

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

На правах рукопису

КУРДИНА ЮЛІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 94:666.1032(292.452/438.41)

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГУТНИЦТВА НА ПРИКАРПАТТІ ТА
ВОЛИНІ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Шеломенцев-Терський
Святослав Володимирович,
доктор історичних наук,
професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Огляд історіографії та джерел	12
1.1 Історіографія дослідження.....	12
1.2 Джерельна база.....	30
РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження	41
2.1 Теоретичні засади та принципи дослідження.....	41
2.2 Методи дослідження.....	51
РОЗДІЛ 3. Раннє виробництво скла	60
3.1 Найдавніші склоробні осередки.....	60
3.2 Розвиток скловиробництва на Русі.....	72
3.3 Скляні вироби XI – XIV ст.....	80
РОЗДІЛ 4. Організаційні аспекти розвитку гутництва	94
4.1 Особливості локалізації гут.....	94
4.2 Персонал склярської справи: гутники та міські склороби.....	105
4.3 Технологічні засади провадження гутництва.....	114
4.4 Унівська (кін. XVI – поч. XVII ст.) та Коростівська (1780 – 1859 рр.) скляні гути.....	123
РОЗДІЛ 5. Скляні вироби гутних майстрів	138
5.1 Загальні тенденції поширення скляних виробів.....	138
5.2 Основні типи гутних виробів (на основі музейних збірок).....	155
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	217

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Скляне виробництво належить до числа найдавніших виробничих занять. Дослідження історії становлення та розвитку гутництва важливе для повнішого сприйняття багатогранності суспільно-економічних та історичних процесів, еволюції виробничих занять, поширення культурних зв'язків між різними регіонами та групами населення. Вивчення гутництва на Прикарпатті та Волині є перспективним з огляду на те, що саме дана територія через наявні сировинні запаси була одним із регіонів активного розвитку склярства. Після походів монголо-татар колишні ремісничі осередки занепали, а скляне виробництво зосередилося у лісових майстернях, які називали „гутами”. Опіраючись на історичну традицію та використовуючи досягнення європейських склоробів, гутники виготовляли різноманітне начиння та декоративні вироби, забезпечуючи потреби місцевого населення. Однак особливості розвитку гутної справи у вітчизняній історіографії не представлені комплексними дослідженнями. Передусім це пов'язано із тим, що усталеною є думка про низький рівень розвитку гутництва загалом та майстерності склоробів зокрема. Пріоритетними у вивченні соціально-економічного життя краю були інші господарські заняття, тому гутництво опинилося на маргінесі наукових досліджень та розглядалось фрагментарно. Водночас воно було органічним елементом соціально-економічної та господарської історії Прикарпаття та Волині кінця XV – першої половини XIX ст.

Особливо важливим є дослідження усіх аспектів гутництва, а саме: локалізації гут, техніко-технологічних вимог скловиробництва, розподілу обов'язків серед працівників гуту та скляних виробів. Це дозволить значно доповнити картину історичного процесу на досліджуваній території, сприятиме зацікавленості до сучасного склярства як визначного художнього та історичного явища і стане підставою для подальших досліджень у даному напрямку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії України та

етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка» в межах наукової теми «Інноваційний потенціал історико-культурної спадщини» (номер державної реєстрації 0114U005247).

Метою дослідження є комплексний аналіз становлення і розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині в кінці XV – першій половині XIX ст.

Для досягнення цієї мети необхідно дослідити:

- ступінь наукової розробки теми в історіографії та джерельну базу дослідження;
- історичну тяглість склоробної справи на Прикарпатті та Волині;
- структуру гутництва як складного виробничого заняття;
- особливості організації праці в лісових гутах;
- технічні та технологічні характеристики склоробного процесу;
- локалізацію гут, які діяли на території Прикарпаття та Волині у кінці XV – I половині XIX ст.
- особливості міського скловиробництва в епоху лісового гутництва;
- асортимент продукції гут та розробити типологію скляних виробів, які побутували на досліджуваній території;

Об'єкт дослідження: гутництво на Прикарпатті та Волині (кінець XV – перша половина XIX ст.).

Предмет дослідження: витоки гутництва на Прикарпатті та Волині і його головні аспекти: організація склоробного процесу, персонал гут та їх розміщення, технологічні особливості виготовлення скла, скляні вироби.

Хронологічними межами дисертаційної роботи є кінець XV – перша половина XIX ст., тобто період існування лісового гутництва. Нижня межа пов'язана із першими письмовими відомостями про лісові гутти на досліджуваній території. З 1470 р. походить перша відома згадка про село Шкляри на Сянїччині, неподалік якого діяли перші гутти [91, с. 10]. Водночас для висвітлення становлення гутництва допускається відхід від вказаної межі. Це є доцільним з оглядом на те, що гутництво не з'явилося ізольовано у просторі та часі, а отже звернення до історії склярства та більш ранніх виробничих осередків є

запорукою дослідження витоків гутництва. Верхньою межею дослідження є середина XIX ст., коли у всій Європі закінчується епоха лісового гутництва, а скляне виробництво переходить на промислові рейки розвитку.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію Прикарпаття (фізико-географічного регіону північно-східного передгір'я Східних Карпат) [322, с. 503] та Волині (регіону на північному заході українських земель між річками Західний Буг та Тетерів – притокою Дніпра) [321, с. 612] з урахуванням західного кордону української етнічної території, який проходив через Межиріч, Вогинь, Парчів, Красностав, Щебрешин, Дубно, Блажаву, Ясенів, Дошню, Липники, Королеву Руську, Вірхомлю, Шляхтове [130, с. 130 – 132]. В адміністративному відношенні це територія сучасних Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської і західної частини Житомирської областей, а також крайні східні терени Підляського, Люблінського, Підкарпатського та Малопольського воєводств сучасної Польщі, обмежені вказаною лінією розселення українців. Саме ці, багаті лісами, землі були ареалом розвитку гутництва.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму, системності та наукового об'єктивізму. Для реалізації поставлених завдань, при написанні дисертації були використані загальнонаукові (індукція, дедукція, аналогія) та спеціально-наукові методи (історико-генетичний, історико-типологічний, географічний (картографічний), мистецтвознавчий (метод формального аналізу), статистичний).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

вперше:

- проведено комплексне дослідження становлення та розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині у кінці XV – першій половині XIX ст.;
- здійснено аналіз окремих збірок гутного скла, які знаходяться у фондах музеїв та запропоновано авторську типологію продукції гут ;
- визначено особливості функціонування міського склярства в епоху лісового гутництва та встановлено зв'язок між ними;

- аргументовано твердження про те, що місцеве гутництво не було явищем маргінального «кустарного» характеру;

удосконалено:

- підбір критеріїв, за якими здійснювались існуючі класифікації скляних виробів;
- інтерпретацію функціонального призначення печей, які використовувались в гутах;
- інформативну базу стосовно гут, які діяли на Прикарпатті та Волині у кінці XV – першій половині XIX ст.;

отримали подальший розвиток:

- теоретико-методологічні засади вивчення становлення і розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині у кінці XV – першій половині XIX ст. на основі джерел різного походження;
- дослідження виробничих осередків, які передували виникненню лісового гутництва на Прикарпатті та Волині і заклали склоробну традицію в регіоні;
- визначення співвідношення поширених на Прикарпатті і Волині технічних прийомів у відповідності до європейських тенденцій скловиробництва.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані при написанні праць узагальнюючого характеру з історії Прикарпаття та Волині, а також спеціалізованих монографічних досліджень, присвячених історії розвитку склярства на території українських земель. Відомості про окремі скляні вироби можуть бути корисні дослідникам історії українського мистецтва. Окрім того, матеріали дисертаційного дослідження можна застосовувати при підготовці спеціалізованих і узагальнюючих курсів з історії господарського життя України та в розробці музеєзнавчої проблематики.

Особистий внесок здобувача. Проблематику становлення та розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині вперше досліджено у площині простору та

часу як тривале історичне явище із залученням до наукового обігу неопублікованих джерел. У дисертації використано матеріали досліджень, проведених особисто дисертантом. Зокрема, це стосується опрацьованих фондів колекцій у музеях та архівних матеріалів. Рисунки скляних виробів також виконані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження відбулася на таких наукових заходах: X та XII Міжнародних студентських наукових археологічних конференціях «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (Чернігів, 15 – 17 квітня 2011 р. та 12 – 14 квітня 2013 р. відповідно), Міжнародному науковому семінарі «Проблеми музеєфікації, реконструкції та експонування пам'яток ранньосередньовічної доби» (Пересопниця, 1 – 2 червня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Aktualne problemy w współczesnej nauce» (м. Варшава, 28 – 30 червня 2013 р.); III-тій Міжнародній науковій конференції молодих вчених та студентів «Глухівські читання» (Глухів, 15 – 17 листопада 2013 р.), Науково-практичній конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження та популяризації» (Львів, 25 – 26 квітня 2014 р.); II та XIII Міжнародних науково-практичних інтернет-конференціях «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 29 – 30 червня 2014 р. та 29 – 30 квітня 2015 р. відповідно), II та III Наукових археологічних симпозіумах «Літописні міста давньоруської держави» (Пересопниця, 3 – 4 жовтня 2014 р.; 2 – 3 жовтня 2015 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Археологія та фортифікація України» (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Badania archeologiczne zespołów sakralnych w Karpatach» (Króśno, 20 – 21 листопада 2014 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми та перспективи» (м. Дрогобич, 26 – 27 березня 2015 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова-Ужгород-Дрогобич, 19 – 20 листопада 2015 р.).

Основні положення дисертації висвітлені в таких **публікаціях**:

Статті, надруковані у фахових наукових виданнях:

1. Курдина Ю. Скляні вироби з колекції Історико-краєзнавчого музею Володимир-Волинського / Юлія Курдина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Харків, 2013. – Вип. 16. – С. 234 – 241.
2. Курдина Ю. М. Скляне виробництво на Галицько-Волинських землях в XI–XIII ст. / Ю. М. Курдина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць Рівненського держ. гуманіт. університету. – 2013. – Вип. 24. – С. 107 – 110
3. Курдина Ю. Західноукраїнське гутництво як складова європейського скловиробництва / Юлія Курдина // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – 2013. – № 12 (261). – С. 190 – 196.)
4. Курдина Ю. М. Скляні знахідки з поля битви під Берестечком у питаннях реконструкції гутництва / Ю. М. Курдина // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Держава та армія». – 2014. – № 784. – С. 263 – 270.
5. Курдина Ю. Роль Унівської лісової гуті в розвитку гутництва на західноукраїнських землях (остання третина XV – перша половина XVIII ст.) / Юлія Курдина // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – 2014. – Вип. 2. Ч. 2. – С. 8 – 13.
6. Курдина Ю. Візантійський чинник розвитку склярства на Русі / Юлія Курдина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Харків, 2014. – С. 15 – 22.
7. Курдина Ю. Гутництво на західноукраїнських землях у контексті розвитку європейського склярства / Юлія Курдина // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2014. – Вип. 25. – С. 188 – 194.
8. Курдина Ю. Особливості локалізації гут на Прикарпатті, Волині та Закарпатті (остання третина XV – перша половина XIX ст.) / Юлія Курдина //

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – 2015. – Вип. 2. Ч. 1. – С. 42 – 47.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

9. Курдина Ю. Колекція скляних виробів XVI – XVII ст. з фондів Винниківського Історико-краєзнавчого музею / Юлія Курдина // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнар. студ. конф. (Чернігів, 15 – 17 кв. 2011 р.). – Чернігів: Інститут археології НАН України, Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка [та ін.], 2011. – С. 115 – 116.

10. Курдина Ю. М. Актуальні проблеми дослідження гутництва на західноукраїнських землях / Ю. М. Курдина // Aktualne problemy w współczesnej nauki: Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji. (Warszawa, 28 – 30. 06. 2013 r.). – Warszawa: Wydawca: Sp. z o. o. «Diamond trading tour», 2013. – Część 1. – S. 89 – 92.

11. Курдина Ю. До питання типології гутних виробів XVI – XVIII ст. / Юлія Курдина // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII Міжнар. студ. конф. (Чернігів, 12 – 14 кв. 2013 р.). – Чернігів: Інститут археології НАН України, Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка [та ін.], 2013. – С. 93 – 94.

12. Курдина Ю. М. Найдавніші склоробні осередки на українських землях / Курдина Ю. М. // Глухівські наукові читання: Збірник матер. III Міжнар. наук. конф. мол. вчених та студ., присвяченої 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ» (Глухів, 15 – 17 лист. 2013 р.). – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 50 – 51.

13. Курдина Ю. Вплив Візантії на розвиток склярства у містах Русі / Ю. Курдина / Юлія Курдина // Археологічні зошити з Пересопниці. II: Збірник статей учасників II наук. археол. симпозіуму «Літописні міста давньоруської

держави» (Пересопниця, 3 – 5 жовтня 2014 р.) [Укладач М. Ф. Федоришин]. – Рівне – Пересопниця: О.Зень, 2014. – С. 23 – 28.

14. Курдина Ю. М. До питання вивчення музейних збірок гутного скла / Ю. М. Курдина // Історико-культурні студії. – 2014. – Vol. 1, No. 1. – С. 35 – 39.

15. Курдина Ю. Унівська лісова гута: стан та перспективи вивчення / Юлія Курдина // Археологія та фортифікація України: Збірник матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. присвяченої 180-й річниці від дня народження В. Б. Антоновича (1834 – 1908), (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2014 р.). – Кам'янець-Подільський: В-во «Медобори – 2006», 2014. – С. 176 – 180.

16. Курдина Ю. Перспективи вивчення гутництва на Прикарпатті / Юлія Курдина // Матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»: збірник наукових праць (Переяслав-Хмельницький, 29 – 30 червня 2014 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 68 – 70.

17. Курдина Ю. Міське склярство в західних землях України в епоху лісового гутництва / Юлія Курдина // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми та перспективи: Тези III-ї міжнар. наук.-практ. конф. мол. вчених (26 – 27 бер. 2015 р.). – Дрогобич: Посвіт, 2015. – С. 79 – 80.

18. Курдина Ю. Лісові гутники та ремісники-склороби: персонально-організаційний аспект склярства в західноукраїнських землях у XV – XVII ст. / Юлія Курдина // Матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»: збірник наукових праць (Переяслав-Хмельницький, 29 – 30 кв. 2015 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 161 – 163.

19. Курдина Ю. Чи були скляні гутти на Русі? (До питання розвитку скляного виробництва) / Юлія Курдина // Археологічні зошити з Пересопниці. III: Збірник статей учасників III наук. археол. симпозіуму «Літописні міста давньоруської держави» (Пересопниця, 2 – 3 жовтня 2015 р.) [Укладач М. Ф. Федоришин]. – Рівне – Пересопниця: О.Зень, 2015. – С. 47 – 53.

20. Курдина Ю. Інтердисциплінарність як шлях до вивчення гутництва Прикарпаття та Волині / Юлія Курдина // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті: Матеріали I-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (19 – 20 лист. 2015 р.) / [редактори-упорядники: І. Зимомря, В. Ільницький]. – Ченстохова-Ужгород-Дрогобич: Посвіт. – С. 19 – 21.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (347 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 290 сторінок. З них основного тексту 181 сторінка, списку використаної літератури та джерел 35 сторінки, додатків – 74 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

1.1 Історіографія дослідження

Наукові праці, які стосуються історії скляного виробництва – це група досліджень, що висвітлюють проблеми, пов’язані з локалізацією склоробних осередків, особливостями організації праці в гутах, технологічними характеристикам провадження скловиробництва, різноманіттям скляних виробів. Також сюди входять публікації результатів археологічних досліджень, під час яких дослідникам вдалося виявити склоробні майстерні, комплекси речових знахідок, чи поодинокі скляні вироби.

Раннє скловиробництво на українських землях досліджував Анатолій Островерхов. Зокрема, дослідник відзначив, що скляні намистини були звичним явищем для поховального реманенту білозерців XII – IX ст. до н. е. у Північному Причорномор’ї [196, с. 5]. Крім того, А. Островерхов вказав позитивні властивості білозерського скла: воно є «довгим», тобто у розігрітому стані тривалий час залишається пластичним при відносно невисокій температурі й легко піддається обробці шляхом намотування та пресування. Враховуючи інші показники (зокрема, окремий, бірюзово-блакитний колір виробів) дослідник запропонував виділити окрему від єгипетської та месопотамської білозерську школу склярства. На його думку, виготовленням скла білозерці займались у синкретичних майстернях, поєднуючи це заняття із металообробкою. Джерелом барвників у такому випадку могли слугувати відходи від роботи бронзоліварних майстерень [196, с. 14 – 15].

А. Островерхов досліджував також питання розвитку скляного виробництва у Північному Причорномор’ї. Його увага звернена на виробничий комплекс VI – IV ст. до н. е., виявлений на Ягорлицькому поселенні [190, с. 41]. Дослідник відзначив, що скло тут було трьохкомпонентним, а для цілей скловаріння могли використовуватися відклади кварцових пісків, які знаходилися поблизу поселення. Дане скло також зварене на натуральній соді,

що зближує його з давньоєгипетським. Ще більш вірогідною, на думку А. Островерхова, є версія про те, що скловари Ягорлицького поселення використовували єгипетську соду, яка доставлялась сюди за посередництва Навкратіса [190, с. 43]. Водночас, він вважає, що не можна відкидати наявності в низов'ях Дніпра содових озер, з яких античні скловари могли добувати соду [194, с. 124].

Склярство Боспору було предметом наукового інтересу Е. Ніколаєвої, яка подає відомості про майстерню кінця IV – VI ст., відкриту на Іллічівському городищі [184, с. 50]. Тут, поруч з предметами домашнього вжитку, дослідницею знайдено чимало знарядь праці склоробів (ручний млинок для розмелювання піску; залізна пила для підготовки дров; залізні щипці з каплею розплавленого скла; бронзові пінцети для обробки краю посудин; посуд, в якому варилося скло). Е. Ніколаєва проаналізувала асортимент виробів майстерні та визначила характерну рису виявлених на городищі печей – наявність отворів в стінках та муфт для нагнітання повітря за допомогою мішків [184, с. 53].

Найтриваліше діючий виробничий комплекс Північного Причорномор'я, що функціонував у Херсонесі, був об'єктом дослідження Григорія Белова. Дослідник відзначив, що скляні знахідки траплялись тут і до відкриття комплексу. Так, фрагменти скляних виробів виявлені під час розкопок Херсонесу у 1935 – 1936 рр. знаходилися у шарі I – IV ст. [330, с. 72]. Під час дослідження виробничого комплексу Г. Беловим були виявлені залишки печі, велика кількість уламків скляних виробів (посуду та віконного скла), відходи виробництва. Матеріали археологічних досліджень дали підставу досліднику висловити твердження про ймовірність кількох скляних виробництв у місті [103, с. 237 – 238].

Можливість існування скляного виробництва в Танаїсі II – IV ст. припускають Е. Алексєєва та Т. Арсенєва. На одному із господарських комплексів городища дослідницями було виявлено ліпну форму для видування скляного посуду у формі чаші, ліпну лячку, велику кількість битого скла,

ракушки мідій та шматки шлаку. Саме ці знахідки і стали приводом для висловлення гіпотези про власне виробництво скла у місті [97, с. 176 – 179].

Водночас єдиний склоробний комплекс римського часу було виявлено в результаті розкопок, проведених Дністрянською археологічною експедицією під керівництвом Маркіяна Смішка на поселенні III – IV ст. біля с. Комарів. Матеріали зі звіту археолога стали основою для виходу публікацій не лише відкривача пам'ятки, а й його послідовників [333, с. 7]. Археолог описав знайдені на поселенні скловарні печі та вказав предмети, пов'язані із виробництвом: залізний рогац, залізний черпак з довгою ручкою, фрагмент посудини із залізної бляхи, до внутрішньої стінки якої прикипіли вугілля і вапнякові залишки; товстостінний глиняний тигель, частини трьох глиняних форм з рельєфними реберцями всередині, в яких видували скляний посуд та чимало частково ошлакованих плінф, яким вимощували дно склоплавильних печей. Прямий зв'язок цих речей із скляним виробництвом для М. Смішка очевидний [231, с. 78].

Особливостями конструкції скловарних печей у Комарові цікавилися Володимир Цигилик та Святослав Мартинюк. Вони підкреслили, що у Комарові, крім ліпної та гончарної кераміки, було зібрано значну кількість предметів, пов'язаних із скляним виробництвом. Це – куски скляної маси, скляні краплі, нитки, обрізки скла [268, с. 7]. Результати досліджень, аналізи скловиробів та відходів скляного виробництва, на думку В. Цигилика, показують, що скловарна піч була «ванною», в якій варилаь безколірна скломаса [267, с. 101 – 103].

М. Смішко відзначив, кольорову гаму скляних виробів: більшість з них виготовлені з прозорого, переважно безколірного або зеленкуватого, а рідше – темно-синього, фіолетового і жовтуватого скла [231, с. 75]. Натомість В. Цигилик та С. Мартинюк уточнили асортимент посуду: переважна кількість уламків – це фрагменти склянок і чаш півсферичної чи дзвінкоподібної форми. [268, с. 12].

Майстерня у Комарові, за словами В. Цигилика – єдина, засвідчена археологічними матеріалами пам'ятка, що знаходилась за межами Римської

імперії [267, с. 105]. Правомірним видається уточнити, що вона єдина на українських землях. На думку, Юлії Щапової, майстерня заснована, скоріш за все, у III чверті III ст. [279, с. 151].

Своєрідно, що Ю. Щапова присвятила давньому склоробству чимало праць, зокрема монографію «Очерки истории древнего стеклоделия», в якій висвітлено історію виникнення та поширення склоробства, окреслено характерні риси давніх склоробних шкіл та осередків [279, с. 258]. Деякі з публікацій дослідниці стосуються результатів фізико-хімічних досліджень скла та технічних прийомів, які використовувались при його виготовленні. Так, на думку Ю. Щапової, прийоми, що використовувались комарівськими майстрами – дугтя у форму, холодне різання, накладка ниток та валиків, інкрустація непрозорою масою [280, с. 87].

Водночас більшість публікацій Ю. Щапової присвячені розвитку склярства в Київській Русі. На її думку, з кінця X ст. тут склались об'єктивні умови, в яких могло відбутися запозичення принципу виготовлення прозорої скляної маси зі суміші сурику та піску. З прийняттям християнства та початком активного храмовбудування сюди почали приїжджати візантійські ремісники, які привезли з собою таємницю скловиробництва [282, с. 183].

Ю. Щапова відзначила існування на Русі трьох виробничих шкіл склярства: греків, що колись приїхали в Київ та осіли там; руських майстрів, що успадкували від греків технологію виготовлення простого свинцево-кремнеземного скла та місцевих майстрів, які навчились виготовляти кришталь – калієво-свинцево-кремнеземне скло [278, с. 231].

На основі аналізу виявлених у Новгороді намистин, Ю. Щапова визначила найпоширеніші серед них [286, с. 167], а також встановила відповідність між типами намистин та часом, у який вони був найбільш поширеними. Наприклад, округлі прозорі жовті намистини діаметром 5 – 16 мм датуються XII – XIV ст. Натомість темно-зелені прозорі характерні лише для XII ст. [280, с. 78]. Оскільки широкого поширення в Новгороді намистини набувають у XII ст., коли провінційне скловиробництво лише зароджувалось, до цього часу їх

виготовлення не пов'язане з провінційним склярством, а радше з виготовленням скла в Києві. На думку дослідниці, слід враховувати той факт, що Новгород зазнав меншого руйнування, ніж південноруські міста, і його стратиграфія є найкраще розробленою. Тому, знаючи датування новгородських намистин і скляних предметів, виявлених тут, загалом можна говорити про час поширення однотипних виробів в інших містах Русі [282, с. 79].

Серед публікацій Ю. Щапової є такі, що торкаються певних склоробних осередків. У 1957 р. в Любечі було відкрито виробничий комплекс (майстерня та піч), пов'язаний з виробництвом скляних браслетів, про що опублікував у своїй статті Борис Рібаков. Знахідки із комплексу дали можливість досліднику датувати його рубежем XI – XII ст. [216, с. 21]. За результатами спектрального аналізу браслетів, Ю. Щапова встановила, що місцева майстерня заснована руськими, а не візантійськими майстрами. Водночас нею уточнено датування комплексу – виробництво браслетів в Любечі стало відомим з 30-х рр. XII ст. [278, с. 237].

Відомості про склоробні майстерні є особливо цінними з огляду на те, що тривалий час в історіографії панувала думка про монополію київських майстерень на виготовлення скла, а знахідки в інших містах інтерпретували як привізний товар із столиці Русі. До певного часу такої думки дотримувався і Б. Рібаков [219, с. 96].

Дослідженням київських майстерень приділяв увагу Володимир Богусевич. Одна із них – майстерня кінця XI – початку XII ст., виявлена у 1950 р. на Подолі. Дослідник зазначає виявлені знахідки: скляні браслети і персні, скляні посудини, фрагменти бронзових браслетів і кілець, скляні та янтарні намистини, скляні та емалеві шлаки, фрагменти керамічних полив'яних плиток та смальти [107, с. 14].

Ще дві склоробні споруди, за словами В. Богусевича, було досліджено експедицією Інституту археології АН УРСР в 1951 р. у митрополичому саду заповідника Києво-Печерської лаври. В розвалах горна тут було виявлено фрагменти керамічних тиглів зі скляною масою а також чимало кусочків свинцю.

Крім того знайдено фрагменти круглого віконного скла, жовтих, зелених і фіолетових плит для підлоги [107, с. 15, 19].

Внесок у дослідження розвитку склярства галицько-волинських земель належить Василю Довженку. Публікуючи результати досліджень давнього Галича, дослідник відзначив, що на східній окраїні села Вікторів, яке розташоване за 5 км на південний-захід від міста, в двох місцях виявлено залишки скляного виробництва. Вони представлені шматками скломаси та фрагментами склоплавильних тиглів із залишками застиглої скляної маси. Поряд з ними були фрагменти кухонної кераміки XII – XIII ст., на основі яких В. Довженок здійснив датування комплексу [125, с. 12 – 13].

Михаїл Безбородов у своїй монографії подав результати археологічних досліджень Колодяжина, які проводились під керівництвом Володимира Гончарова. Тут на території дитинця було виявлено залишки майстерні склороба, в якій збереглись сотні цілих та фрагментованих скляних браслетів і шматки сплавленої скляної маси. Знахідки датуються XII – XIII ст. На думку М. Безбородова, у Колодяжині існувало власне виробництво скла [102, с. 99]. Однак Ю. Щапова заперечує існування склоробної майстерні в Колодяжині. У цьому питанні вона погоджується з думкою дослідника Романа Юри, який трактує знахідки, виявлені В. Гончаровим, як залишки майстерні ювеліра, що паралельно займався виготовленням скляних прикрас [282, с. 152].

В. Гончаров також досліджував Райковецьке городище. Про наявність місцевого скловиробництва, на його думку, свідчать знайдені в одній із клітей городища великі шматки сплавленого скла і чимала кількість різнокольорових скляних браслетів та намистин. Крім них були знайдені фрагменти скляного посуду, флаконів і стаканів з увігнутими всередину денцями. На території городища, в його посадах і сільських поселеннях було виявлено значну кількість скляних браслетів та їх фрагментів [117, с. 129 – 131]. Однак Ю. Щапова і в цьому випадку пропонує обмежитись наявністю майстерні ювеліра, який володів прийомами скловиробництва [282, с. 154].

Здебільшого, дослідники найчастіше говорять про функціонування як мінімум дев'яти склоробних майстерень XI – XIV ст., чотири з яких розміщувались в Києві (на території колишньої Десятинної церкви (XI ст.); в районі Подолу (кінця XI – початку XII ст.); в садибі колишнього Михайлівського монастиря (XI – XII ст.); на території Києво-Печерської Лаври (кінця XI ст.)). Інші майстерні діяли в Галичі (XI – XII ст.), Колодязині (XII – XIII ст.), на території Райковецького городища (XI – перша половина XIII ст.), в Городську та Новгороді (XIII – XIV ст.). Крім того, існує думка, що кожне в більшій чи меншій мірі велике місто могло мати власне виготовлення скляних браслетів та намистин [232, с. 24]. Водночас, Сергій Тараненко, підсумовуючи багаторічні дослідження Подолу, вказує на 10 склоробних майстерень, які функціонували тут, здебільшого, у Південно-Західній зоні [243, с. 58]. У руслі цього кількість відомих майстерень, де виготовляли скло на Русі значно зростає.

Власне лісове гутництво (кінця XV – I половини XIX ст.) та гутне скло знаходилися в полі зору дослідників різних галузей (мистецтвознавців, істориків, археологів, етнологів), що відобразилось на змістовому наповненні публікацій. Тому історіографічну базу слід умовно поділити за тематичним принципом на праці: історико-археологічного, мистецтвознавчо-етнографічного та техніко-технологічного характеру.

До *історико-археологічних* праць належить публікація М. Біляшівського, якою автор привернув увагу до гутного скла як виду народного мистецтва. Він окреслив деякі аспекти вивчення гутного скла, а саме: традиційність скляного виробництва, поширення певних технік декорування, специфіка форм виробів. Крім того, автор звернув увагу на самотність фігурного посуду та відзначив значний декоративний ефект скляних виробів [205, с. 7].

Серед польських дослідників питанням соціального-економічного становища гутників цікавився Ігнацій Барановський. Увага автора звернена на гуті, які постачали свою продукцію до Кракова. Він відзначив, що гутники змушені були платити різні чинші: грошовий або продукцією, однак їхнє становище було кращим ніж у панських підданих [293, s. 14 – 19].

Видатне явище українського прикладного мистецтва у давньому гутництві вбачав В. Модзалевський. На основі матеріалів про чернігівські гуті XVII – XIX ст. автор висвітлив економічні умови діяльності гут, розглянув питання збуту продукції та торговельних відносин. Дослідження В. Модзалевського знайшли продовження у двох невеликих виданнях: В. Гегенмейстера «Гутне шкло Поділля» та Н. Онацького «Українське гутницьке шкло». Перший з авторів веде мову про гуті Поділля та робить спробу охарактеризувати художні якості скла з Кам'янця-Подільського. Натомість Н. Онацький на матеріалах збірки Сумського музею охарактеризував основні прийоми декорування виробів [205, с. 8].

Найбільш систематичний історичний аналіз гутництва здійснив польський дослідник Анджей Виробіш, монографія якого присвячена склу Польщі XIV – XVII ст. Тут подано інформацію про діючі в той час на теренах Польщі гуті, зокрема про гуту між селами Тремасна та Липники, що функціонувала вже у 1445 році [310, s. 24]. Ці та інші відомості дали підставу С. Мартинюкові вважати Лемківщину місцем, з якого почалося відродження склярства на етнічних українських землях [173, с. 182].

Крім того, А. Виробіш розглянув особливості організації гутництва, зокрема права та обов'язки гутників, їх соціальне становище. Дослідник відзначив одну з особливостей роботи у гуті – тут працювали не наймані працівники, а панщинні піддані, які також обробляли власні земельні наділи. Не оминув увагою А. Виробіш і склоробні печі, які використовувались у гуті. Слушним видається його зауваження, що описи печей, подані Агріколою слід сприймати із певним застереженням – адже описуються венеціанські печі, в той час як польські не обов'язково були такі ж технологічно досконалі [310, s. 74, 83].

Окремі розділи монографії дослідник приділив скляним виробам та міському склярству. Останнє видається надзвичайно важливим, оскільки гутництво – передусім пов'язане із сільською лісистією місцевістю. Саме тому у літературі мало відомостей про те, як розвивалося скляне виробництво у містах в епоху лісового гутництва. Автор відмічає, що Краківському цеху для

виконання штуки потрібно було намалювати три ікони на склі: «Марія з дитям», «Розп'яття» та «Святий Юрій». Тільки в 1587 році штуку змінено на більш відповідне завдання для склярів. [310, s. 202 – 204]. У невеликих містах працювали склороби, які не входили до цехів. На думку А. Виробіша, такі склярі не виготовляли вироби від початку до кінця, а закупували напівфабрикати у гутників. Також вони розмальовували та оздоблювали готові вироби, обрамляли віконне скло, складали вітражі. Тому в документах вони згадуються як «вітражисти», «мембраністи» чи «склярі» [310, s. 190].

Звісно, праця польського дослідника не дає повного уявлення про те, як розвивалось гутництво на Прикарпатті та Волині, однак вона містить чимало корисної інформації, оскільки: по-перше, в ній охоплено частину етнічних українських земель; по-друге, основні принципи закладання гут, їх функціонування та виготовлення скляних речей були однаковими як для польських, так і для українських земель. Хоча хронологічні рамки роботи А. Виробіша визначаються XIV – XVII ст., значно інформативніше у ній висвітлені останні століття, що можна пояснити кращою джерельною базою.

Ще однією працею, у якій здійснено спробу охопити практично всі аспекти гутництва є монографія Фаїни Петрякової. Авторка наводить перелік діючих гут, та вказує на особливості їх розташування [205]. Зазначено, що крім торгівлі склом були і інші форми збуту: виготовлення виробів на замовлення, продаж на ярмарках [205, с. 28]. Характерною рисою українського скла Ф. Петрякова вважає ліплені деталі, якими закінчувались вироби – денця-розетки та ручки [205, с. 38].

Чи не єдиною спробою простежити розвиток склярства на українських землях від найдавніших часів є публікація Святослава Мартинюка «Давнє скло в Україні» [173]. Автор, який є склоробом, окреслив головні періоди розвитку словиробництва від його витоків до середини XIX ст. Безперервний розвиток склярства простежується автором від Київської Русі. Крім того, на думку С. Мартинюка, виробництво скла налагодилось у Галичі, Полоцьку, Турові та Звенигороді [173, с. 178]. Однак стосовно Звенигорода ситуація неоднозначна,

оскільки виявлений тут комплекс речей (3304 предмети) автор розкопок – І. Свешніков – трактує радше як знахідки із існуючого колись торговельного чи купецького складу, товари з якого призначалися на експорт в інші міста Західної Русі та у Центральну Європу [225, с. 26].

Заслугою С. Мартинюка є публікації матеріалів із досліджень Унівської та Коростівської скляних гут, у яких автор брав безпосередню участь. Відзначено конструктивні особливості печей, виявлених в Уневі, їх розташування; подано кількість знахідок та розглянуто основні ґатунки скла, яке виготовлялось в гуті [176, с. 346 – 347]. Разом з М. Филипчуком, дослідник акцентує увагу на тому, що унівські майстри декорували вироби венеційською ниткою [176, с. 349]. Відсутність системних досліджень історії скла в Галичині, яка, за словами С. Мартинюка, в період Відродження була єдиним склярським регіоном України, призвела до появи хибної думки, що скло цього періоду в Україні не мало чіткої стилевої визначеності, було явищем маргінальним і досягло лише ремісничого рівня. Тому все якісне мистецьке скло приписували західноєвропейським гутам і лише скло найпростіших ґатунків і форм визначали як вітчизняне [91, с. 21]. Саме тому результати дослідження Унівської гуті, подані С. Мартинюком важливі, особливо у поєднанні із архівними даними, які подає автор стосовно зовнішнього вигляду та внутрішнього облаштування гут [173, с. 188].

У Коростові не вдалося виявити склоробну піч, однак на основі архівних матеріалів, С. Мартинюк визначив час виникнення гуті, особливості організації праці в ній та розглянув прибутки, які гута одержала завдяки виготовленню скла [174, с. 43]. Дослідник відзначив, що Коростівська гута вплинула на розвиток шліфованого скла в Галичині, де згодом виникли нові центри, однак скло цих гут не досягло якості Коростівської гуті тому було орієнтоване на масовий попит простих виробів для щоденного вжитку [173, с. 194].

Роботи С. Мартинюка потребують певного доповнення у питаннях, що стосуються різноманіття скляних виробів. Крім того, автор не приділяв уваги міському склярству, яке розвивалось в синхронний стосовно лісового гутництва час та було з ним пов'язане. Ці питання не були предметом наукового

зацікавлення дослідника. Також можна доповнити відомості про найдавніше скло на українських землях. За словами С. Мартинюка перші виробництва скла з'являються у містах Північного Причорномор'я [173, с. 176], натомість А. Островерхов повідомляє про виготовлення скла носіями білозерської археологічної культури вже у XII – IX ст. до н. е., про що вже згадувалось [196].

Унівська гута була предметом зацікавлення і Романа Береста, який разом з С. Мартинюком проводив у 2000 році її археологічне дослідження. Серед різноманітних чернечих промислів та господарських занять мешканців Лаври та її околиць, дослідник відводить гутництву чималу роль. На його думку, саме розвиток склярства міг сприяти появі біля південної оборонної стіни чоловічого монастиря великої торгової площі [106, с. 214]. Р. Берест, подібно до С. Мартинюка, відзначає особливості розміщення конструкції печей. Він звернув увагу на те, що неподалік гуті є поклади великозернистого піску, гіпсу, крейди та інших вапнякових порід. Ці поклади, разом із буково-грабовим лісом створювали ідеальні умови для існування гуті. Речові матеріали, виявлені під час дослідження гутища дослідник поділив на три категорії: тиглі; скляні вироби; інструменти, формові приладдя та коротко охарактеризував кожен із них [105, с. 553 – 556].

Систематичним вивченням гутного скла займається дніпропетровська дослідниця Олена Харитонова. Її увага прикута здебільшого до скла козацької доби, поширеного на Лівобережжі. Чимало статей дослідниці присвячені знахідкам з Богородицької фортеці, які стали основним джерелом для написання О. Харитонвою дисертації [312]. На основі опрацьованого речового матеріалу виділено наступні категорії скляних виробів: посудини для зберігання рідин та сипких речовин, посуд для індивідуального вжитку, столовий та аптечний посуд, вікна та «інші» вироби [312, с. 10]. Наявність трьох груп виробів О. Харитонівій вдалося простежити в результаті участі у розкопках Богородицької фортеці. Зокрема, тут виявлено посудини для зберігання рідин і сипких речовин, столовий посуд та дрібні скляні вироби [263, с. 81; 265, с. 92]. Скляні вироби, інформацію

про які подає О. Харитонова важливі з точки зору пошуку аналогій та визначення географії поширення тих чи інших типів скляних виробів та форм посуду.

Публікацій, в яких би розглядались особливості скляних виробів чи певні комплекси знахідок не так багато. Серед відомих можна виділити статтю Ігоря Свешнікова, присвячену скляним знахідкам з місця битви під Берестечком [227]. Дослідник подає дві групи скляних речей – знайдених в урочищі Попів Горб та з місця переправи через річку Пляшівка. До першої групи серед інших належать фрагменти тюльпановидних келишків з безколірного скла на широкому піддоні. Такі вироби є доволі частими знахідками, тому їх виявлення на конкретно датованій пам'ятці в черговий раз підтверджує час найбільшого побутування дзвінкоподібних келихів – XVI – XVII ст. Інші скляні вироби (пляшки, віконне скло), виявлені дослідником також можуть служити для датування аналогічних виробів [227, с. 31, 39].

Дубенське скло чи не найбільш ретельно проаналізовано у статті Марії Лосик та Віри Гупало, присвяченій знахідкам з місця розкопок колишнього Бернардинського костелу, що становлять 106 одиниць скляних фрагментів, які репрезентують досить широкий асортимент виробів [119, с. 265]. Найбільше фрагментів належать дзвоникоподібним келихам, датованих кінцем XVI – XVII ст. Крім того, дослідниці подали детальний опис інших скляних речей: склянок, плесканок, аптекарського і лабораторного посуду, віконного скла [119, с. 268 – 272]. М. Лосик та В. Гупало відзначають, що дубенське скло має велику подібність зі скляними виробами, виявленим під час досліджень Унівської гуті. Однак проблема локалізації конкретного склоробного осередку залишається відкритою [119, с. 277].

З точки зору поширення аналогічних виробів та проведення хронологічних паралелей інформативною є також публікація Марти Гарас та Галіни Карвовської, присвячена скляним виробам із Дубно, що на Підляшші. Більшість фрагментів виробів тут знайдені на місці існування корчми (загалом 3942 фрагменти) [300]. Вони належать столовому посуду (склянкам, скляницям, келихам, карафкам, тарілкам), посуду для зберігання (пляшкам, бутлям),

аптечному посуду та віконному склу. У статті подано інформацію про келихи на ніжках-балясинах, які у Дубно були хорошою імітацією модних у той час венеційських виробів [300, s. 262].

Інформативними з точки зору пошуку аналогій також є публікації, присвячені скляним виробам з інших міст. Так, інформацію про знахідки з Києва опублікували А. Шовкопляс (вироби, виявлені М. Каргером та В. Гончаровим у 1940 – 50 –х рр. [275], С. Балакін (знахідки з території Києво-Печерської лаври) [98], А. Козловський, М. Ієвлєв, В. Крижановський (знахідки з верхнього Києва) [148]. На основі аналізу скла з території Старого Арсеналу Ельвіра Починок запропонувала попередню класифікацію скляних виробів. Дослідницею виділено наступні групи: тарне скло, столовий посуд, посуд для пиття на високій ніжці, фігурний посуд [211]. Крім того опубліковано відомості про скляні знахідки з Чернігова [131], Чигирини [165, 202], Полтави 259 тощо. Характерною рисою цих публікацій є наявність детального опису скляних знахідок, іноді із зазначенням їх параметрів, а також присутність рисунків, що важливо для пошуку аналогій тих чи інших скляних виробів в різних регіонах українських земель.

Доволі часо про скляні знахідки згадують, подаючи результати тих чи інших археологічних досліджень. У таких випадках відомості про скло доволі скупі – є лише короткий перелік виробів, в кращому випадку відзначаються їх особливості (наприклад, наявність клейма). До прикладу можна назвати публікації львівських дослідників Ю. Лукомського, В. Шишака, О. Осаульчука, О. Лазурка [272 – 274]. Трохи інформативнішою стосовно скляних знахідок є стаття, присвячена розкопкам монастиря Воздвиження Чесного Хреста біля с. Йосиповичі на Стрийщині [223]. Серед знахідок тут переважають скляниці на піддонах, прикрашених по краях пелюстками; крім того в Йосиповичах виявлено ручки до кувалд або дзбанків та уламки пляшок. Автори публікації відмітили схожість місцевих знахідок із виробами унівської гуті. На їхню думку, до монастиря в Йосиповичах могли потрапляли вироби з Унева [223, с. 22].

До мистецтвознавчо-етнографічних студій, відноситься публікація Ради Михайлової в третьому томі «Історії українського мистецтва у п'яти томах». Автор поділяє продукцію гутників на віконне скло та столовий посуд. Нею вказані особливості таких типів посуду як пляшки, глеки-дзбани, штофи, склянки, кухлі, келихи та чарки, а також зміни, яких зазнали дані типи посуду впродовж другої половини XVI – XVIII ст. та їх регіональні особливості у пропорціях форм та в оздобленні. Дослідниця підкреслила, що основні форми столового посуду запозичені з керамічних та металевих взірців [179].

Доволі ґрунтовною є монографія Володимира Рожанківського про українське художнє скло [222]. Хронологічно робота охоплює XI – XIX ст. Автор намагається окреслити основні склоробні осередки, особливості організації роботи в гутах, основні прийоми виготовлення та декорування скла. Для цього В. Рожанківським використано як архівні, так і археологічні дані. Однак інформація щодо художніх особливостей скляних виробів суттєво переважає. Фактично це одна з перших спроб наукового підходу до вивчення українського гутного скла. В. Рожанківський проаналізував основні форми пляшок та посудин для пиття, виявлених при дослідженні Кременецького замку. Також він зазначив, що на старих церквах, зокрема на їх банях використовувалися кулевидні та грушовидні скляні закінчення перекриттів [222, с. 40 – 43]. Важливими є відомості про існування гут XVI – XVII ст. у Свіржі та Кимирі Руського воєводства, які подає автор, адже документальне підтвердження існування там гут наразі не відоме. За його словами, у 1956 році працівники Львівського історичного музею на урочищі Гута в Кимирі зібрали фрагменти скловарильних тиглів та скляних виробів [222, с. 49].

В. Рожанківський звернув увагу на те, що форма виробу зумовлювалась його практичним призначенням, а майстри-склодуви користувались двома основними прийомами надання художніх особливостей склу: забарвлення самого матеріалу і поліхромна декоративна обробка готових виробів. Орнаментальне оформлення виробу ліпним склом, на думку В. Рожанківського, вказує на самотність скляних виробів як художніх творів [222, с. 61].

Крім того, у статті «Скляне гутництво на Україні в XVI – XVII ст.» дослідник зробив спробу класифікації скляні посудин, поділивши їх на 6 типів, ввівши при цьому в науковий обіг збірку скла XVIII – XIX ст. [221, с. 87 – 89]. В окремих розділах «Нарисів з історії декоративно-прикладного мистецтва» В. Рожанківський аналізує особливості художніх форм та декору скляних виробів [220, с. 47 – 49]. Беручи до уваги час виходу публікацій дослідника, їхні основні положення потребують перегляду та доповнення новими відомостями.

Схожими до робіт В. Рожанківського є публікації Олександра Тищенка, увага якого звернена на прийоми пластичного декорування, що переважали у той чи інший період, пропорції та форму скляних виробів, кольорову гаму розпису та його регіональні особливості [251, 252].

Художні особливості скла відзначаються у праці «Українське народне мистецтво. Кераміка і скло». Зокрема вказується на те, що різьба і гравірування скла, які виникли у XVIII ст. внаслідок культурних зв'язків з сусідніми країнами, створили окрему групу скляних виробів. Водночас ці та інші прийоми декоративної обробки скла не завжди були обов'язковими складовими елементами художніх виробів. Дуже часто шляхетність форми в поєднанні з красою фактури матеріалу створювали закінчену художню річ, для якої будь-яке прикрашання було зайвим. Висока майстерність гутників виявилась у вишуканій простоті художніх прийомів та декорації. Стиль українського скла визначає його декоративна природа, скромний і разом з тим живописний колорит, нескладні форми та органічно поєднані з ними вибагливі прикраси [256, с. 17 – 18].

Михайло Селівачов відзначив, що розписи емалями на світло-зеленому тлі, принесені українськими майстрами, стали у XVIII ст. типовими для підмосковного виробництва. Випускали там і посуд «на черкаський манір». Згодом, на думку М. Селівачова, склоробство Росії випередило з технічного погляду українське. В середині XVIII ст. в Україну прийшло виробництво кришталю, вдосконалена технологія варіння кольорового скла. Та всі ці новації майже не позначилися на сільському гутництві, технологічні можливості якого чи не найповніше виявились у виготовленні фігурного посуду, який, на думку

дослідника якнайкраще характеризує художні особливості гутного скла [229, с. 397].

Праця Юрія Гошка, хоч і не має окремого розділу, який би стосувався гутництва, однак містить певні відомості про торгівлю склом. Так, автор підкреслив, що скляними виробами у містах торгували в спеціально визначених місцях. Крім того, торгівлі значно сприяла політика австрійського уряду, який на певний час припинив діяльність багатьох прикарпатських митниць, які діяли до того [118, с. 151, 157, 213].

Стаття Л. Калиниченка за своїм змістовим наповненням носить *технологічно-технічний характер*. Автор аналізує три способи виготовлення скляних виробів: видування, відливання та витягування та наводить приклад посудин, які виготовлялися тим чи іншим способом. Також подає коротку характеристику складу шихти і опис склоробної печі за Теофілом. Крім того, публікація Л. Калиниченка містить також відомості соціально-економічного характеру. Йдеться, зокрема, про поділ гут на поміщицькі, відкупні та селянські та особливості їх економічно-правового становища [133, с. 40 – 47].

Питання конструктивних особливостей склоробних печей знайшли своє відображення у виданні «Technologia szkła» [307]. Автори відзначають, що застосування руштів у печах дозволило контролювати температуру скловаріння та значно економити дрова. Натомість прогрес у техніці виготовлення скляних речей та їх оздоби йшов набагато швидше, аніж у конструкції печей [307, s. 11 – 12].

Пантелеймон Мусієнко відзначив, що складуву найлегше було видувати кулеподібний, сферичний та напівсферичний посуд. Таким способом виготовлялись вази, кухлі опуклої форми, бокали, бутлі, карафи. Пізніше, на думку дослідника, майстри навчилися видувати зі скломаси кулі, витягати їх до подовженого овалу. Так почали виробляти глечики, карафи, фляги, барильця. Ці речі спершу робили вручну з скломаси, пізніше – у дерев'яній формі. На думку П. Мусієнка, саме завдяки застосуванню дерев'яних форм з'явився гранчастий

посуд – гранчасті карафи, штофи тощо. А вершиною майстерності гутників був фігурний посуд [182, с. 83].

Євгенія Степанович відмітила, що в період Русі скляні вироби виготовлялись методом витягування скломаси або виливання її у форму. Натомість гутні вироби XVI – XVII ст. здебільшого виготовлялися способом вільного видування. Водночас, якщо у XII ст. в склоробних майстернях були печі тільки двох видів – для плавлення маси загартування готових речей, то в XVI – XVII ст. кількість печей у кожній майстерні коливалася від 2 – до 8 – для простого скла, для кришталевого, для загартування виробів, для вирівнювання «халяв» [241, с. 97 – 98].

Питання про особливості склоробних печей знайшло відображення у праці Марії Мухи [313]. На основі археологічних робіт дослідниця наводить типовий вигляд гуті: у ній використовувались три печі: двокамерна плавильна (для топки шихти та гартування готових виробів); піч для вирівнювання циліндрів, з яких виготовляли віконне скло; допоміжна піч для сушіння дров. Ці відомості дозволяють прояснити певні аспекти стосовно Унівської гуті, де було виявлено теж три печі, адже гутище в Уневі – єдине в Україні археологічно досліджене. Крім того, М. Муха звертає увагу на те, що пісок, який використовувався для шихти залягає у мішаних лісах, в той час як попел найкращим був із листяних порід дерева: ясеня, клену, граба тощо [313, с. 319 – 320]. Тому висновок авторки про те, що попел інколи довозили до гут має слушність.

Технологічні особливості скла доволі скурпульозно відображені і у деяких навчальних посібниках та підручниках. Своєрідно, що базою для їх написання була праця Александра Ланцетті та Марини Нестеренко [316]. Автори простежили еволюцію технічних досягнень, зокрема відзначили майстрів, які винайшли богемський кришталь та рубінове скло [316, с. 13 – 14]. Також описали способи виготовлення філіграні і визначили характерні риси гутного скла: унікальність виробів та їх емоційну виразність за допомогою форми і кольору [316, с. 76].

Автори іншого підручника відзначають, що за технологічними особливостями художнє скло поділяється на такі підвиди: гутне, накладне, візерункове, кришталь і скло з оптичними ефектами [314]. На їх думку, гутним склом називають вироби, виготовлені зі скла безпосередньо біля скловарної печі майстром-склодувом вручну, в гарячому стані, шляхом вільного видування або за допомогою форм, а також оздоблені відповідною технікою. Крім того у роботі міститься типологія скляних виробів: за функціональними особливостями художні твори зі скла поділено на декоративно-архітектурне скло, світильники, посуд, декоративно-ужиткові предмети, дрібну пластику, прикраси [314, с. 85 – 87]. Такий поділ виглядає не зовсім доцільним з огляду на хронологічні рамки гутництва, оскільки декоративно-архітектурне скло, на думку авторів, включає смальтові мозаїки та вітражі. Як відомо, виготовлення мозаїки було значно розвинене у Київській Русі, натомість у період останньої третини XV – першої половини XIX ст. докладних відомостей про виготовлення мозаїки у гутах немає. Тому запропонована класифікація потребує перегляду.

У підручнику, виданому під редакцією Й. Ящишина вказано, що технологічний процес отримання виробів ключає в себе наступні стадії: 1) проектування складу скла; 2) відбір сировинних матеріалів; 3) складання шихти; 4) варка скла; 5) формування виробів. Крім того варіння скла супроводжується багатьма хімічними реакціями і різноманітними процесами (фізичними, хімічними, фізико-хімічними). Весь цей комплекс фізико-хімічних процесів і явищ, що відбуваються при нагріванні шихти, умовно поділяється на п'ять окремих стадій варіння скла: силікатоутворення, склоутворення, освітлення, гомогенізація, остудження [317, с. 108 – 109]. Знання про вказані процеси та стадії дозволяє зрозуміти, чому у більшості скляних речей є пухирці всередині стінок виробу та характерний зелений колір.

1.2 Джерельна база

Основний масив джерел за темою дослідження можна поділити на три групи: архівні матеріали; археологічні звіти та музейні збірки. Серед *археологічних звітів* важливе місце займають ті, що стосуються дослідження гутищ. Один з них належить Михайлу Филипчуку [95], який, разом із Ігорем Мицьком, обстежуючи Перемишлянський та Пустомитівський райони Львівської області відкрили Унівську гуту. Археолог вказав на особливості розташування гутища, його загального вигляду і стану збереження. Крім того, М. Филипчук описав досліджену склоробну піч та її конструктивні особливості. Він відзначив цікаве місцезнаходження звалищ: за двісті років звичка вивозити відходи і вимощувати ними територію та відкоси виробничої площадки не змінилася, що, на думку М. Филипчука, є непрямым підтвердженням збереження протягом століть технології лісового гутництва [95, с. 6 – 8]. Крім іншого, дослідник подав детальний інвентарний опис знайдених на гутищі скляних речей та вогнетривів.

Чимало відомостей про Унівську гуту міститься у спільному звіті Фаїни Петрякової, Святослава Мартинюка та Марії Лосик [91]. Дана праця доволі своєрідна, оскільки не є класичним археологічним звітом, але водночас містить інформацію про розкопки, проведені на місці існування Унівської та Коростівської гут. Цьому є логічне пояснення – один із авторів, а саме С. Мартинюк брав участь у дослідженні обох гут (Унівської – разом з Р. Берестом та Коростівської – з С. Терським). Відтак у звіті відображені результати розкопок, які проводились у 2000 році в Уневі. Відзначено конструктивні особливості печі (її двокамерність) та подано датування – скловарильна піч не могла бути збудована пізніше першої половини XVII ст. При дослідженні гутища було знайдено також інструменти, перелік яких є у звіті. Також вказано, що виявлені металеві предмети дуже поіржавілі. Лише долото ковальської роботи, яким користувалися для обробки каменю чи дерева, збереглося добре, що, можливо, пов'язане з гатунком криці, або з кращими умовами зберігання у

щільному глинистому ґрунті [91, с. 14 – 15]. Крім того у звіті містяться результати аналізів скла та вогнетривів, здійснених М. Лосик.

Своєрідно, що між відомостями, поданими у звітах і тими, що опубліковані (зокрема, Р. Берестом) є певні відмінності. Особливо суттєвими ці відмінності є у інтерпретації функціонального призначення печей з унівського гутища. Залучення додаткових матеріалів дозволить прояснити дану ситуацію.

Коростівська гута у звіті висвітлена дещо у меншому обсязі, ніж Унівська. Подається розташування гуті, результати проведеної тут археологічної розвідки. Так, описано виявлену будівлю, що використовувалась для потреб майстрів та піч, яка могла використовуватись для відпалу готових виробів [91, с. 43 – 44]. На гутищі було знайдено зігнуту складувну трубку довжиною 105 см, виготовлену ковальським способом зі штаби заліза. Цінність цієї знахідки, за словами С. Мартинюка у тому, що це єдиний екземпляр складувної трубки ХІХ ст. в Україні. Через короткий термін експедицій, дослідження гуті в Коростові не було завершено. С. Мартинюк відзначив, що недослідженими залишилось 90% площі гутища [91, с. 46 – 47].

З деяких звітів можемо довідатись про скляні речі, виявлені під час дослідження певних об'єктів. Так, у звіті М. Филипчука, присвяченому розкопкам на території Підгорецького замку, перераховано скляні знахідки ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. Дослідник відзначив, що якість скла задовільна, хоча в окремих місцях простежуються горизонтальні міні-сколи [94, с. 4]. Серед скляних виробів увагу М. Филипчука привернув фрагмент денця посудини з клеймом Конєцпольських. На його думку, цю посудину було виготовлено майстрами місцевої гуті на замовлення чи в якості подарунка власнику замку [94, с. 10 – 12].

Натомість із звітів С. Терського можна дізнатись про місця походження окремих скляних виробів. Так, одна із склянок, що знаходиться в Історико-краєзнавчому музеї м. Володимир-Волинського була виявлена під час розкопок 1999 р. в ур. «Апостольщина» у комплексі матеріалів початку ХVІІ ст. [93, с. 32]. В іншому звіті дослідника дізнаємось, що майже аналогічна за розмірами

посудинка цього типу була виявлена під час розкопок 1997 р. на пл. Старий Ринок у Львові [93, с. 48]. Схожа інформація із археологічних звітів дозволяє інтерпретувати певні скляні вироби, датувати їх за аналогіями та визначати місце походження скла, яке представлено в різноманітних музейних збірках.

Ще одна група джерел – *збірки скла, які містяться у фондах музеїв*. Сюди вони потрапляють зазвичай із планомірних розкопок чи розвідок, рідше – як випадкові знахідки, виявлені в тій чи іншій місцевості її жителями. Опрацювання музейних збірок дозволяє простежити тенденції поширення того чи іншого типу скляних виробів, зміну їх форм тощо. Також це уможливорює виокремлення основних груп гутних виробів, які продукувались місцевими гутами та визначити рівень майстерності гутників.

Чимало скляних виробів зберігаються у Львівському історичному музеї (далі – ЛІМ). Серед цікавих нам – колекція скляних виробів XVII – XVIII ст., виявлена С. Терським під час розкопок на площі А. Міцкевича, 10 у Львові [27 – 35]. Серед різноманіття пляшок, виділяється штоф із надписом «LONDON УЖР». Водночас з-поміж посудин для пиття вирізняється келих, прикрашений орнаментом. Також у збірці є один фрагмент основи піддона скляної посудини, виготовлений із світло-зеленого скла (Львівський історичний музей, Фонд Археологія Нової доби, Інв. № 538, далі ЛІМ АНД №). Аналогічні знахідки зустрічаються не так часто, однак на географічно значній території. Своєрідними є фрагменти стінок посудин із безбарвного скла, прикрашені орнаментом по гарячому склу (ЛІМ АНД 534, ЛІМ АНД 535). Ручкам із загальної кількості скляних знахідок належать 12 екземплярів.

У ЛІМі зберігаються також скляні вироби з розкопок Крилоса [20 – 25]. Зокрема, це два фрагменти келихів (ЛІМ, Фонд Київська Русь № 8223 (далі – ЛІМ КР №) та ЛІМ КР №13801), фрагмент плесканки (ЛІМ КР № 2224), вінце скляної посудини (ЛІМ КР № 8228), скляна ручка (ЛІМ КР № 8228) та денце у формі пелюстки (ЛІМ КР № 8229). Усі вироби виготовлені із зеленуватого скла, для скломаси характерна наявність бульбашок. Хоча вироби знаходяться у фонді «Київська Русь», цілком очевидно, що вони виготовлені значно пізніше.

Очевидно з певних причин, коли знахідки потрапили у музей, їх неправильно інтерпретували.

Крім того, серед фондів музею зустрічаються скляні клейма [26]. Так, п'ять з них, датованих XVIII – XIX ст. були виявлені на вулиці Лесі Українки під час розкопок у 2012 р. На одному з них (ЛІМ АНД 984) у центрі зображено шестикутну зірку, а внизу – рибу. По боках зірки розміщені ініціали «I» та «L». На іншому (ЛІМ АНД 985) є надпис «LONDON». Не секрет, що такі написи часто робили для того, аби видати певні напої за імпорtnі. Хоча, клеймо могло знаходитись і на пляшці англійського пива, яке було дуже популярним у XVIII ст. та постачалось у пляшках з таким клеймом. Тим більше, що такі знахідки відомі також у Дубно на Підляшші [300, s. 266]. Третє клеймо прикрашене орлом, голова якого повернута вправо (ЛІМ АНД 986). На четвертому клеймі зображено орла, голова якого повернута вліво (ЛІМ АНД 987). П'яте клеймо має орнамент у вигляді випуклих крапок (ЛІМ АНД 988). Різноманітні написи та клейма можуть свідчити про спроби фальшування місця виготовлення алкогольних напоїв чи про бажання майстра «зробити собі рекламу».

У Музеї скла ЛІМу зберігаються деякі вироби, виявлені під час розкопок Унівської гуті [52 – 62], а також скло з Олеська, Потелича тощо. Шліфовані вироби Коростівської гуті також представлені в експозиції Музею скла [36 – 51]. Серед них виділяється парадний набір І. Любомирської, який складається з карафки (ЛІМ Фондова група «Скло» Інв. № 27, далі ЛІМ Ск №), завершеної фігурно шліфованим корком, та трьох келихів яйцевидної форми на квадратних стопах (ЛІМ Ск 53 – 55).

Декілька збірок із скляними речами знаходяться у Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [63 – 74]. Однією із них є колекція гутного скла, зібрана влітку 2008 р. археологічною експедицією Львівського національного університету ім. Івана Франка під керівництвом Наталії Білас під час розкопок на території Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого. Цінність знахідок не стільки у їх кількості, а в тому, що вони представляють чимало типів скляного

посуду XVI – XVII ст. Серед виявлених гутних виробів у Підгірцях найчисленнішими є фрагменти келихів. Більшість з них виготовлені з зеленого та світло-зеленого прозорого скла. Найкраще збереженим є келих зеленого кольору з відігнутими дзвінкоподібними вінцями (Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Відділ «Археологія», Інв. № 15827, далі – ВІКМ Арх №), що знаходиться в експозиції музею. Аналогічні келихи у XVI – XVII ст. широко побутували в Польщі [310, s. 148 – 149], що дозволяє визначити час поширення даної форми посуду для пиття.

Іншу групу скляних виробів зі збірки музею складають пляшки різних форм. Серед них: циліндричні, кулевидні, пляшки-плесканки та штофи. Штоф, який майже повністю зберігся, має ширину 11 і висоту 21 см (ВІКМ Арх. № 15826). Виготовлений він з прозорого, майже безбарвного скла з легким світло-зеленим відтінком.

Також з Підгірців походить кухоль з темно-зеленого скла висотою 8 см. Його основа оздоблена прикрасою у формі пелюстки (ВІКМ Арх. № 15806). Крім того виявлено ручку аналогічної форми від ще одного кухля. (ВІКМ Арх. № 15639). Завдяки літературі та опрацюванню інших музейних збірок цілком очевидно, що такі знахідки – типові для XVI – XVII ст. та мають безліч аналогій.

Крім того, у Історико-краєзнавчому музеї Винник деякі скляні вироби з розкопок Львова. Чимало скляних знахідок XVIII – першої половини XIX ст. виявлені в результаті археологічних робіт на стику вулиць Івана Гонти та Підвальної під керівництвом Остапа Лазурка. Увагу привертають фрагменти балясин. Одна з них рельєфна та забарвлена у світло-зелений колір і вкрита патиною. Інша представлена вертикальним рядом з трьох куль безбарвного скла. Ще одна фігурна балясина виготовлена з безбарвного прозорого скла та вкрита білою патиною. Також тут знайдено фрагменти пляшок, штофів, карафів, склянок, ручки скляних виробів, фрагмент посудини з ручкою, можливо, – дзбанка. Останній виготовлений із зеленого скла та вкритий патиною. Цікавою є знахідка склянки, виготовленої з безбарвного прозорого скла і ледь відхиленими назовні вінцями.

Не поступається числом знахідок вул. Краківська, 6 – 12, де у 2010 р. дослідження проводились під керівництвом Назарія Войтовича, а матеріали були передані в Історико-краєзнавчий музей м. Винники у 2012 р., де проходять наукову інвентаризацію. Рельєфна пустотіла балясина, яку тут виявили, виготовлена з гутного скла світло-зеленого відтінку та покрита патиною блакитного кольору. Знахідка датується XVII – XVIII ст. Також тут виявлено аптекарський посуд. Пляшечка XVI ст., світло-блакитного відтінку, покрита патиною білого кольору. Інша пляшечка, що могла використовуватися для зберігання ліків, датується XIX ст. Її денце плоске, увігнуте всередину. Тіло посудини циліндричне. Ще дві схожі пляшечки, датовані XVIII – XIX ст., виготовлені з блакитного скла, однак дещо відрізняються між собою за формою тулуба: в одній вона сплющено-циліндрична, в іншій – циліндрична.

Не менш цікавою є збірка гутного скла XVII – XVIII ст. з Історико-краєзнавчого музею Володимир-Волинського [75 – 84]. Вона нараховує понад двадцять предметів, які потрапили сюди із випадкових зборів, або із планомірних розкопок на території міста та його околиць. Зокрема круглободі пляшки представлені двома екземплярами, виготовленими із зеленуватого скла, а єдина плесканка зеленого кольору – фрагментом нижньої її частини. Штофи представлені двома фрагментами зеленого скла.

Цікавою є посудина (очевидно склянка) з прозорого безбарвного скла, прикрашена наліпними кількашаровими кругами по всій поверхні, діаметр яких 0,1 – 0,8 см (Краєзнавчий відділ Історико-краєзнавчого музею м. Володимир-Волинський, Інв. № 8135, далі КВ №). З археологічного звіту С. Терського дізнаємось, що майже аналогічна за розмірами посудинка цього типу була знайдена також під час розкопок 1997 р. на пл. Старий Ринок у Львові [92, с. 48]. Крім вказаних виробів, у музеї зберігаються три денця у формі розетки, ніжки бокалів, а також аптечні баночки.

Незначна кількість скляних виробів XVI – XVIII ст. міститься у фонді Кременецького районного краєзнавчого музею [85 – 90]. Серед них пляшки представлені фрагментом опуклої посудини із широкими вінцями Також даний

джгутик скла, міг служити для посилення устя пляшки (Кременецький районний краєзнавчий музей, Інв. № 76-78/2, далі ККМ №) та денцем штофа (ККМ № 7677). Серед фрагментів посуду для пиття виділяються ніжка на балясинці (ККМ № 6770), та масивна ніжка (бокала?), яка на висоту 7 см є суцільно заповненою (ККМ № 7678). Також у музеї зберігається цоригінальний кухлик, виготовлений із світло-зеленого скла, поверхня якого прикрашена горизонтальними смугами (ККМ № 9040). Аналогічних йому виробів поки нам не траплялося.

Своєрідність скляних речей з колекції Кременецького музею є те, що практично всі описані вироби були виявлені у Гутиську Городельському Шумського району, де, ймовірно, могли і виготовлятися.

Наступна група джерел – *архівні матеріали*, зокрема Центрального державного історичного архіву у місті Львові.

Чимало інформації про місця можливого розташування давніх гут міститься у Фонді 19 («Йосифінська метрика») та Фонді 20 («Францисканська метрика»). Тут ми знаходимо назви сіл, що у назві містять слова «гута», «майдан» тощо. Крім того у багатьох справах згадуються місцевості, хутори чи урочища з подібними назвами. Так, між селами Дубенка і Слобідка Долішня знаходилась *Huta Obozisko* (суч. хутір Гута Монастирського р-ну, Тернопільської обл.) [1, арк. 26]. Згадується також село Гутисько Брідське (недалеко Бродів), у якому було поле «Старе Гутисько» з поганим, кам'янистим ґрунтом. Вказано, що навколо села є багато лісів, місцезнаходження села – між двома горами не сприяє родючості ґрунтів [2]. Натомість Францисканська метрика фіксує поле «*Huta Stara*» у селі Нивиці (суч. Радехівський р-н, Львівської обл.) [3, арк. 31.]. Таких прикладів можна назвати безліч, однак слід пам'ятати, що вони можуть вказувати і на розвиток залізоробної справи у вказаних населених пунктах, адже залізоробні майстерні у Польщі також часто називали «гутами». Цінність таких згадок та назв служить відправною точкою для залучення інших джерел з метою ствердження чи спростування прив'язки певних населених пунктів до склоробної справи.

Аналогічною є ситуація із Фондом 186 («Крайова земельна податкова комісія»), в якому знаходяться описи земель. Так, на австрійських картах Олеська позначено «Nad Huciskiem», «Hucisko» та «Hucisko Oleskie» недалеко лісу [14, арк.44, 47, 52]. Також тут міститься згадка про село Гута Полонична (суч. село Полонична Кам'яно-Бузького р-ну, Львівської обл.), площа якого займала 1215 квадратних кляфтерів [11, арк. 1 – 10].

Тяглисть топонімів можна прослідкувати завдяки матеріалам Фонду 720 («Колекція планів і карт населених пунктів, земельних ділянок і шляхів сполучення на території Галичини»). Зокрема на плані середини ХІХ ст. Кимира (суч. Перемишлянський р-н, Львівської обл.) позначена «Циганська буда» [16, арк.1]. Як відомо, раніше у Кимирі діяла скляна гута, яка могла використовувати поташ, виготовлений в буді.

Натомість матеріали про існуючі гуті насамперед містяться у Фонді 134 («Колекція документів про шляхетські маєтки на території Руського, Волинського, Подільського та інших воєводств»), матеріали якого є важливими з того погляду, що інвентарні описи проведені доволі ретельно. Так, у інвентарному описі 1727 року села Поворозник згадується діюча тут скляна гута. З документів видно, що гута функціонувала вже у 1613 році, коли за згодою єпископа Тиліцького була передана разом з трьома ланами від Яна Стефека до Стефана Криницького [5, арк. 10]. Однак детальнішої інформації про гуту не маємо.

Натомість у Фонді 181 серед матеріалів, які стосуються графів Лянцкоронських міститься опис однієї з гут, що знаходилася у містечку Вільховець Летичівського округу. Запис від 1774 р. подає детальний опис будівлі гуті; в ньому перераховано кількість та загальний вигляд печей, якими користувались гутники. Також перелічено знаряддя праці, які були в гуті [8, арк. 2]. Вказані відомості про гуту у Вільхівці опублікував С. Мартинюк у своїй праці [173].

Своєрідно, що про скляне виробництво можна дізнатись із газет, які зберігаються в архіві. Так, у Фонді 101 («Яворський Франц») знаходимо статтю

про ремісничі цехи Варшави, з якої дізнаємось, що перша згадка про цех склярів у місті датується 1551 р, однак до 1760 р. склярі були в одному цеху з малярами і столярами. У статті зазначено умови, на яких приймали до цеху, а саме: намалювати на склі три ікони: «Спаситель», «Погребення Господнє» та «Марія». Вказано, хто був патроном цеху та наводяться приклади забезпечення цехом монополії на виготовлення скляних виробів [4, арк. 9 – 12]. Такі відомості цікаві з точки зору проведення аналогій, зокрема із львівським та краківським цехами, до яких входили склярі та дозволяє простежити основні тенденції розвитку скляного ремесла в містах, у той час, коли основний масив скла вироблявся в лісових гутах.

Привертають увагу опубліковані люстрації королівщин, зокрема Перемиської і Сяноцької земель, поміщені у третьому та четвертому томах видання «Жерела до історії України-Руси» [17, 18]. Тут знаходимо відомості про гуту, які діяли коло Потелича та розміри чиншу, який сплачували гутники [17, с. 197]. Також згадуються гуту у Вишеньці [17, с. 419] та Лукв'янах [18, с. 174] Руського воєводства. Ці відомості дозволяють доповнити карту скляних гут, які діяли на Прикарпатті та Волині.

Дослідження також опирається на описово-статистичний тип джерел. Так, у Фонді 146 («Галицьке намісництво») поміщено статистичний опис Стрийського округу станом на 1811 рік, у якому зазначено, що склярі були у містах: Болехів, Долина, Калуш, Сколе, Стрий, Буканове, Розділ, Журавно Також в описі згадуються існуючі на той час гута і шліфовня [6, арк. 16, 27].

Цікавими є опубліковані статистичні матеріали, зокрема військовий список населення Галичини та Лодомерії 1773 року, відпис якого знаходиться у бібліотеці Стефаника та опублікований Криштофом Слюсарекком. Зі списку видно, що найбільше скляних гут діяло у львівському, сяноцькому, жидачівському та Белзькому повітах [306, s. 26 – 31]. Загалом у Королівстві проживало 205 склярів: Руське воєводство – 108 Подільське – 6; Белзьке – 30; Любельське – 4; Сандомирське – 19; Краківське – 38. Натомість співвідношення розміщення скляних гут (загалом 21) виглядає наступним чином: Руське

воєводство – 11; Белзьке – 4; Любельське – 1; Сандомирське – 1; Краківське – 4 [305, s. 389 – 391]. Звісно, слабкою стороною даного статистичного джерела є те, що відсутні відомості про конкретне місцезнаходження скляних гут. Те ж саме стосується зовнішнього вигляду гут, особливостей виробничого процесу, соціально-економічного становища гутників. Однак для кількісного уявлення масштабів гутного виробництва такі відомості виступають цінним історичним джерелом.

Крім вказаних джерел, у роботі використані також економічні привілеї Львова, зокрема надані цехам [332]. На особливу увагу заслуговують привілеї Михайла Корибута Вишневецького від 16 жовтня 1673 р., за яким до статей грамоти Стефана Баторія від 9 травня 1585 р., яка містить статут цеху столярів Львова, серед інших, приєднують склярі. А також привілеї Стефана Баторія, яким затверджено статут цеху столярів, за яким можна визначити обов'язки склярів, простежити певні аспекти організації склярського ремесла.

Таким чином, у вітчизняній історіографії немає комплексного дослідження становлення та розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині. Більшість публікацій про найдавніше виробництво скла належать археологам та присвячені тим чи іншим виробничим комплексам. Стосовно склярства Київської Русі, досягненням історіографії можна вважати подолання існуючої тривалий час думки про монополію Києва на скляне виробництво. Її тривалий час відстоював Б. Рибаків, однак відкриття у Галичі, Колодяжині, на Райковецькому городищі тощо дозволили значно розширити географію склярства. Однак не до кінця подоланими залишаються суперечності стосовно існування у певних локаціях самостійних склоробних майстерень або ж синкретичних, пов'язаних з ювелірною справою.

Водночас завдяки існуючим публікаціям можна простежити безперервний розвиток скляного виробництва на Прикарпатті та Волині з XII століття – часу існування у Давньому Галичі склоробних майстерень.

Монографій, які репрезентують розвиток гутництва лише кілька. Якщо роботи В. Рожанківської та Ф. Петрякової потребують доповнення як такі, що з

плином часу стали менш актуальними через появу нових відкриттів, то роботи С. Мартинюка рокривають не всі аспекти гутництва. Дослідник акцентує увагу на Унівській та Коростівській гутах, однак не подає відомостей про персонал гут, локалізацію інших, синхронних у часі виробничих осередків. Не було предметом зацікавлення дослідника і міське склярство та його зв'язок з гутництвом.

Особливістю більшості праць є те, що їхні автори не наділяли гутне скло характеристикою високотехнічних виробів, а вважали скляні вироби «кустарними», дешевими, призначеними лише для широкого загалу користувачів. Однак матеріали Унівської та Коростівської гут дозволяють переглянути цю думку.

Відтак, для досягнення поставленої мети дослідження слід вивчити передумови зародження гутництва та визначити основні центри склярства, які посприяли зародженню склоробної традиції. Слід вивчити також коло питань, пов'язаних із кожним аспектом гутництва як складного явища. Вирішення поставлених завдань можна досягти через залучення відповідного джерельного матеріалу.

Джерельна база, яка стосується розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині є достатньою для повноцінного дослідження поставлених завдань. Значний масив джерел, який містить потужний пласт інформації про аспекти гутництва є на сьогодні не дослідженим. Йдеться археологічні звіти, архівні матеріали та колекції скляних виробів із фондів музеїв, частина з яких зовсім не відображена в науковій літературі. Синкретичне використання різного роду джерел забезпечить всебічне дослідження гутництва. Загалом джерельна база є достатньою для комплексного дослідження даної проблематики.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Теоретичні засади та принципи дослідження

Ключовим напрямком цього дисертаційного дослідження є вивчення становлення та розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині. Обраний напрямок є перспективним з огляду на те, що скляне виробництво було важливою віхою декоративно–прикладного мистецтва та господарського життя краю. Разом з тим, вивчення особливостей організації гутництва, персоналу, технологічних вимог до провадження скловаріння, асортименту продукції гут і майстерності склоробів залишаються мало розробленим напрямком у сучасній українській історіографії. Скляне виробництво у Середньовічній та Ранньомодерній періоди української історії розвивалося на підготовленій основі, використовуючи при цьому досягнення європейських склярів. Прикарпаття та Волинь були одним із тих регіонів (поряд з Чернігівщиною), де в силу певних обставин (передусім сировинних) значного розвитку набуло гутництво, вивчення якого і є ключовим завданням цього дослідження.

Гутництво на Прикарпатті та Волині дотепер було практично поза увагою дослідників. Така ситуація зумовлена тим, історія побуту й матеріальної культури мешканців українських земель традиційно у вітчизняній науці знаходиться в сфері зацікавлень археологів та етнологів. Причому перші з них зазвичай тяжіють до вивчення давніших періодів і, природно, спираються на матеріальні знахідки, натомість інші свої дослідження присвячують переважно двом останнім століттям, ґрунтуючи їх на усних свідченнях. Відтак Ранньомодерний період (а також суміжні хронологічні відрізки) найчастіше опиняється на маргінесі досліджень, присвячених розвитку матеріальної культури. В результаті продовжує існувати значна прогалина в дослідженнях української історії, яку лише тепер починають заповнювати сучасні українські історики.

Таким чином, загальний напрямок цієї роботи пов'язаний з дослідженням передумов виникнення і закономірностями розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині в кінці XV – першій половині XIX ст. Вивчення даного напрямку можливе за посередництвом цілого ряду проблемних завдань, таких як дослідження передумов розвитку гутництва; основних аспектів гутництва: розміщення гут, поділу праці у майстернях, процесу виготовлення скляних виробів; технічних та технологічних прийомів виготовлення і декорування скла; особливостей розвитку міського скловиробництва; асортименту скляних виробів; осередків гутництва на Прикарпатті та Волині і визначення рівня майстерності місцевих склоробів у відношенні до тенденцій європейського склярства.

Написання дисертації виконуватиметься в руслі історії України, в центрі якої знаходяться теоретичні та науково-методичні проблеми перебігу історичного процесу на українській етнічній території з часів початку писемної історії й до сьогодення, розглядаючи національну історію у світовому та загальноєвропейському цивілізаційному контексті. Напрямок досліджень є також історичний розвиток культури українського народу.

Написання дисертації та подальший виклад матеріалу здійснюватиметься за наступною схемою: 1. Постановка дослідницького завдання [145, с. 221]: ключовим завданням цієї роботи є вивчення становлення та розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині; 2. Реконструкція історичної реальності та емпіричний рівень її пізнання. У даному випадку це буде реконструкція історичних реалій, пов'язаних із розвитком гутництва та його впливом на стимулювання змін у побуті місцевого населення. Досліджувану реальність слід пізнати за посередництвом її опису на основі опрацювання історичних джерел. Наслідком емпіричного вивчення проблеми буде знання історичних явищ, процесів та подій, що стосуватимуться предмету дослідження. На цьому етапі слід нагромадити фактаж, необхідний для подальшого вибудовування концепції дослідження. За посередництвом категоріального синтезу виявлений фактичний матеріал слід згрупувати у відповідності до поставлених проблем дослідження.

Сам фактичний матеріал слід опрацювати шляхом здійснення таких операцій, як класифікація, узагальнення, порівняння, тощо [145, с. 232]. Для того, щоб різносторонньо дослідити становлення та розвиток гутництва на Прикарпатті та Волині, на цьому етапі дослідження необхідно виробити систему фактичних знань. Система в свою чергу і буде являти собою науковий опис досліджуваної реальності в межах поставлених завдань дослідження. Витворена система буде відображенням властивостей, відносин і взаємодій, характерних для історичної реальності досліджуваного періоду, які необхідні для конкретного розкриття на теоретичній стадії пізнання. Специфіка суті емпіричного пізнання полягає у тому, що факти-знання про факти історичної дійсності, яка вивчається, виявляються на основі фактів історичного джерела [145, с. 235 – 238]. Наступний, третій рівень – історичне пояснення та формування загальної концепції дослідження. На цьому рівні дослідження слід виявити суть поставленої проблеми, яка відображається у відносинах та зв'язках, взаємодіях. Це буде робитися шляхом пояснення – розкриття суті об'єкту, який пояснюється. Слід пояснити, яким чином витворилась саме така картина історичної дійсності, виявити механізми еволюції скляного виробництва, а також форм його прояву (найбільше як лісове гутництво, та меншою мірою, як міське склярство). Наукове пояснення слід здійснити за посередництвом виявлення найбільш характерних рис, зв'язків і тенденцій, що мали місце у структурі гутництва як багатоаспектного явища [145, с. 244 – 245]. Найбільш доцільним буде використання пояснення через закон, оскільки закон генезису, функціонування і розвитку суспільно-історичної реальності найбільш глибоко виражають її сутнісну природу. Побудова концепції дослідження вимагатиме використання методу сходження від конкретного до абстрактного. Завдяки цьому вдасться пояснити виявлені факти, отримані в процесі дослідження і висунути певну ідею, яка розкриє внутрішній зміст усіх цих фактів [145, с. 250]. Ключовою ідеєю даного дослідження є думка про те, що гутництво на Прикарпатті та Волині мало історичне підґрунтя для розвитку та використовувало основні досягнення європейського склярства. Крім того, це господарське заняття постає як

багатоаспектне явище, що включає наступні складові: локалізацію гут, процес виготовлення скляних виробів, організація праці у гуті, конструкцію склоробних печей, характерні риси скляних виробів тощо. Саме розгляд цих аспектів дозволить говорити про рівень майстерності місцевих склоробів.

Дисертація будуватиметься на загальнонаукових принципах історизму, діалектичного розуміння історичного процесу, системності, об'єктивності. Основна вимога історизму – історія має розглядатись як різновид об'єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями, які осягаються науковими засобами в межах історичних дисциплін. У принципі історизму вбачається один із критеріїв об'єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Використання принципу історизму дозволить реконструювати історичний процес, що мав місце на Прикарпатті та Волині в період зародження та розвитку гутництва, комплексно вивчити діяльність місцевих склоробів, з урахуванням тих змін, що впливали на характер технічної та організаційної сторони гутництва, а також на особливості розвитку основних його аспектів. Використання принципу історизму дозволить розглянути окремі явища та процеси у їх розвитку та тісному взаємозв'язку. Принцип історизму передбачає цілісний і всебічний підхід до вивчення проблеми рівня розвитку гутництва у контексті європейського скловиробництва, його ролі у житті населення краю останньої третини XV – першої половини XIX ст.

Принцип об'єктивізму необхідний для опрацювання проблеми крізь призму фактів і їхню внутрішню логіку. Використання цього принципу дозволить провести дослідження, опираючись на засади реалізму та правдивості, уникнувши ідеологічних нашарувань, упередженості у ставленні до певних подій та фактів. Це твердження набирає особливої ваги, коли йде мова про рівень майстерності гутників, які працювали на території Прикарпаття та Волині. Дотепер побутує упереджене бачення гутництва в українській історії як кустарного промислу, який не міг задовольняти потреби місцевого населення у скляних виробах. Ряд спірних питань виникає при реконструкції склоробних

печей та інтерпретації їхнього призначення. Передусім мова йде про Унівську гуту – єдиний археологічно досліджений склоробний комплекс, де виявлено скловарну піч. Неупереджений аналіз джерел дозволить встановити, яке призначення мали печі, виявлені на гутиську в Уневі та якій традиції європейського склярства вони відповідають. Крім того, на основі опрацювання музейних збірок скла буде зроблено спробу визначити асортимент продукції гут.

Таким чином, вирішення поставленої проблеми вимагає відкинути багаж історіографічних упереджень про гутництво як явище маргінального типу, що не мало впливу на повсякденне життя населення та не займало чільного місця серед господарських занять та промислів регіону. Ще одним полем досліджень, для якого принцип об'єктивності є засадничим – це аналіз історичних праць попередників з обраної проблематики. Кожна історіографія формувалася під впливом своєї доби. Зокрема праці, що відносяться до радянської історіографії, з її суцільною заідеологізованістю, потребують уважного прочитання дослідника. Відтак, вироблення об'єктивної оцінки наукових здобутків попередників та уникнення впливів ідеологічних нашарувань, що містились у їхніх працях, постає важливим завданням історика. Залучення нових джерел інформації дозволяє переглядати усталені твердження.

Використання принципу системності дозволить дослідити гутництво у комплексі, включаючи його основні аспекти, з врахуванням економічного тла, на якому здійснювався розвиток склярства, а також з максимальним опертям на причинно-наслідкові зв'язки, які обумовлювали комплекс охоплених у дослідженні явищ і процесів.

На принцип багатofакторності слід опертися при дослідженні особливостей закладання гут, географічного розташування майстерень та технічного провадження виробництва. Він забезпечить урахування різних чинників, що впливали на організацію гутництва. Відтак, виходячи з цього принципу при дослідженні даної проблеми, заздалегідь враховується концептуальний момент багатовекторності склярської справи, що було відповіддю на основні потреби скловиробництва в зазначену епоху. Такими

потребами передовсім були перенесення скляного виробництва з міст у сільську місцевість та технічні можливості підтримки сталої температури у лісових гутах, що в комплексі давало той чи інший продукт скляного виробництва, визначало його подальшу долю (торгівля, биття на брухт тощо).

Дисертаційну роботу слід будувати виходячи з принципу діалектичного розуміння процесу, що дозволить здійснити виклад подій у динаміці, розвитку, логічній послідовності, з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків та основних детермінуючих факторів еволюції гутництва кінця XV – першої половини XIX ст.

Принцип конкретності передбачає те, що об'єкт цього дослідження, яким є гутництво, має вивчатись в його конкретності, з врахуванням змісту, визначеності місця (територія Прикарпаття та Волині) і часу розвитку (кінець XV – перша половина XIX ст.).

Принцип опори на історичні джерела ставить в центр відбору матеріали, які є першоджерелами для дослідження історії скляного виробництва. Такими передусім є звіти з археологічних розкопок, збірки гутного скла у музеях та архівні матеріали. Це пов'язано з тим, що дані типи джерел є безпосереднім віддзеркаленням щоденних виробничих, економічних та культурних практик гутників регіону.

Принцип історіографічної традиції передбачає те, що дослідження становлення та розвитку гутництва має здійснюватись з врахуванням результатів досліджень попередників. Відтак, повноцінне виконання дисертаційного дослідження вимагає здійснення аналізу стану історичних досліджень з окресленої проблеми, в ході якого виявлено, які проблеми вже стали предметом зацікавлень істориків, якими джерелами вони здебільшого оперували, які результати потребують переоцінки, а що залишається недослідженим.

Написання роботи вимагає використання інструментарію ряду підходів – проблемно-хронологічного, системного, мікроісторичного, міждисциплінарного, соціокультурного.

Проблемно-хронологічний підхід слід використати в процесі побудови дисертаційного дослідження. Це пов'язано з тим, що специфіка сформульованого предмету та об'єкту вимагає для початку розкриття становлення та передумов розвитку гутництва, а саме визначення найдавніших склоробних осередків, які діяли на українських землях. Після цього варто розглянути склярство галицько-волинських земель. І лише згодом перейти до самого гутництва, що розвивалось на Прикарпатті та Волині в кінці XV – першій половині XIX ст. Проблемно-хронологічний підхід слід також вжити для відображення послідовності подій і фактів, пов'язаних із розвитком гутництва, еволюції основних його аспектів яка проходила внаслідок змін в організації склярської справи, запровадженням певних технічних нововведень чи декоративних стилів. Власне цим підходом обумовлено структуру дисертаційного дослідження. Тому робота міститиме інформацію про білозерську школу склярства, скляні виробництва міст Північного Причорномор'я, виробничий комплекс у Комарові на Дністрі та склярство періоду Київської Русі. Саме з часу функціонування останнього можна простежити безперервний розвиток скловиробництва на українських теренах. Паралельно слід показати зміну в особливостях локалізації склоробних майстерень. Після цього будуть розглядатися основні аспекти гутництва у відображення їх кількісних та якісних змін та здійсниться спроба визначити основні типи скляних виробів досліджуваного періоду.

Використання системного підходу у дисертаційному дослідженні необхідно для створення з відібраного матеріалу історичної моделі, яка б найповніше відобразила результати дослідження. Мова йде про створення системи, у якій би вдалося розкрити тяглість розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині та відобразити основні аспекти, що його визначали зсередини. Таким чином, правильне використання зібраного матеріалу дозволить отримати цілісну картину історичного процесу, а не просто суму фактів, які у своїй сукупності не створюють нових властивостей, чи потрібної гіпотези. Вибудовування системи слід здійснювати із підсистем та елементів. Наприклад, для того, щоби виявити

особливості гутництва на Прикарпатті та Волині у контексті європейського склярства, слід дослідити технічні та декоративні особливості скла, яке продукувалося на місцевих гутах та побутувало серед населення, що являє собою окрему підсистему дослідження.

Використання у роботі міждисциплінарного підходу обумовлено тим, що гутництво, як багатоаспектне явище, знаходиться у полі зору не лише історії, а й археології та мистецтвознавства. Зокрема, це пов'язано з тим, що основні матеріали, за якими можна проводити реконструкцію гутництва є результатом археологічних досліджень. Передусім це стосується конструкції скловарних печей та скляних виробів. Загалом археології притаманні дві категорії дослідницьких операцій: вивчення матеріальних об'єктів (формування джерел) та інтерпретація. Взаємозв'язок між цими категоріями проходить від збору матеріалів – до їх коментаря в термінах дискурсивних суджень (опис, ідентифікація, пояснення). Водночас збір археологічних матеріалів (безпосередньо чи за публікаціями) завжди підпорядкований більш чи менш визначеній «стратегії дослідження», яка в свою чергу базується на комплексі попередніх знань і на цілях дослідження. А знання і цілі являють собою не що інше, як результат інших, попередніх чи наступних процесів інтерпретації фактів. Тому між збором матеріалів та висловленням суджень існує також зворотній зв'язок [112, с. 40 – 42]. У руслі цього, вивчення розвитку гутництва потребує використання методів археології. Це стосується інтерпретації матеріалів розкопок загалом та скляних знахідок зокрема. Саме конструкція скловарних печей та технічні характеристики скла (до прикладу – наявність бульбашок повітря у скломасі) дозволяють висувати твердження стосовно рівня майстерності місцевих склоробів. Важливим у цьому руслі виступає також датування певних знахідок, адже тенденція до виготовлення того чи іншого скла була характерною для відповідних часових проміжків та регіонів.

Проблематика гутництва також тісно пов'язана ще з одним напрямком досліджень – мистецтвознавством. Річ у тому, що мистецькі стилі впливали не лише на архітектуру чи скульптуру, а й відображались на прийомах декорування

скляних виробів. Так, характерною рисою скляних речей бароко була підставка ніжки у формі пелюстки. Методи дослідження у такому випадку базуються на аналізі художніх творів, що є характерним для науки про пластичні (просторові) мистецтва. Крім того, вихідною тезою методу дослідження мистецтвознавства є ідея відповідності науки до рівня розвитку суспільства: змінюючись разом із суспільством, наука відображає рівень його зрілості і, водночас, його вищих духовно-пізнавальних потреб [178, с 31 – 32]. Такий підхід правомірний і для розвитку гутництва, оскільки декоративні вироби (наприклад фігурний посуд) були показником розвитку майстерності склоробів та мали певну світоглядну прив'язку. Для того, щоб безпосередньо та об'єктивно розглядати сам твір мистецтва, його аналіз слід виводити із формальних рис (композиції, матеріалу, форми, лінії, кольору), а не з того, який сюжет — постать, історію, пейзаж чи ідею — він представляє. Саме тому для вивчення скляних виробів, в першу чергу, необхідно використовувати метод формального аналізу [230, с. 92].

Ряд необхідних результатів при дослідженні становлення та розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині можливо досягти при використанні мікроісторичного підходу. Цей підхід дозволяє крізь призму вивчення невеликої локальної спільноти, якою були склороби, пізнати вплив європейських тенденцій на розвиток місцевого склярства; визначити особливості поділу праці між робітниками гуті та визначити концентрацію присутності склярів у містах. В мікроісторичний підхід покладено методологічний принцип вибору досліджуваного сюжету та зосередження на ньому максимально пильної уваги — з врахуванням найдрібніших деталей, нюансів, явних і прихованих мотивацій людської поведінки. Недоліком використання цього підходу у дослідженні є те, що він зосереджується на надто вузьких проблемах, пов'язаних з окремими людьми чи невеличкими спільнотами, в той час, як бачення загальної картини історичного процесу може втратитись [290, с. 247]. За посередництвом мікроісторичного підходу, на прикладі окремо взятих міських склоробів, ми можемо прослідкувати кількісні показники розвитку склярства у

ранньомодерних містах; визначити чи були склярі затребуваними у цехах ремісниками.

Для визначення майстерності гутників найкраще використати індуктивний підхід. Застосування цього підходу відбуватиметься таким чином: для початку слід проаналізувати вплив технічних умов (конструкція печей, температура тощо) на виготовлення того чи іншого ґатунку скла, а також вплив сировинних компонентів на формування скломаси. Відтак слід перейти до аналізу того, як з кожним із цих чинників міг справитися склороб. Слід з'ясувати, де методи усунення чи покращення перерахованих чинників могли давати певний ефект, чи, навпаки, не впливали на результат. Після цього слід розглянути можливі технічні прийоми виготовлення та декорування готових виробів, порівняти їх із тими, які застосовувались у інших регіонах чи країнах. Найкраще це робити в якості розгляду конкретних скляних виробів. На основі зібраного і проаналізованого матеріалу слід перейти до створення загальної картини розвитку майстерності гутників на Прикарпатті та Волині в досліджуваний період.

У роботі слід використати елементи герменевтичного підходу. Історична герменевтика передбачає інтерпретацію прихованих змістів джерела. На практичному рівні герменевтичний аналіз передбачає виділення присутніх у джерелі «натяків» – сповнених символічного змісту дій чи фраз [290, с. 241]. При аналізі писемних джерел слід привертати увагу описам земель із назвою «гута», в яких відзначено, що ґрунт був непридатним для землеробства.

Врахування соціокультурного підходу дасть можливість виявити всю багатогранність суспільного життя в останній чверті XV – першій половині XIX ст., розглянути лісових гутників та міських ремісників як специфічну єдність різних – за соціально-економічним становищем та схожим – за метою діяльності, прошарків населення у соціумі.

У дисертації використано міждисциплінарну термінологію, сучасний понятійний інструментарій, апробований світовою наукою.

Охарактеризована теоретична база, принципи, термінологія в комплексі створили методологічно-теоретичний базис наукового пошуку, можливість реалізації поставлених завдань дисертаційного дослідження і досягнення поставленої мети.

2.2 Методи дослідження

Дисертаційне дослідження написане, виходячи з використання ряду загальнонаукових та спеціально-наукових методів.

Базовими методами цього дослідження стануть історичний метод та метод логічного викладу. Логічний метод дозволить розкрити тему дослідження в просторі, «по горизонталі», в той час як використання історичного методу уможливить вивчення об'єкту дослідження в інтервалах часу «по вертикалі» [145, с. 142]. Сукупне використання обох методів, з одного боку, дозволить розкрити сукупність явищ та процесів, що визначали розвиток гутництва в останній чверті XV – першій половині XIX ст. (історичний метод), а з іншого – розкрити внутрішню суть цих явищ та процесів (логічний метод). Саме таким чином найкраще досліджувати еволюцію гутництва на Прикарпатті та Волині і технічні прийоми, які використовувались гутниками. Адже спосіб плавлення шихти, її склад визначали характерну рису скла – прозорість, а також впливали на процес формування готових виробів. У свою чергу спосіб формування виробів довершував задану якістю скломаси презентабельність того чи іншого скляного виробу.

До загальнонаукових методів належить метод аналізу. У даній роботі використання цього методу необхідне для опрацювання інформації, наявної у джерелах різних типів, та зведення цієї інформації до суцільної історичної картини. Так, для вивчення технічних характеристик гутного виробництва в Унівській гуті необхідно використати матеріали археологічних звітів, які відображають конструкцію досліджених печей, подають інформацію про знахідки з гутища. Для того, щоб інтерпретація печей була максимально достовірно, необхідно звернутися до публікацій, які повідомляють результати

розкопок схожих комплексів. Крім того важливими постають результати спектрального аналізу скляних виробів та вогнетривів з гутища. Натомість архівні матеріали дозволяють реконструювати зовнішній вигляд гуди – споруди, в якій мітилися склоплавильні печі. Використання вказаних джерел у комплексі дозволяє уявити цілісну картину унівського склоробного комплексу. Загалом, в результаті використання методу аналізу при роботі з джерелами вдасться досягти бачення загальної картини історичного процесу в останній третині XV – першій половині XIX ст.

У дисертації широко використовуватимуться загальнонаукові методи індукції та дедукції. Дедуктивний метод необхідний для створення просторово-часової реконструкції гудництва, яке первісно розглядається як багатоаспектне явище, що включає в себе технічні та технологічні особливості процесу скловаріння, організацію праці в гудах, способи формування виробів тощо. Керуючись цим методом, необхідно детальніше вивчити кожен із цих складових, намітити основні тенденції та закономірності. Відтак, за посередництвом дедуктивного методу слід виокремити характеристики, які впливали на розвиток гудництва та розподілити його на окремі складові-аспекти. Метод індукції застосовуватиметься для формування узагальнень та висновків, при чому слід використати такі індуктивні судження: причинно-наслідкове, судження за аналогією та посилення на авторитет, що дозволить сформулювати висновки максимально цілісними.

Метод аналогії важливий при розгляді скляних виробів, які побутували на досліджуваній території. Пошук аналогічних виробів у просторі та часі дало можливість простежити поширення тих чи інших форм, кольорових гам, прийомів декорації.

Іншу групу методів, застосованих у дисертації складають спеціально-історичні методи. Історико-генетичний метод дозволяє послідовно розкрити властивості, функції досліджуваної реальності в процесі історичного розвитку, завдяки чому можна найбільшою мірою наблизитись до відтворення реальної історії об'єкту дослідження [145, с. 184], яким у нашому випадку гудництво на

Прикарпатті та Волині. Історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та образності. У завершеному вигляді він органічно включає характеристику одиничного, спільного та загального [145, с. 185]. У даному дослідженні цей метод необхідний для того, щоб виявити зв'язок між організацією процесу виготовлення скла та побутуванням певних скляних виробів на досліджуваній території. Аналітично-індуктивна природа історико-генетичного методу дозволить встановити причинно-наслідкові зв'язки між вищевказаними історичними явищами. Опираючись на даний метод, можемо вивчити своєрідну передісторію гутництва, яке не було локальним явищем, що постало раптово у просторі та часі. Використання історико-генетичного методу дозволяє у ретроспективі значного періоду часу дозволить більш явно окреслити особливості гутництва як складного багатоаспектного явища – його можна висвітлювати у світлі нового етапу розвитку, в якому більш повно виражена суть всього процесу еволюції скловиробництва.

Широко слід застосувати порівняльно-історичний метод. Базовий принцип порівняльного методу полягає у розумінні історичного явища чи процесу через зіставлення [290, с. 252]. Історико-порівняльний метод дає можливість відкрити суть явищ, які вивчаються і за подібностями і за відмінностями притаманних їм рис, а також проводити порівняння в просторі і часі, тобто по горизонталі і по вертикалі. Логічною основою історико-порівняльного методу, коли використовуються подібності є аналогія – загальнонауковий метод, який полягає у тому, що на основі подібності одних ознак робиться висновок про схожість інших ознак. Однією із переваг історико-порівняльного методу є те, що він дає можливість виходити за рамки явищ, які вивчаються, і на основі аналогії приходити до широких історичних узагальнень та паралелей [145, с. 187 – 188]. У дисертаційному дослідженні історико-порівняльний метод використовується у кількох випадках. По-перше при розгляді основних аспектів гутництва, адже склярство Прикарпатті та Волині не було унікальним явищем, яке існувало в

ізолюваних просторі та часі. Безпосередній протяжний у часі розвиток склярства у даному регіоні можна простежити від часу існування давнього Галича та склоробних майстерень, виявлених тут. Водночас скляне виробництво існувало на українських теренах і до того, про що свідчить ранні склоробні комплекси. Тому вивчати становлення гутництва неможливо без звернення до таких відомостей. Схожа ситуація і з територіальними рамками дослідження – уявлення про рівень майстерності місцевих склоробів було б неправомірним без огляду на тенденції скляного виробництва сусідніх регіонів та держав. По-друге, історико-порівняльний метод важливий для розгляду скляних виробів, які побутували на досліджуваній території. По-третє, для вивчення склоробних печей необхідно матеріали стосовно місцевих гут порівнювати із результатами досліджень у сусідній Польщі. При використанні порівняльного методу слід дотримуватися строгої наукової коректності, оскільки шкала ознак, обраних для порівняння у типологічно схожих чи повторюваних явищах має бути адекватною, а також достатньо вивченою, чи принаймні рівномірно забезпеченою джерелами для вивчення [290, с. 253].

При дослідженні асортименту гутної продукції слід застосувати історико-типологічний метод. Цей метод наукового пізнання має на меті упорядкувати сукупності об'єктів або явищ на якісно визначені типи (класи) на основі притаманних їм спільних ознак. Направленість на виявлення сутнісно-однорідних в просторовому або часовому аспектах сукупності об'єктів і явищ відрізняє типізацію від класифікації і групування в широкому сенсі, при яких може і не ставитися завдання виявлення приналежності об'єкта як цілісності до тої чи іншої якісної визначеності. Вся сукупність об'єктів при типізації виступає як родове явище, а типи, які в неї входять – як види цього роду [145, с. 190 – 192]. У нашому випадку слід відібрати набір критеріїв, за якими вдасться найповніше відтворити асортимент продукції, що виготовлялась гутниками. Для типізації використовуються ряди ознак, притаманні як комплікації (спосіб подачі інформації, який є послідовністю взаємопов'язаних висловлювань, призначених для опису предметів матеріальної культури, які необхідно об'єднати у звід для

полегшення їх вивчення), так і експлікації (спосіб подачі інформації з ціллю висунути нові ідеї стосовно того чи іншого об'єкту або групи об'єктів в системі історичних реконструкцій; впорядковане різноманіття висловлювань, спрямованих на реконструкцію подій або способів життя) [112, с. 63 – 67]. Ряди внутрішніх ознак визначаються в термінах фізичних, геометричних та семіотичних ознак. Натомість ряди зовнішніх ознак засновані на властивостях місця, часу та функції [112, с. 132]. Використання рядів внутрішніх та зовнішніх ознак дозволить визначити основні типи гутних виробів, що побутували на Прикарпатті та Волині. У нашому випадку це будуть функціональні типи. Найбільш ефективно принципи історико-типологічного дослідження реалізуються за допомогою дедуктивного-індуктивного підходу, який полягає у тому, що існуючі типи виділяються на основі теоретичного сутнісно-змістовного аналізу сукупності об'єктів, які розглядаються. Натомість характерні ознаки, що притаманні об'єктам визначаються шляхом аналізу емпіричних даних про ці об'єкти [145, с. 193 – 194].

Ще один метод, використаний у роботі – історико-системний. Історичний процес в своїй часовій протяжності має якісно відмінні етапи або стадії, які включають певну сукупність подій та ситуацій, як і складають підсистеми в загальній динамічній системі суспільного розвитку. Взаємодія систем та підсистем більш широкої системи може мати різний характер детермінації. Ймовірно-детермінованою є така взаємодія, коли стан окремих підсистем обумовлений іншими підсистемами лише в тій чи іншій мірі, яка має ймовірнісний характер [145, с. 197 – 199]. Ймовірно-детермінованою, на наш погляд, є взаємодія між міським склярством та лісовим гутництвом. Тому ці два способи організації скляного виробництва в певний хронологічний період розглядатимуться саме підсистеми однієї системи, які не завжди і не до кінця визначають одна одну, однак знаходяться під взаємним впливом. Переміщення скляного виробництва у лісові масиви, поблизу джерел сировини сприяло зменшенню кількості міських склярів, проте жодним чином не впливало на вікову традицію розвитку цехових ремесл. Використання історико-системного

методу потребує застосування структурно-діахронного аналізу, який направлений на розкриття внутрішньої часової побудови процесу. Виділяються якісно визначені стадії або фази в його розвитку, а також однотипні події, які утворюють функціонуючі в ньому підсистеми. Так, у роботі чітко відмежовується період активного скловиробництва у містах від лісового гутництва. Водночас, лісове гутництво, будучи домінуючим способом організації склярства у кінці XV – першій половині XIX ст. не спричинило зникнення склярства як міського ремесла, що мало певні особливості та закономірності розвитку.

Для того, щоб визначити рівень майстерності гутників необхідно застосувати кількісні та математичні методи, наслідком яких стане вимірювання даного явища. В широкому розумінні, вимірювання – це спосіб встановлення відношення між об'єктами (їх якостями, зв'язками, тенденціями розвитку). Будь яке вимірювання можливе лише тоді, коли встановлено кількісну однорідність об'єктів, які співставляються. Вихідний момент процесу вимірювання – встановлення якісної однотипності, співставності досліджуваних об'єктів. Якість тої чи іншої продукції (у даному випадку – гутних виробів) виступає як складна атрибутивна ознака, або ознака-оцінка. Розгляд скляних виробів, за якими буде визначатися рівень майстерності гутників слід у даному випадку проводити по шкалі порядку, принцип вимірювання за якою зводиться ранжування об'єктів за певними ознаками [145, с. 341 – 343]. Для гутного скла такими ознаками будуть технічні характеристики скла, його форма, прийоми декорації. Скляні вироби, які побутували на Прикарпатті та Волині розглядатимуться у порівнянні один з одним та із склом суміжних регіонів.

Крім того, використовуватимуться елементи імітаційного моделювання як засобу реконструкції історичної дійсності, результатом якої є стан формування репрезентативної системи конкретно-історичних фактів, необхідних для вирішення поставленого дослідницького завдання [145, с. 428]. Передусім це стосуватиметься конструкції печей, які використовувались в гуті. Оскільки існує певна прогалина у джерелах, доцільно використати відомості про дослідження в

сусідній Польщі, на основі чого можна змоделювати використання печей, виявлених в Уневі.

У зв'язку з проблемно-хронологічним підходом можна застосувати метод періодизації, на підставі якого виділяються періоди у розвитку скляного виробництва. Ключовим критерієм періодизації в цьому випадку виступить термінологія – оскільки термін «гута» не доцільно вживати стосовно склоробних майстерень періоду Русі. Тому доволі легко визначити ту межу, від якої розпочався розвиток лісового гутництва.

Ще однією групою використовуваних методів є джерелознавчі методи: критичний, евристичний. Критичний метод обов'язково слід використати при роботі з джерелами. У нашому випадку це будуть звіти, які стосуються розкопок Унівського гутища. Для того, щоб підняти вірогідність історичного дослідження, слід максимально зіставити інформацію, яку подають різні автори. Зважаючи на основу джерельного репертуару, який є у розпорядженні, основну роль відіграватиме так звана внутрішня критика джерела – перевірка наявних у тексті повідомлень, як-от чи автор (автори) достатньо обізнані з тим, про що розповідають? чи не були вони особисто зацікавлені у такому висвітленні подій? Отже тут матимемо справу з «перехресним допитом», себто зіставленням викладеного в джерелі з іншими джерелами [290, с. 240].

Критичний метод роботи з джерелами слід доповнити порівняльним методом. Його доцільно використовувати при вивченні музейних збірок гутного скла. Річ у тому, що іноді скляні вироби, які знаходяться в музеях не мають встановленого датування, особливо якщо це не знахідки з систематичних розкопок певної археологічної пам'ятки. У такому випадку слід порівнювати ці скляні вироби із добре датованими знахідками, зіставляти форму, декоративні особливості тощо. Так, знахідки із Підгірців, що зберігаються в Історико-краєзначому музеї Винник є добре датованими, натомість скляні вироби і Володимир-Волинського та Кременецького музеїв були зібрані як і в результаті археологічних розвідок, так і потрапляли сюди як випадкові знахідки. Тому

порівняльний метод дозволяє встановити подібності між такими скляними виробами та систематизувати їх у хронологічному вимірі.

Статистичний метод необхідно використати при аналізі кількісних даних, нагромаджених в ході дослідження. Зокрема цей метод доцільно використати при спробах обрахунків кількості гут, які функціонували на досліджуваній території. Також його можна застосувати при обрахунку кількості працівників гут та міських ремісників, які займалися склярством. З такої точки зору статистичний метод буде поєднуватися із просопографічним.

Просопографія передбачає вивчення малих соціальних груп – професійних, політичних, злочинних тощо, між якими є певний зв'язок. Водночас даний аналіз не є самоціллю, бо передбачає, серед іншого, узагальнення стосовно внутрішньої ієрархії в групі, «простору свободи» учасників групи [290, с. 248 – 249]. У нашому випадку це будуть склороби, яких також можна поділити на дві підгрупи: гутники, які працювали у лісових гутах та міські склярі (цехові, та ті, що працювали поза цехами). Застосування цього методу дозволить встановити більш-менш точну кількісну оцінку складу групи цехових склярів у регіоні, який вивчається, за посередництвом аналізу відомостей з цехових статутів та інших джерел, які вказують на проживання чи діяльність скляра в тому чи іншому місті. Спробуємо здійснити такий підрахунок і стосовно персоналу гут. Він буде здійснюватися за наявними джерельними відомостями. Крім вказаного, просопографічний метод шляхом аналізу групи склоробів дозволить визначити особливості їх правового становища та контакти з іншими представниками групи.

Для дослідження становлення і розвитку гутництва доцільно використати географічний методу, який передбачає локалізацію історичних подій на площині картографічної проекції. Результатом його застосування стане створення карт, на яких будуть позначені гуті, які діяли впродовж останньої третини XV – першої половини XIX ст. Це дасть можливість побачити концентрацію гут, які діяли у досліджуваному регіоні.

Недоліком роботи над проблематикою періоду Середньовіччя та Раннього модерну є те, що тут не уникнути ситуацій, коли є певний брак джерельної інформації, прогалини у необхідних даних. Одним із способів відтворення необхідних даних є часова або просторова екстраполяція відомих властивостей і стану аналогічних явищ на досліджуване явище. Наприклад, невідомо напевно, яке призначення мали усі склоробні печі, виявлені в Уневі. Адже розчищено та досліджено дві печі, причому кожна з яких – різними дослідниками. Однак наблизитися до тої картини, яка мала місце, допоможе вивчення матеріалів, які стосуються досліджень гутних печей у Польщі. Мова йде про досліджені склоробні осередки Великопольщі. Знаючи, що західноукраїнські гутники працювали у руслі східноєвропейської німецької традиції склярства, як і польські, можемо припустити, що конструкція печей, які були у гуті та їх призначення були аналогічними. Таким чином, принципи, методи, методологія та понятійний апарат, які будуть використані у дисертаційному дослідженні, зумовлять структуру роботи, логіку викладу матеріалу та науковість отриманих результатів. Використання вищезначених методів дозволить здійснити аналіз основних аспектів гутництва. Обрана методологія є достатньою для розв'язання сформульованих у дисертації завдань. Окремі методи дозволять дослідити історичні явища в просторово-сутнісному плані, інші – в часовому вимірі, ще інші – з динамічної точки зору, тобто у процесі розвитку від абстрактного і навпаки. В основу методології дисертаційного дослідження покладені власні ідеї автора щодо місця, значення та тенденцій становлення і розвитку гутництва на Прикарпатті та Волині як складової господарського життя краю.

РОЗДІЛ 3

РАННЄ ВИРОБНИЦТВО СКЛА

3.1 Найдавніші склоробні осередки

Скляне виробництво у світі має давню історичну традицію. Гай Пліній Старший у «Природничій історії» (I ст.) описує такий випадок: «Одного разу, у дуже давні часи, до берегів Фінікії пристав корабель торгівців содою. На ніч вони почали готувати собі їжу. Каменів під руками не було, тому вони обклали багаття великими шматками соди; коли останні загорілись і змішались з береговим піском, тоді потекли прозорі потоки нової рідини, що була скло» [111, с. 337]. Але експериментально дістати скло таким чином не вдалося, оскільки температура не була достатньою для сплавлення соди з піском [228, с. 187]. Відомо, що у часи Плінія пісок змішувався із содою у співвідношенні 1:3 і ця суміш мала назву «гаммонітр» [111, с. 308]. Також існує припущення, що скло було швидше відкрите, ніж винайдене: під час випалювання керамічних речей або як побічний ефект чи шлак під час випалення міді [341, s. 3]. Правомірною у цьому руслі є думка М. Безбородова про те, що зола при згорянні соломи, деревини чи очерету в ямках-печах, взаємодіючи із піском утворювала на дні паливного простору склоподібну масу [188, с. 480; 189, с. 107].

У сучасній науці початок скловиробництва ведуть від появи поливної кераміки чи будь-яких глазурованих силікатних виробів, які іноді називають ще «єгипетським фаянсом». Вже у IV – III тис. до н. е. єгиптяни знали секрети виготовлення скла. Однак глазур на фаянсі була непрозорою, тому склом її можна називати досить умовно. Поливна кераміка – це зародкова стадія виробництва скла [137, с. 42]. Ю. Щапова вважає, що шлях перетворення фаянсу у скло починався з дослідних змін у шихті чи з помилок в її складі [279, с. 64].

Найдавнішою тривалий час вважалася намистинка світло-зеленого кольору (бл. 3500 р. до н. е), виявлена Ф. Пітрі недалеко Фів у Негаді [137, с. 43]. Однак німецькі дослідники подають відомості про ще більш ранню знахідку – голубий амулет, що датується V тис. до н. е. [341, s. 3]. У світлі цього правомірним можна

вважати віднесення початків скловиробництва вже до V тис. до н. е. [238, с. 53]. Водночас В. Галібін розкритикував давньоєгипетську теорію виникнення склярства і відстоює думку про його появу на Близькому Сході приблизно в IV тис. до н. е. [193, с. 80].

До архаїчного періоду скловиробництва відносяться знахідки з пам'яток пізнього Трипілья на території сучасної України. Другою половиною III тис. до н. е. датується знахідка, виявлена у похованні усатівського могильника. Це – намистина грушевидної форми, її діаметр становить 0,9 см, висота – 0,6 см, діаметр отвору – 0,5 см [198, с. 175]. Стосовно шляху проникнення намистини А. Островерхов наводить версію, за якою у цей час вже існували морські зв'язки по Чорному морю. В цій системі усатівське поселення розглядається ним як великий морський порт, через який проходили зв'язки населення степових культур Північного Причорномор'я з південними районами – Анатолією та Егеїдою [198, с. 179].

Найбільш ранній склоробний комплекс відомий з місцевості Тель ель-Амарна, де знаходилась столиця Аменхотепа IV – Ахетатон [168, с. 285]. Він представлений залишками майстерень та тиглями, що мали від 5 – до 7,5 см в діаметрі, які піддавались дії температури 1050 – 1110°C [277, с. 139]. Найцікавішим виробом вважається посудина із синього скла у формі риби, луска якої зроблена у вигляді синіх, білих та жовтих випуклостей [122, с. 166].

Вже XII – IX ст. до н. е. датуються перші скляні вироби з території Північного Причорномор'я, які репрезентують собою окрему школу склярства у стародавньому світі [196, с. 14]. Відзначимо, що загалом для виокремлення певної школи використовується близько 30 показників, серед яких: використання золи чи соди, дво- чи трьох-компонентність скла, кольорова гама (фарбники) тощо. Найбільш ранніми є єгипетська (пісок + вапняк + природна сода) та месопотамська (пісок + вапняк + зола солончакових трав) школи склярства [279, с. 105].

На пам'ятках білозерського часу у Північному Причорномор'ї було виявлено чимало скляних намистин, що стали звичним явищем для поховального

реманенту білозерців [196, с. 5]. Більшість цих скляних знахідок не належать ні єгипетській, ні близькосхідній школам склярства. Вони виготовлені із двокомпонентного скла, причому, у більшості випадків, калій домінує над натрієм у кількісному співвідношенні. Крім того, археологами були відмічені позитивні властивості білозерського скла, зокрема добра збереженість намиста. Також це скло є «довгим»: у розігрітому стані воно тривалий час залишається пластичним при відносно невисокій температурі й легко піддається обробці шляхом намотування та пресування. У зв'язку з наявними особливостями, виготовлення скляних виробів таким способом увійшло в літературу під назвою білозерської школи склярства. Білозерській школі склярства відповідає також окремий характерний колір виробів – бірюзово-блакитний. Поодинокими є знахідки з рожевого скла. Вважається, що виготовленням скла білозерці займалися у синкретичних майстернях, поєднуючи це заняття із металообробкою. Джерелом барвників у такому випадку могли слугувати відходи від роботи бронзоліварних майстерень. У зв'язку з низкою внутрішньо- та зовнішньополітичних причин білозерська школа мала лише початкову стадію розвитку. Однак наявність власної склоробної справи свідчить про доволі високий рівень розвитку суспільства, а відсутність скла у скарбах є доказом того, що тут воно було знецінене через масове побутування [196, с. 14 – 17].

До виробів цієї школи відносяться також знахідки з кіммерійських пам'яток на території сучасних Одеської, Херсонської, Запорізької областей України і на півдні Молдови. Скло, з якого робились кіммерійські намистини, є кольоровим: стародавні склярі, мабуть, намагались надати своїй продукції схожість з каменями-самоцвітами, які у народів Сходу вважались містичними [197, с. 50].

У другій половині XI – VIII ст. до н. е. виготовлення скла, в основному, й далі зосереджувалося на території долини Нілу та Месопотамії [277, с. 141]. Однак поступово змінюється також географія скляних знахідок: у VIII – VII ст. до н. е. вони стали відомими на Кавказі, в Західній Європі. На території латенської культури з'явилися невміло зроблені намистини майже чорного,

брунатно-синього та синього кольорів. Дещо пізніше з цього скла почали робити браслети і персні, які не були відомі ані раніше, ані за межами цієї культури. Виникнення кельтської скляної індустрії ще не має вичерпного пояснення [279, с. 8]. На українських обширах основна маса знахідок скляних браслетів кельтського типу припадає на Закарпаття. Їх знаходять як у кельтських, так і у більш пізніх дакійських комплексах [191, с. 142]. Про високу вартість та елітарність скляних браслетів у кельтському світі, та синхронних йому культурах, свідчить той факт, що подібні артефакти знаходять головним чином на великих городищах та селищах. Відомі також скарби, до складу яких входили і скляні речі, зокрема один з них виявлено біля с. Мала Бігань Закарпатської області. Тут крім гладкого ручного браслету, виготовленого із прозорого блакитного скла, до складу скарбу входили бронзовий браслет а дві бронзові культові статуетки. Це дає привід вважати скляні речі як один з варіантів примітивних речей та засобів накопичення грошей [191, с. 160].

З VII ст. до н. е. Чорноморське побережжя поступово вкривається грецькими містами і перетворюється на периферію середземноморської цивілізації, з чим пов'язаний новий етап скляного виробництва на українських теренах. Перше виробництво скла з'являється в Північному Причорномор'ї між VII і VI ст. до н. е. [173, с. 176]. Дана територія повністю знаходилося в руслі процесу культурної взаємодії між античною та візантійською епохами. Про це говорить присутність в Херсонесі та на Боспорі широкого пласту сирійських культурних впливів (в тому числі і у склярстві), що були однією із важливих складових формування ранньовізантійської культури [108, с. 19].

У VI – IV ст. до н. е. на Ягорлицькому поселенні існувало склоробне виробництво, про що свідчать знахідки скляного намиста, а також уламки керамічних конусів і тиглів. Близько двісті екземплярів нараховують біконічні, округлі, бісерні, у вигляді розетки, з вставками та вічком намистини золотистого, світло-зеленого та блакитного відтінків [190, с. 41]. На думку Ю. Щапової, вони виготовлені за єгипетською традицією, а саме з відрізків скляної палички [279, с. 99].

Це скло було трьохкомпонентним, а для цілей скловаріння могли використовуватися відклади кварцових пісків, що знаходилися поблизу поселення. Найбільш вірогідною, на думку А. Островерхова, є версія про те, що скловари Ягорлицького поселення використовували єгипетську соду, яка доставлялась сюди за посередництва Навкратіса [190, с. 43]. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що Навкратіс був єдиним місцем для торгівлі іноземців [207, с. 22]. Також місцеві майстри паралельно використовували золу солончакових трав, тобто працювали у змішаних традиціях єгипетської та передньоазійської шкіл склярства [199, с. 97]. Водночас, А. Островерхов зазначає, що не можна відкидати наявності в низов'ях Дніпра содових озер, з яких античні скловари могли добувати соду [194, с. 124]. Слід відзначити, що вироби навкратіського походження, а саме скарабеї, разом із єгипетським фаянсом виявлені на території некрополя Ольвії [207, с. 23], що є безпосереднім доказом посередництва Навкратіса у стосунках Єгипту та Північного Причорномор'я. Водночас, знахідка склоробної майстерні свідчить про наявність подібних центрів склоробства на північних берегах Понту та дозволяє виокремити для I тис. до н. е. північнопричорноморський осередок склярства [124, с. 31].

Безпосереднім доказом існування склоробної справи у Боспорському царстві є майстерня кінця IV – VI ст., відкрита на Іллічівському городищі експедицією ІА АН СРСР у 1983 р. [184, с. 50]. Будівля майстерні займала площу 140 м². Тут, поруч з предметами домашнього вжитку (посудом, пряслицями, світильниками), знайдено чимало знарядь праці склоробів, серед них: ручний млинок для розмелювання піску; залізна пила для підготовки дров; залізні щипці з каплею розплавленого скла; бронзові пінцети для обробки краю посудин; посуд, в якому варилося скло. Асортимент виробів майстерні доволі різноманітний – віконне скло, лампадки, глечики, колби, чаші, тарілки, намистини. Характерною рисою виявлених печей була наявність отворів в стінках та муфт для нагнітання повітря за допомогою мішків [184, с. 53]. Віконне скло репрезентоване прямокутними плитками та округлими «лунницями».

Носіями виробничих традицій тут були вихідці з Малої Азії та Апеннінського півострова [192, с. 107].

Склярство на Боспорі представлене також комплексом у Горгіпії, де виявлено залишки скловарної печі, шматки шлаку та фрагменти тиглів. Дівав даний комплекс не пізніше 240 року [192, с. 100].

Чимало скляних посудин відомі з боспорського міста Кепа. Колекція скляних виробів з городища і могильника ділиться на дві групи, які датуються V ст. до н.е. та I – III ст. н. е. відповідно. Серед пам'яток могильника першої групи найцікавішими є три алебастри, амфориск та ойнохойя (див. Додаток А1.1). Друга група представлена набагато чисельніше. До неї входять різної форми глечики, склянки, туалетний посуд, бальзамарії, фіали (див. Додаток А1.2). Своєрідною є посудина з головою Діоніса, виконана, на думку Н. Сорокіної, сирійським майстром [235, с. 118 – 134]. Схожа знахідка (фрагмент посудини з жіночим обличчям) відома із розкопок Пантікапея [149, с. 14]. Такі образи на фігурному посуді, на думку дослідників, мали семантичне значення [149, с. 22].

Через брак відповідних матеріалів про наявність місцевого скляного виробництва у Пантікапеї можна говорити досить умовно. Найбільш своєрідними серед відомих тут знахідок є уламки стінок посудин голубого кольору з великою кількістю бульбашок та характерним рельєфним мигдалевидним орнаментом, схожим на бутон лотоса. Вироби з прозорого скла вважаються продукцією сирійських та єгипетських майстерень, натомість походження посудин, виготовлених технікою міллефіорі, не з'ясоване [237, с. 217 – 221].

Особливо цікавими з Пантікапея є посудини типу склянки, на яких є два види написів: 1) ΚΑΤΑΧΑΙΡΕΚΑΙΕΥΦΡΑΙΝΟΥ; 2) ΚΑΤΑΧΑΙΡΕΚΑΙ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ. Н. Сорокіна вважає, що ці написи варто розглядати лише як побажання доброго здоров'я, а самі посудини такими, що призначені для пиття і виготовлені у III ст. [237, с. 231]. Також у шарах II – VI ст. Пантікапея виявлено віконне скло зі значною кількістю бульбашок, забарвлене у зеленкувато-

блакитний та бурштиново-зеленкуватий колір. Уламки подібного скла відомі з малих міст Боспору – Тірітаки, Мірмекія та Фанагорії [192, с. 95].

Спектральний аналіз скляних виробів з городища Пантікапея засвідчив їх трьохкомпонентний склад, походили вони, скоріш за все, із території Близького Сходу [281, с. 240]. Крім того, тут могли працювати відділення провідних склоробних майстерень Середземномор'я, на що вказує зокрема велика кількість видутого у форму дорогого фігурного посуду I – першої половини II ст. [149, с. 22]. Не зайвим буде відмітити, що скляні вироби доволі часто трапляються як поховальний інвентар. Так, у багатому пізньобоспорському похованні III – IV ст. в Заморському поряд із золотим вінком виявлено скляні намистини, бальзамарій та глек [254, с. 188].

В II – IV ст. у Танаїсі також могло існувати місцеве виробництво скла. На одному із господарських комплексів городища крім розвалу господарської печі, зернотерки та амфори з мукою було виявлено ліпну форму для видування скляного посуду у формі чаші, ліпну лячку, велику кількість битого скла, ракушки мідій та шматки шлаку [96, с. 176 – 179]. Серед посуду побутували напівсферичні фіали, фіали на високих піддонах, широкі миски, стакани, глечики (див. Додаток А2). Зустрічаються також намистини [96, с. 182 – 185]. Слід відзначити, що переважна кількість прикрас виготовлялись без використання форм, шляхом навивання скляної палички на металеву чи керамічну основу. При такому виробництві його явних слідів майже не залишається [199, с. 97]. Однак, у порівнянні з такими містами як Пантікапей, Ольвія, Херсонес, в культурному шарі Танаїсу знайдено значно менше скла. Одне із пояснень цього – варваризація міста через географічне положення. Натомість знахідки близькі з матеріалами з Алма-Керменської майстерні, виявленої на території Криму, що свідчить про єдину західну школу майстрів скла з Танаїсу та городища Алма-Кермен [97, с. 189].

Чимало скляних посудин I – IV ст. виявлено на території Тіри. Серед них склянки з тонкого прозорого, з голубуватим відтінком скла, фрагменти кубків майже циліндричної форми зі стінками, що трохи розширюються догори, кубки

конусоподібної форми, чаші-фіали, бальзамарії, глечики, патери. Однак доказів місцевого виготовлення скла не знайдено. Скляний посуд потрапляв у Тіру з різних областей античного світу. В I – II ст. сюди завозили посудини, виготовлені в Сирії, Александрії, Північній Італії, західних провінціях Римської імперії (Рейнська область, Галлія). У III – IV ст. в Тірі побутували вироби близькосхідного (Сирія, Палестина) та рейнсько-галльського походження, які, очевидно, потрапляли сюди через Дунайські провінції [234, с. 47 – 54]. Подібний імпортований посуд знайдено також під час дослідження Таманського городища [236, с. 160].

Найтриваліше діючий виробничий комплекс Північного Причорномор'я функціонував у Херсонесі. Його було виявлено у 1963 році Г. Беловим. Однак скляні знахідки траплялись тут і раніше. Так, фрагменти скляних виробів виявлені під час дослідження Херсонесу у 1935 – 1936 рр. знаходилися у шарі I – IV ст. [330, с. 72]. Виробничий комплекс IV – V ст. представлений залишками трьох печей, великою кількістю уламків скляних виробів (посуду та віконного скла), відходами виробництва. Працювали тут, скоріш за все, римські майстри [281, с. 140 – 142].

Херсонес на протязі V – X ст. залишався єдиним місцем виробництва скла на території українських земель і був головним центром, звідки поширювалися впливи візантійської культури на народи Північного Причорномор'я та Придністров'я [173, с. 177 – 178]. Особливо багато тут продукувалося чарок, для яких характерний вінчик з випуклим краєм [115, с. 288]. Цікавими є знахідки фрагментів потир – посудин, які використовувались під час причастя. Вони зустрічаються в Херсонесі у шарах X – XI ст. [288, с. 198 – 202].

У курганах і могильниках племен, які проходять Великим Степом, зокрема представників Салтівської культури, часто знаходять візантійські імпорти, переважно намисто та амулети, рідше – скляний посуд. Келихи та флакони для пахощів відомі з могильника Червона Гусарівка (VIII ст.) [96, с. 55 – 57]. Натомість асортимент скляної продукції, якою користувались пізні кочівники, був вкрай обмеженим. Вироби репрезентовані виключно прикрасами та

амулетами які виготовлено у різних центрах: на теренах Візантійської імперії, Київської Русі, на Кавказі, у Середній Азії та, можливо, у Поволжі. Така строката картина відбиває рухливий образ життя кочовиків, їх широкі торгівельні зв'язки [195, с. 368].

Водночас скляні речі відомі і з пам'яток осілого населення Лісостепу, зокрема населення черняхівської культури. Так фрагменти скляних кубків та намистини були виявлені при дослідженні могильника III – IV ст. в Рижівці на Черкащині [153, с. 228].

Загалом на значущість склярства у давнину вказує і той факт, що навіть римські імператори почасти сприяли його розвитку. Так, Коммод сам хотів навчитися техніці видування скла наприкінці II ст., а Костянтин зарахував склярів до числа 35-ти привілейованих професій, які не платили податків. Тоді ж відбувся поділ на два цехи: вітраріїв (видувальників) та діатретаріїв (шліфувальників і гравірувальників) [137, с. 93 – 94].

До найпоширеніших предметів римського імпорту належать намистини. Серед них виділяється невелика група мініатюрно-мозаїстичних намистин із зображенням людських облич в композиції з шаховими та зірково-квітковими орнаментами. Фрагмент подібної намистини виявлено Я. Онищуком біля с. Дудин Бродівського р-ну Львівської обл., у верхів'ях р. Ікви. Прикраса кулястої форми діаметром 2,5 см, виготовлена в техніці мініатюрної мозаїки з тонких різнокольорових скляних паличок, спаяних між собою [186, с. 103]. На збереженій частині вони створюють композицію у вигляді жіночих голівок, квадратів шахівниці та чотирьох пелюсткових квіток. Зображення виконані у п'яти кольорах: обличчя – жовтого, губи – червоного, очі – синього, волосся або головний убір – червоного, квадрати шахівниці – чорні та білі, обведені червоною рамкою; пелюстки квітки – жовті, розділені одна від одної чорними лініями. Краї забарвлені в червоний колір. Все зображення квітки обведене овалами чорного та жовтого кольорів. Найближчою аналогією до намистини з Дудина, за свідченням Я. Онищука, є Демпчинська знахідка, тому першу можна датувати III – IV ст., однак відсутність подібних знахідок на території Північного

Причорномор'я, а також хронологічна невідповідність технологій виготовлення дозволяє викреслити його з числа можливих джерел надходження таких прикрас. Питання походження намистини з Дудина залишається відкритим [186, с. 106].

Проте можна говорити і про більш географічно близьку знахідку до намистини з Дудина. Це – портретна намистина з Полтавщини, діаметром 1,6 см із зображенням жіночої голови з пишним чорним волоссям. Орнаментований пояс складено з трьох прямокутних частин, на місці з'єднання яких є тріщини. На думку І. Кракала знахідку слід датувати II половиною I – I половиною II ст. – часом розквіту технології складно орнаментованих прикрас, хоча вироблялись аналогічні намистини на теренах Середземномор'я до III ст. [152, с. 143]. Це може слугувати показником для зниження датування намистини з Дудина до III ст.

Єдиний склоробний комплекс римського часу на сучасних українських землях було виявлено в результаті розкопок, проведених Дністрянською археологічною експедицією під керівництвом Маркіяна Смішка на поселенні III – IV ст. біля с. Комарів. Площа пам'ятки на сьогодні складає більше 30 га [333, с. 7]. В загальній етнокультурній системі черняхівської культури Комарів відноситься до поселень з багатоконпонентним етнічним складом (тут простежуються наступні елементи: античний, пізньоскіфсько-сарматський, східногерманський, слов'янський, дакійський). Специфіку поліетнізму Комарову надає виробництво з виразним античним забарвленням, яке робить його унікальним [337].

При дослідженні склоплавильної печі, а також розміщених поруч вогнищ, крім ліпної та гончарної кераміки, дослідниками було зібрано значну кількість предметів, пов'язаних із скляним виробництвом. Це уламки різних посудин, куски скляної маси, скляні краплі, нитки, обрізки скла [268, с. 7]. Стінки печі, що збереглися на висоту 0,15 м були побудовані з покладених у кілька шарів і скріплених сумішшю глини і піску кусків плінфи та дахівки і мали товщину до 25 см. Результати досліджень, аналізи скловиробів та відходів скляного

виробництва показують, що скловарна піч була «ванною», в якій варилась безколірна скломаса [267, с. 101 – 103].

Більшість із скляних виробів виготовлені з прозорого, переважно безколірного або зеленкуватого, а рідше – темно-синього, фіолетового і жовтуватого скла [231, с. 75]. Переважна кількість уламків – це фрагменти склянок і чаш півсферичної чи дзвоникоподібної форми. Зустрічаються також фрагменти тонкостінних, так званих «складчастих», кубків і високих бокалів на видувних ніжках [268, с. 12] (див. Додаток А3).

Окрім цього на поселенні знайдено залізний рогац, залізний черпак з довгою ручкою, фрагмент посудини із залізної бляхи, до внутрішньої стінки якої прикипіли вугілля і вапнякові залишки; товстостінний глиняний тигель, частини трьох глиняних форм з рельєфними реберцями всередині, в яких видували скляний посуд, та чимало частково ошлакованих плінф, яким вимощували дно склоплавильних печей. Прямий зв'язок цих речей із скляним виробництвом очевидний [231, с. 78]. Намистини відомі з поховання жінки, яке знаходилося на могильнику, неподалік Комарова та досліджувалось у 2013 році [334].

У результаті хімічного аналізу скляних виробів та шлаків встановлено, що скло з майстерні було трьохкомпонентним, а саме натрієво-кальцієво-силікатним та виготовлялось за античним рецептом [101, с. 84]. Технологічні прийоми, що використовувались комарівськими майстрами – дугтя у форму, холодне різання, накладка ниток та валиків, інкрустація непрозорою масою [280, с. 87].

У способі формування та декорування виробів спостерігається раціоналізм, притаманний регламентованому римському суспільству. Форма і декор, в основі ідей яких лежить вигідність у користуванні виробами, направлені на задоволення утилітарних потреб. Так, щоб запобігти випаданню посудини з рук, римські майстри старались усунути цей недолік скла через конструкцію виробів та з допомогою рельєфного декору. Загалом місцеві майстри, крім орнаментального декору шліфуванням, вміли навивати скляну нитку на поверхню в гарячому стані, а також застосовували рифлення для надання

хвилястої поверхні виробам. Також тут декорували вироби і у техніці міллефіорі, що вважається вершиною античного виробництва. Суть її полягає у вплавленні в гарячу скломасу попередньо виготовлених, часто складного рисунка (у вигляді квітів, портретних зображень), пластинок з кольорового скла [268, с. 16 – 17].

Майстерня у Комарові є перша та, поки що, єдина засвідчена археологічними матеріалами пам'ятка, що знаходилась за межами Римської імперії [267, с. 105] на українських землях. Заснована вона, скоріш за все, у III чверті III ст., оскільки в 275 – 77 рр. Дунай став кордоном Римської імперії [279, с. 151]. За наявними матеріалами майстерня в Комарові аналогічна із Алма-Керменською. Остання функціонувала у Криму в II половині II – у III ст. н. е. та продукувала посуд з декором у вигляді накладних ниток, зокрема кубки [279, с. 140 – 141]. Схожі до комарівських знахідки скляних речей відомі з поселення Теремці, яке знаходиться на протилежному березі Дністра від Комарова. Судячи за знахідками, заселення двох пам'яток могло відбуватися одночасно, оскільки в асортименті скляного посуду двох поселень багато спільного [335, с. 7]. Подібні посудини відомі також з черняхівського могильника в Оселівці, що знаходиться неподалік [336, с. 101 – 103]. Кілька схожих виробів до комарівських знайдено також в могильнику Велика Бугаївка на Київщині, зокрема це знахідки виробів із вишневого скла [204, с. 68]. Промовисто, що скляний посуд, який виготовлявся у римських провінціях був досить дорогим товаром, і тому наявність таких речей серед поховального інвентаря свідчить про високий соціальний стан покійника [331, с. 17].

Варто зауважити, що існує тенденція до розподілу склоробства на дві складові: виготовлення скломаси та її вторинна обробка з виготовленням готових скляних речей. У першому випадку використовувались великі печі-басейни, в яких варилося 8 – 12 тон скла, яке розбивалося після охолодження на шматки та транспортувалось. Піч тут використовувалась лише один раз, після чого розбиралась. Свідченням таких перевезень є знахідки із затонулих кораблів. В другому випадку скло-напівфабрикат розігрівалося у тиглях і з нього, за допомогою інструментів виготовлялись скляні речі. Саме тому на місцях таких

печей є набагато більше речового інвентаря. В руслі цього скляні майстерні, виявлені на теренах України постають у двоякому світлі. З одного боку, виявлені каплі скла, шлак, інструменти свідчать про вторинне виробництво. З іншого – висушені морські водорості на Тамані, раковини моллюсків в Алма-Кермені, шматки недовареної шихти в Комарові – підтверджують можливість варіння скла у місцевих майстернях від початку до кінця [338, с. 72 – 74]. Однак хімічний аналіз скла з Комарова підтвердив, що воно варилося з різного піску та з додаванням різних знебарвлювачів, а отже походить з різних територій. Тому майстерня у Комарові може бути саме вторинною [269, с. 140 – 141].

Впродовж V – X ст. єдиним місцем виробництва скла залишався Херсонес, де продовжували діяти склоробні майстерні [173, с. 177 – 178]. А скляні прикраси, здебільшого імпортовані, надалі побутували у тогочасних жителів, що засвідчено археологічними знахідками слов'янського часу. Так, під час дослідження Червеньовського могильника на Закарпатті виявлено дві оплавлені скляні намистини блакитного та білого кольорів [215, с. 276]. А з городища Мохнач відомі видовжена підвіска-кулон з чорного непрозорого скла та намисто кількох різновидів, які датуються серединою IX ст. [150, с. 92, 96].

3.2 Розвиток скловиробництва на Русі

З кінця X ст. в Київській Русі склались об'єктивні умови, в яких могло відбутися запозичення принципу виготовлення прозорої скляної маси зі суміші сурику та піску. З прийняттям християнства та початком активного храмовбудування сюди почали приїжджати візантійські зодчі, художники та інші ремісники, які привезли з собою таємницю скловиробництва [282, с. 183]. Водночас, на думку А. Островерхова, перші спроби у скловиробництві руські ремісники могли робити і самі, а не обов'язково під впливом візантійців [193, с. 89].

На зламі XI – XII ст. на Русі освоєно техніку видування [222, с. 32], щораз більшого значення набувала основна властивість скла – прозорість. Поширеними стають намистини, перстні, різноманітні посудини, з'являються віконні шибки.

З другої чверті XII ст. починається виготовлення скляних браслетів. Крім того, скляна маса використовувалася в якості емалі для ювелірних виробів та поливної кераміки [282, с. 191]. Характерними виробами київських майстерень були хрестики з жовтою виїмчастою емаллю [187, с. 942] та колти XI – XII ст., також оздоблені такою емаллю [217, с. 420].

На думку Ю. Шапової, на Русі існували три виробничі школи склярства: греків, що колись приїхали в Київ та осіли там; руських майстрів, що успадкували від греків технологію виготовлення простого свинцево-кремнеземного скла та місцевих майстрів, які навчились виготовляти кришталь – калієво-свинцево-кремнеземне скло. Останній склад не відомий в традиції світового скловиробництва і є винаходом саме київських майстрів [278, с. 231].

З першої чверті XI ст. на Русі з калієво-свинцево-кремнеземного скла виготовляли посуд, віконне скло, намистини, персні. Натомість свинцево-кремнеземне скло використовувалось при виготовленні поливного посуду, іграшок тощо. Поступово міняється сфера його застосування в бік виготовлення глазури та емалі, в той час як трьохкомпонентна шихта застосовувалась лише для виготовлення скляних виробів. У скловиробництві XI – XIV ст. існувало дві спеціалізації: одні ремісники виготовляли прикраси, а інші – робили посуд та віконне скло, при чому у виготовленні прикрас певний час паралельно існують дві школи, які відповідають двом різновидам складу скломаси [282, с. 189].

Цілком очевидно, що вчителями руських майстрів були візантійці, однак останні не спішили розкривати усі таємниці склярства. Так, секрет виготовлення синього скла для руських майстрів був невідомим. Це саме стосується основного рецепту скляної маси візантійців – натрієво-кальцієво-кремнеземної. Спершу київські майстри варили глухе двокомпонентне свинцево-кремнеземне скло, але вже незабаром створили власний оригінальний рецепт скла. Основний склад нового скла визначався трьома компонентами: піском, суриком (окис свинцю) та поташем (окис калію) [282, с. 184 – 185] (див. Додаток А4). У руслі цього можна говорити про складний характер ролі візантійського чинника у розвитку склярства Русі: використовувалася ідея, однак місцеві майстри виявились

вмілими учнями і пішли своїм шляхом. Це характерне і для способу виготовлення віконного скла. На Русі побутували округлі вікна, в той час як візантійці виробляли прямокутні шиби. Відмінним був хімічний склад віконного скла [282, с. 69].

Своєрідність візантійського чинника можна простежити і на прикладі Галицько-Волинських земель [155, с. 15]. Цілу тонкостінну посудину, виявлену в похованні, яке знаходилось поруч із гробницею Ярослава Осмомисла, Я. Пастернак вважає виробом візантійського походження [201, с. 183]. На думку М. Каргера, місцеві посудини такого типу почали виготовлятися на Русі у XII – XIII ст. [135, с. 409].

У літописному Звенигороді найбільше скляних знахідок виявлено на території пригороду впродовж 1982 – 92 рр. (3304 предмети). Унікальними є знахідки скляних медальйонів (усього 13 фрагментів), які до того часу ніде у давньоруських містах не траплялися. Медальйони можуть бути як візантійськими імпортом, так і виробами місцевого походження [225, с. 21 – 25]. Однозначно візантійське походження має кулон із синього скла у свинцевій оправі, виявлений у 1982 р. [226, с. 97].

Загалом майже чверть загальної кількості скляних речей зі Звенигороду складають саме візантійські вироби, що значно перевищує подібний показник у Києві [225, с. 28 – 29]. Своєрідно, що з 886 браслетів Києва (виявлених станом на 1972 р.) 808 (91,2%) є предметами місцевого виготовлення, 64 (7,2%) – причорноморського походження, 13 (1,5%) – візантійські і один – кавказький [282, с. 109].

На прикладі Звенигороду очевидно, що торгівля скляними речами, в тому числі з Візантією, продовжувалась і в той час, коли вже діяли київські майстерні [156, с. 27]. Про подальшу присутність імпортного скла на Русі також свідчить знахідка на Олешківському городищі фрагмента скляного кубку середньоазійського, на думку Б. Томенчука, походження [255, с. 16, 94]. Хоча схожий орнамент є на готичних вітражах та покритих глазуррю виробами з Франції та Англії [122, с. 294 – 295]. Можливо знайдений Б. Томенчуком кубок

використовувався у ритуальних цілях, оскільки саме городище було релігійним центром. Тут відсутні як знахідки, що стосуються жіночого побуту, так і ті, що стосуються військових занять [255, с. 16].

Крім того, виявлені на Русі золочені намистини, скоріш за все, привезені саме з Константинополя, де техніка золочення досягла значного розвитку [282, с. 88]. Відомі аналогічні знахідки і раніше – як своєрідний символ кривичів. Навряд вони виготовляли ці намистини самостійно [279, с. 182]. Аналогічні золочені намистини XI – XII ст. трапляються також у могильниках Галицько-Волинської землі [203, с. 157].

Давньоруське склярство було виключно міським ремеслом [218, с. 400]. Майстерні, які обслуговували феодалську верхівку, входили до складу вотчинних ремесел і розташовувались, зазвичай, біля фортечних мурів міста. Дослідники говорять про функціонування як мінімум дев'яти склоробних майстерень XI – XIV ст., чотири з яких розміщувались в Києві (на території колишньої Десятинної церкви (XI ст.); в районі Подолу (кінця XI – початку XII ст.); в садибі колишнього Михайлівського монастиря (XI – XII ст.); на території Києво-Печерської Лаври (кінця XI ст.)). Інші майстерні діяли в Галичі (XI – XII ст.), Колодязині (XII – XIII ст.), на території Райковецького городища (XI – перша половина XIII ст.), в Городську, Новгороді (XIII – XIV ст.). Крім того, існує думка, що кожне в більшій чи меншій мірі велике місто могло мати власне виготовлення скляних браслетів та намистин [232, с. 24]. Однак правдоподібно, що це твердження слід застосовувати саме до найбільших міст Русі.

Одну із майстерень дослідив Вікентій Хвойко біля стін Десятинної церкви. На місці розкопок було виявлено великий глиняний горн для плавлення металу і скляної маси та піч, в якій випалювались емалеві вироби [222, с. 16]. Також тут виявлено понад 884 фрагменти скляних браслетів різноманітної форми коричневого, синього, фіолетового, зеленого, жовтого та бірюзового кольору, частина з яких виготовлена у цій майстерні (до імпорту віднесено 72 уламки) [210, с. 45]. Крім пошкоджених скляних браслетів та перснів виявлено бронзову пластину з зображенням двох птахів. Це свідчить про те, що майстерня

виготовляла також ювелірні вироби [135, с. 403]. Однак більш детальної інформації щодо майстерні В. Хвойко не подає. Згодом виявлений склоробний комплекс Євгенія Степанович інтерпретуватиме як майстерню «боярського» типу [210, с. 95].

Більш докладні відомості маємо про склоробну майстерню, виявлену у 1950 р. на Подолі. Тут у шарі кінця XI – початку XII ст. в одній із зруйнованих глинобитних печей знайдено велику кількість скляних браслетів і перстнів, маленьких скляних посудинок, фрагменти бронзових браслетів і кілець, скляні та бурштинові намистини, скляні та емалеві шлаки, фрагменти керамічних полив'яних плиток, шматки смальти [107, с. 14].

Ще дві склоробні споруди було досліджено експедицією Інституту археології АН УРСР в 1951 р. у митрополичому саду заповідника Києво-Печерської лаври. Розвал першої споруди в плані мав неправильну форму, витягнуту з півдня на північ на 3 м і з заходу на схід на 2 м. Глиняний горн значно зруйнований. В його розвалах виявлено фрагменти керамічних тиглів зі скляною масою а також чимало шматків свинцю, що був основною складовою смальти (60 – 70% складу). Також знайдено чимало згустків скла, смальти, різнокольорової піни, безліч скляних краплинок, битого скляного посуду, скляних пластинок; а також фрагменти круглого віконного скла, жовтих, зелених і фіолетових плит для підлоги [107, с. 15 – 19]. Оскільки не знайдено ні намистин, ні браслетів, то можна припустити, що тут виготовляли у великій кількості мозаїчні смальти, глазуровані керамічні плитки та віконне скло. Останнє могло використовуватись при будівництві Успенського собору [137, с. 199]. Загалом знайдені предмети у київських майстернях свідчать про високий рівень вміння тутешніх склярів [307, с. 15].

Водночас, дослідження останніх років у Києві дозволяють говорити не про чотири склоробні майстерні, а про десять виробничих комплексів, які хронологічно охоплюють кінець X – першу половину XIII ст. Усі вони містилися безпосередньо на території садиб та, переважно, були розміщені у Північно-Західній частині Подолу, тобто на його периферії [243, с. 58].

У 1957 р. в Любечі було відкрито виробничий комплекс (майстерня та піч), пов'язаний з виробництвом скляних браслетів [216, с. 21]. Майстерня являла собою споруду, заглиблену в материк на 0,5 – 1,6 м. Напроти входу знаходилася прямокутна двоярусна піч-кам'янка розмірами 1,25 x 2,25 м [278, с. 230]. В печі знайдено фрагменти гончарної кераміки і сплавленого скла. На підлозі майстерні виявлено скупчення скляних браслетів, фрагмент візантійської синьої посудини, монетовидна підвіска та мідний перстень, які дали можливість Б. Рибаківу датувати комплекс зламом XI – XII ст. [216, с. 21].

Загалом у Любечі виявлено більше 1000 браслетів, 287 уламків піддано спектральному аналізу, за результатами якого встановлено, що місцева майстерня заснована руськими, а не візантійськими майстрами. Водночас уточнено датування комплексу – виробництво браслетів в Любечі стало відомим з 30-х рр. XII ст. [278, с. 237].

На східній окраїні села Вікторів, що розташоване за 5 км на південний-захід від стародавнього Галича, в двох місцях виявлено залишки склоробного виробництва. Тут знайдено чимало кусків скла, фрагментів склоплавильних тиглів із залишками застиглої скляної маси. Поряд з ними – фрагменти кухонної кераміки XII – XIII ст., на основі яких здійснено датування комплексу [125, с. 12 – 13]. В самому Галичі знайдено скловарні майстерні на Юрійівському монастирищі та на Золотому тоці [140, с. 80]. На думку В. Петегирича, знайдені у селі Бовшів в Подністров'ї скляні браслети, могли потрапляти сюди саме з Галича, що вказує на попит виробів галицької майстерні і серед сільського населення регіону. Паралельно чимало скляних виробів потрапляло до самого Галича з Києва [203, с. 152 – 153].

Біля древнього Галича також було відкрито сліди двоповерхового будинку, очевидно княжої гридниці, яка згоріла у 1240 р. Серед руїн було знайдено значну кількість фрагментів різнобарвного віконного скла – жовтого, зеленого і червоного. Це, скоріш за все були залишки вітража. Церква у Холмі, яку збудував Д. Галицький у 1259 році також мала вікна [222, с. 22].

Окрім того, у Галицько-Волинській державі з середини XII ст. налагодилося стале виробництво прикрас з перегородчастою емаллю. Це також додатково свідчить про розвиток склярської майстерності. Найбільш поширеним виробами були колти та хрести-енколпіони [144, с. 111 – 114].

У 1928 – 1950 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Володимира Гончарова проводила розкопки Колодяжина. Тут на території дитинця виявлено залишки майстерні склороба, в якій збереглися сотні цілих та фрагментованих скляних браслетів і шматки сплавленої скляної маси. Знахідки датуються XII – XIII ст. [102, с. 99]. Натомість Ю. Щапова заперечує існування склоробної майстерні в Колодяжині. У цьому питанні вона погоджується з думкою дослідника Р. Юри, який трактує знахідки, виявлені В. Гончаровим, як залишки майстерні ювеліра, що паралельно займався виготовленням скляних прикрас [282, с. 152].

В. Гончаров також досліджував Райковецьке городище. Про наявність місцевого скловиробництва, на його думку, свідчать знайдені в одній із клітей городища великі шматки сплавленого скла і чимала кількість різнокольорових скляних браслетів та намистин. Крім них були знайдені фрагменти скляного посуду, флаконів і стаканів з увігнутими всередину денцями. На території городища, в його посадах і сільських поселеннях було виявлено значну кількість скляних браслетів і тисячі їх фрагментів [117, с. 129 – 131]. Однак Ю. Щапова і в цьому випадку пропонує обмежитись наявністю майстерні ювеліра, який володів прийомами скловиробництва [282, с. 154].

Близько тисячі різнокольорових скляних браслетів виявлено в с. Зеленче біля Теробовлі, що дозволило В. Рожанківському висунути припущення про можливе існування неподалік, або й в самій Теробовлі, місцевого скловиробництва [222, с. 18].

На думку С. Терського близько середини XII ст. власне виробництво керамічних плиток зі скляною поливою, яким викладалась підлога, могло зародитися у літописній Пересопниці. Саме в цей час тут розпочалося храмове будівництво, яке потребувало таких виробів [249, с. 55]. На користь наявності

місцевого склярського осередку свідчать керамічні трубки та скляний шлак, виявлені Б. Прищепою в урочищі «Пастівник» [257, с. 138].

У руслі вказаного, слід вважати недоцільною гіпотезу Бориса Рибаківа про прерогативу Києва у скляному виробництві та інтерпретацію скляних знахідок на території інших міст як результат збуту продукції київських майстерень [219, с. 96]. Археологічні знахідки підтверджують наявність існування скляних майстерень і в інших містах Русі, де вони забезпечували населення необхідними скляними предметами. В той же час думка дослідника про те, що виробництво скла в зазначений період було виключно міським ремеслом є цілком слушною [218, с. 400].

Значного удару склоробній справі завдали походи монголо-татар, однак склярство не перестало існувати. Щоправда, майстерні тепер функціонували у більш віддалених на північ містах, зокрема в Новгороді, Костромі, Рязані. Водночас скляні знахідки намистин XII – XIV ст. на могильниках в Александрові та Тварогах Ляцких Підляського воєводства сучасної Польщі свідчать про безперервний розвиток скловиробництва. Тут переважають сині та чорні намистини, виготовлені за типовою руською рецептурою, а саме з калієво-свинцево-кремнеземного скла. Загалом же аналогічні знахідки на цих теренах відомі вже з другої половини X ст. [308, s. 32]. Своєрідно, що на основі археологічних досліджень саме від X ст. в Польщі можна простежити безперервний розвиток склярства. А перша документально засвідчена гута у Познані згадується під 1310 роком [304, s. 133].

Вже з кінця XIII ст. німці-колоністи з'явилися на Волині і Галичині, на західних українських землях відбулася зустріч двох традицій виробництва скла: римсько-візантійської та середньовічної західноєвропейської. Водночас змінився склад скломаси. Свинцево-калієво-натрієве скло зникає, бо свинець і сода стали недоступними через порушення торгово-економічних зв'язків з Візантією. Їх заміна на поташ значно погіршила якість скломаси, аж поки не було удосконалено способи виготовлення поташу [173, с. 181].

3.3 Скляні вироби XI – XIV ст.

Вироби склоробного ремесла даного періоду ділять на дві групи. До першої належать виключно скляні предмети: намистини, перстені, браслети, смальти, віконне скло, посуд. До другої відносяться вироби з іншого матеріалу, які в процесі виробництва покривались скляною масою, зокрема емалі та кераміка, глазурована способом пастелажу і занурювання [222, с. 18]. У дисертаційному дослідженні увага зосереджена на скляних виробах, які безпосередньо пов'язані із щоденним вжитком людей, а саме на браслетах, намистинах, посуді та перстнях.

Скляне намисто, поряд із браслетами, було однією з найпопулярніших прикрас. Знахідки цілого намиста трапляються досить рідко, однак виявлені поодинокі намистини вражають своєю кількістю. Вони виготовлялися з однорідного скла різних розмірів, в основному, кулевидної, циліндричної та біконічної форм [137, с. 207] (див.: Додаток А5.1).

Надзвичайно велику кількість намистин виявлено при дослідженні літописного Звенигорода. Під час розкопок північно-східної його частини впродовж 1982 – 1992 рр. зібрано 2380 екземплярів. Знахідки знаходились у шарах кінця XI – XII ст. Серед них виділяються такі основні форми: кулясті з жовтуватого скла; овальні зелені, фіолетові, жовті, чорні, сині; циліндричні зелені, фіолетові, жовті; кільцевидні зелені; бісерні зелені, фіолетові, жовті; біконічні зелені, фіолетові, жовті; сплющено-кулясті зелені, фіолетові і жовті (див.: Додаток А5.3). Більшість намистин із прозорого скла за своїм хімічним складом наближена до виробів київських майстерень, хоч відрізняється від них гамою кольорів [225, с. 20 – 25]. У 2010 р. в Звенигороді виявлено 32 намистини, серед яких одна – з гірського кришталю. Інші – представляють собою вироби різної форми та кольору: зонні круглі, кільцеподібні, бітрапецієподібні, бочкоподібні, кулясті, очкові, плямисті, з петлеподібним орнаментом, золочені та сріблні. Останні є імпортом з Візантії. Основна частина намистин належить до XI – першої половини XII ст., незначна кількість датована XII – XIII ст. [110, с. 165, 170 – 171].

Серед численних кулястих намистин з білого непрозорого скла знайшлися два екземпляри, в центральному каналі яких знаходяться дротяні стрижні, на яких вони навивались в процесі виготовлення. Ці знахідки можуть бути доказом існування місцевого скловиробництва. Також на площі однієї із споруд виявлено шість екземплярів, сплюснених до форми невеликих округлих дисків з отвором у центрі і золотою лінією вздовж краю. До двох із них припаяні вушка з невеликих циліндричних намистин із прозорого скла. Такий тип скляних прикрас до того часу ніде на території Русі не зустрічався, що дозволило вважати їх місцевою переробкою імпортованих (ймовірно, візантійських) намистин. Загалом літописний Звенигород вражає величезною кількістю знахідок скляних виробів, однак до моменту виявлення на території міста беззаперечних доказів, дослідники обмежуються припущенням про наявність у Звенигороді великих купецьких складів скляного товару, призначеного на експорт в інші міста Західної Русі та у Центральну Європу [225, с. 26].

Незначну кількість намистин виявлено на території літописного Пліснеська в результаті археологічних робіт, проведених М. Кучерою. Тут переважають круглі намистини зеленого, блакитного, темно-жовтого кольору, та такі ж світло-зеленого кольору, але з'єднані по кілька штук разом. Вони знаходились в заповненні заглибленого житла XI ст. [164, с. 45].

Кілька намистин відомі з досліджень Успенського собору давнього Галича (див.: Додаток А5.2). Чотири з них, круглої форми, виготовлені зі скляної пасти синього, темно-жовтого та зеленого кольорів. Діаметр виробів коливається від 0,5 – до 0,7 см. Діаметр отворів становить 0,5 – 3 мм. Один екземпляр виготовлений зі скляної пасти, кручений із джгутиків коричневого, жовтого та сірого кольорів. Діаметр виробу – 1,5 см, діаметр отвору – 0,2 см. [170, с. 599].

Великою чисельністю знахідок XI – першої половини XIII ст. відзначається Райковецьке городище. В знайдених намистах чергувались скляні, янтарні й металеві намистини; інколи окремі низки намиста складались з кісточок вишні, слив і лісового горіха. На одному із жіночих скелетів виявлено намисто, що складалось з дрібних, круглої форми скляних намистин жовтого, голубого і

зеленого кольорів, декількох великих намистин синього кольору, чотирьох подовгастих намистин біконічної форми і чотирьох пастових намистин червоного кольору з хвилястими білими лініями вздовж корпусу; також тут були дві намистини з маленьких морських ракушок, а в центрі низки – дві просвердлені заячі кісточки, що, вочевидь, служили амулетом [117, с. 131]. Поліхромне намисто відоме також з Дорогобужа на Горині [212, с. 160].

Кілька намистин XI – XII ст. виявлено в Києві під час дослідження торговельно-ремісничих садиб Подолу впродовж 2007 – 2008 рр. [224, с. 264]. Однак скляні намистини тут відомі й з попередніх досліджень [120, с. 54]. Станом на 2007 р. чисельність намистин, виявлених лише на Подолі становить 1211 екземпляр. Найчисленнішими є: зонні намистини (42, 97%), з пластичним орнаментом (11, 34%), кільцеподібні (7,53%), з вічками (7,03%), бісер (4, 38%), намистини з металевою фольгою (3,23%). Переважна більшість намистин (92,88%) зроблена у місцевих майстернях [126, с. 33, 37 – 38].

Скляне намисто користувалося попитом і серед населення Північної Русі. Так намистини XII – XIII ст. кількох хімічних типів відомі з Торопця. Серед кольорів переважають синій, зелений, коричневий та бірюзовий. Усі вироби є привізними з інших міст Русі та з-за кордону [258, с. 54 – 59]. Чимало намистин різної форми виявлено у Новгороді [282, с. 75]. Більшість круглих намистин мають великий діаметр – 5 – 15 мм та забарвлені в синій, жовтий, зелений, чорний, білий, помаранчевий та червоний кольори та датуються XII ст. [286, с. 167] Прозорі жовті намистини цього ж типу діаметром 5 – 16 мм датуються XII – XIV ст. Натомість темно-зелені прозорі характерні лише для XII ст. [282, с. 78].

Через те, що широкого поширення в Новгороді намистини набувають у XII ст., коли провінційне скловиробництво лише зароджувалось, вважається, що до цього часу їх виготовлення не пов'язане з місцевим склярством, а радше з виготовленням скла в Києві [282, с. 79]. Слід враховувати той факт, що Новгород зазнав меншого руйнування, ніж південно-руські міста, і його стратиграфія є найкраще розробленою. Тому, знаючи датування новгородських намистин і

скляних предметів, виявлених тут, загалом можна говорити про час поширення однотипних виробів в інших містах Русі.

Водночас, скляні намистини були поширені і в пізніший час, однак в значно меншому обсязі. Зустрічаються вироби і традиційно київської школи на пам'ятках золотоординців. Так, на могильнику в Торговиці у семи похованнях виявлено 90 намистин різноманітних форм та розмірів XIII – XIV ст. Однак найбільш цікавою є намистина жовтого кольору, прикрашена ромашками червоного кольору, зверху до якої наліплено три намистини зеленого кольору [146, с. 189].

Якщо скляний посуд, не дивлячись на все багатство і різноманітність форм та декору, не зміг замінити посуд з інших матеріалів, то скляні браслети затьмарили собою браслети із металу – срібла, білону, бронзи [282, с. 103]. Спершу браслети виготовлялись лише у Києві, однак звідти доволі швидко переселяються майстри, що вміли варити свинцево-кремнеземне скло з вузькою кольоровою гамою [282, с. 172 – 174]. Процес переселення таких майстрів найбільш активно відбувався на межі XII – XIII ст. [134, с. 88]. Виробництво браслетів набуло значного розмаху, оскільки вони були набагато дешевші, ніж металеві [200, 123 – 126].

Одним з перших претендентів на виникнення власного виробництва браслетів може бути Чернігівська земля. Про існування тут власного скловиробництва вже в першій половині XII ст. свідчать матеріали з Любеча. Враховуючи факт використання смальти в чернігівському зодчестві першої половини XII ст. і ще раніше використання глазурованих плиток для обкладання підлог, а також участь в будівельних роботах в Чернігові кваліфікованих візантійських майстрів, можна припускати наявність в місті власного спеціалізованого скловиробництва [134, с. 91]. До того ж, знахідки скляних виробів, зокрема браслетів XII – початку XIII ст., трапляються у Чернігівській землі доволі часто [131, с. 258].

Браслети користувались широкою популярністю серед міщанок і були різноманітними за своєю формою – кручені, гладкі, плоско-випуклі, виті,

трикутні тощо (див.: Додаток А6.1). Майже всі ці різновиди представлені у різних містах Русі, тому визначити за формою походження певного типу браслетів від конкретного міста практично неможливо [282, с. 105].

У Звенигороді, під час археологічних робіт І. Свешнікова, виявлено 169 уламків скляних браслетів (див.: Додаток А6.2). Крім того, на невеликому кладовищі у південній частині пригороду цілий екземпляр знайдено на руці похованої там молодій жінки, а в іншому могильнику на дитинці городища у похованні дівчинки-підлітка на правій руці виявлено два витих браслети з сірого скла, на лівій – один екземпляр з гладкою поверхнею [225, с. 24].

В с. Зеленчому, біля Теробовлі зібрано близько тисячі різнокольорових скляних браслетів – готових та напівфабрикатів, що дозволило припустити наявність поблизу власної майстерні [222, с. 18]. Браслети, разом із фрагментами керамічного посуду XI – XIII ст., відомі також зі Збаража [177, с. 138].

На території Пліснеського городища М. Кучерою виявлено 105 фрагментів браслетів чорного, синього, зеленого, голубого кольорів з світлими або темними відтінками. В кількісному відношенні переважають браслети чорного кольору (70%). На деяких округлих браслетах на основному фоні поверхні зустрічається спіралевидна обвивка з жовтої вузької смужки. Один із сплюснених браслетів також орнаментовано зовні вузькими паралельними смужками золотистого кольору. Із загальної кількості фрагментів сплюснених браслетів близько 20%. Обидва типи браслетів (сплюснені та округлі: виті і гладкі) існували одночасно. Уламки браслетів, виявлені в землянці XII – XIII ст., становлять 20% від загальної кількості. Решта браслетів з Пліснеська датуються XII ст. [164, с. 45] Водночас прямих доказів існування тут місцевого скловиробництва не виявлено. Схожим до деяких виявлених витих браслетів є знахідка з Чемерина – витий браслет з непрозорої пасти світло-жовтого кольору, виявлений разом з іншими знахідками в урочищі Острів С. Терським [246, с. 38] (див.: Додаток А6.3).

Скляні браслети X – XII ст. відомі також з розкопок Замкової гори у Львові, проведених в 1950-х рр. О. Ратичем, але детальної інформації про їх вигляд немає [324, с. 6].

Фрагменти браслетів XII – XIII ст. відомі з Дубна, де були виявлені коло Спасо-Преображенської церкви та на вулиці Кирила і Мефодія [213, с. 126 – 127]. Неподалік, на поселенні Тараканів, 5, також виявлено 8 фрагментів скляних браслетів, два фрагменти знайдені на поселенні Тараканів – 3. Переважають кручені браслети зеленого кольору, іноді перевиті ниткою жовтого кольору. Одиначні браслети синього та жовтого кольору [245, с. 177]. Уламки кручених браслетів XII – першої половини XIII ст. темно-зеленого та синього кольорів відомі житла у з літописному Василеві, що на Чернівеччині [206, с. 138].

При розкопках літописної Пересопниці у спорудах дитинця було виявлено значна кількість уламків скляних браслетів. Найбільш ранніми вважаються плоско-опуклі браслети, інкрустовані жовтою пастою, які, за аналогіями з Києва, відносяться до XI – середини XII ст. Для другої половини XII ст. характерні блакитні, зелені та бузкові, а коричневі браслети поширились у першій половині XIII ст. у переважній більшості знайдених в Пересопниці фрагментів скляних браслетів стержень в перерізі округлий, з гладенькою поверхнею або прикрашений спіральними борозенками. Всі круглі перерізи залежать від форми за якою скляна маса слідувала в момент її витягування зі скловарної посудини, інші інструменти в таких випадках були зайвими. Виготовлення плосковипуклих, плоских прямокутних і трикутних стержнів потребувало додаткових формуючих пристосувань [200, с. 125]. Значна кількість браслетів та інших скляних виробів XI – XIII ст., знайдених у Пересопниці та околицях, знаходяться в експозиціях Рівненського обласного краєзнавчого музею та Культурно-археологічного комплексу «Пересопниця» [161, с. 110].

Пересопниця розміщена на перехресті водного шляху по Горині та сухопутного, який вів із Києва до Володимира-Волинського, крім того місто було тривалий час важливим військово-економічним центром Погориння. Таке розташування на поживлених міжнародних шляхах зумовлювало широкі міжнародні зв'язки міста, про що свідчать і окремі імпортовані знахідки скляних виробів [200, с. 124]. Схоже географічне положення було у Дорогобужа на Горині. У місті також зустрічалися браслети, починаючи з шару кінця XI ст. За

формою – це круглі, кручені, трикутні рубчасті та плоско-опуклі вироби коричневого, зеленого, фіолетового, синього та жовтого кольорів. Більшість з них були виготовлені у київських майстернях [212, с. 159]. Гладкі та виті браслети XII – XIV ст. із жовтого та коричневого скла відомі з досліджень Кременецького замку [248, с. 13].

Скляні браслети відомі і з інших міст Русі. Зокрема надзвичайно велику кількість різних за кольором, але дуже схожих за формою, розміром та якістю скла браслетів – понад 10 тис. екземплярів – виявлено в Ізяславлі. Кольорова гама знахідок нараховує шість основних кольорів: коричневий, зелений, бірюзовий, фіолетовий, жовтий, синій. На початок XIII ст. в Ізяславлі вже було відомо 108 типів скляних браслетів; всі вони ввозились сюди із Києва [285, с. 85 – 87].

Частими є знахідки скляних браслетів в Києві. Більшість із них виготовлені у місцевих майстернях та забарвлені у коричневий, фіолетовий, синій, зелений, бірюзовий, жовтий кольори. Форми виробів також різні: кручені, гладкі, плоско-виуклі, рубчасті. Браслети виготовлені з калієво-свинцево-кремнеземного скла [282, с. 109 – 113]. Кілька браслетів XI – XII ст. було виявлено під час дослідження торгово-ремісничих садиб Подолу в 2007 – 2008 рр. [224, с. 264]. Аналогічні знахідки відомі тут і з інших досліджень [129, с. 98].

Браслети XIII ст. відомі з городища Чорнобиль, в той час як в шарі XI – початку XII ст. їх не виявлено. На основі цього існує припущення, що на місці середньовічного Чорнобиля існувало сільське поселення, яке було знищене при заснування власне міста Чорнобиля. На користь цього також свідчать сліди пожежі [172, с. 224].

На території Любеча виявлено 1000 скляних браслетів, що виготовлені з дванадцяти варіантів основного складу сировини. За хімічним складом браслети сходяться із аналогічними виробами з території Лаври, тому майстерня в Любечі скоріш за все заснована руськими майстрами [278, с. 232 – 233].

На Райковецькому городищі поряд з кліттю було виявлено невеликий погріб, в стінці якого було зроблено нішу, де лежав горщик, в якому було 40 цілих скляних браслетів різного кольору і багато фрагментованих. Загальна

кількість браслетів становила 328 екземплярів. Вони були синього, блакитного, зеленого, світло-жовтого і чорного кольорів та мали круглий корпус спаяні, приплюснуті, накладені один на одного кінці. Діаметри браслетів недостатні для надівання через долоню. У зв'язку з цим раціональною видається думка, що перед одяганням ці браслети розпаювались. Всі знахідки датуються XI – першою половиною XIII ст. [117, с. 130 – 131].

На території Колодяжина знайдено 117 браслетів, більшість яких значно відрізняється від виробів київських майстерень [282, с. 152]. Натомість у Полоцьку основна кількість браслетів має типово руський склад скломаси, репрезентують кілька груп скла [283, с. 225]. У Торопці браслети за хімічним складом скломаси поділяються на: калієво-свинцево-кремнеземні, свинцево-кремнеземні та натрієво-калієво-кремнеземні [258, с. 53]. Багато скляних браслетів знайдено також в Новгороді (5226 екземплярів, станом на 1963 р.). Вони знаходилися у шарах X – початку XV ст., однак більшість браслетів відноситься до 30-х рр. XIII – середини XIV ст. [209, с. 169 – 170; 284, с. 102]

Такі чисельні знахідки засвідчують популярність та широкий вжиток скляних речей на Русі а те що вони трапляються у шарах аж до початку XV ст. є промовистим фактом безперервного розвитку скловиробництва [161, с. 110].

У першій половині XI ст. на Русі з'являється дутий посуд, виготовлений із калієво-свинцево-кремнеземного скла, що є локальною особливістю руського склярства домонгольського часу [102, с. 264]. Водночас, слід пам'ятати, що імпортовані вироби не були повністю витіснені. Зокрема, на території Галицько-Волинської держави до XIV ст. трапляються скляні посудини сирійського походження [246, с. 146].

В. Рожанківський виділяє дві групи скляного посуду, що побутували в XI – XIII ст.: грубо оброблені предмети з напівпрозорого зеленуватого скла і витончені посудини з цілком прозорого, ледь помітно забарвленого матеріалу [222, с. 23]. Натомість, О. Тищенко відмічає, що на відміну від давньоруського скляного посуду, тонкого, вишуканого за формами й оздобленням, вироби XIII – XIV ст. грубуваті, товстостінні, примітивні. Водночас, як і давньоруські, вони

прикрашені товстими нитками скла, розтягнутими в гарячому стані гострим інструментом. Деякі зразки такого посуду близькі за формами до керамічного і металевих [251, с. 335 – 336].

Найпримітивнішими були кулевидні пляшки з довгою шийкою, типу сучасних лабораторних колб. У деяких випадках вони мають вигляд скляної бульбашки, в деяких – плоске, приплюснене денце. В інших пляшечках шийка необроблена, просто відбита від складувної трубки. Ці пляшечки мініатюрні у розмірах, тому В. Рожанківський припускає, що в них зберігались ліки та пахощі. Первісними посудинами для пиття були нестійкі вироби півкруглої форми з обробленими лише вінцями (див.: Додаток А7.1а). Обвитий навколо нижньої частини посудини джгут гарячої скломаси правив інколи за піддон (див.: Додаток А7.1б). Відома також циліндрична склянка, що закінчується вгорі розтрубом і оздоблена спіралевидними збірчастими скляними стьожками (див.: Додаток №А7.1в) [222, с. 23].

Стрункою формою відзначається чарка, що також виготовлена з зеленого, малопрозорого матеріалу; її низ оперізують вертикально наварені прикраси, верхні кінці яких, плавно відгинаючись, немовби утворюють багатопелюсткову квітку, з якої виростає верхня частина чарки (див.: Додаток А7.1г). Посудина має вузьку коротку ніжку, тому існує припущення, що це одна із кругових чарок, з яких випивали до дна і, не ставлячи на стіл, передавали сусідові-співбесідникові [222, с. 24].

Друга група посудин – це тонкостінні тюльпановидні келишки зі специфічно відформованим денцем, яке одночасно править за ніжку посудини. На широке побутування таких келишків вказують численні знахідки їх денця та фрагментів стінок, виявлені в Києві, Чернігові, Галичі та інших містах [222, с. 25].

Цілу тонкостінну тюльпановидну посудину пощастило виявити в Галичі, у похованні, яке знаходилось поруч із гробницею Ярослава Осмомисла. За головою жінки стояла тонесенька скляночка тюльпаноподібної форми та зеленкувато-жовтого кольору, ймовірно візантійського походження. Вона вся

побита, тому відтворити її вдалось лише на рисунку (див.: Додаток А7.2-3). Висота посудини становить 7,2 см, діаметр розширеного денця – 3,2 см. При датуванні знахідки було враховано той факт, що під час пізніших розкопок на «Золотому Току» в Крилосі, на місці колишнього княжого двору, було виявлено дно такої ж посудини разом з глиняним посудом XII ст. Скоріш за все, в даній посудині у могилу давали священну оливу [201, с. 183]. На думку М. Каргера, місцеві посудини такого типу почали виготовлятися на Русі у XII – XIII ст. [135, с. 409].

Якщо форма тюльпановидних келишків залишалася, в основному, без змін, то їх оздоблення розвивалось при послідовному дотриманні принципу збереження загальної прозорості посудини. Деякі келишки скромно орнаментовані рядами паралельних ниток скла, одно- або різнокольорових. Вони накладались по два-три ряди на зовнішню поверхню біля вінець [222, с. 26].

Найбільш поширеними формами посуду на Русі, за Ю. Щаповою, були тонкостінні келишки (такі, як виявлений в Галичі), різного роду кубки (конусоподібні, конусоподібні з гострим дном), та посудини, що за формою нагадують глиняні глеки [282, с. 37 – 39] (див.: Додаток А8.1). Два кубки другої половини XIII – XIV ст. відомі з Лучеська, де вони були виявлені С. Терським. Один з них – тонкостінний, з білого прозорого скла (ЛІМ КР – 42617, діаметр вінця – 11 см). Корпус виробу прикрашений орнаментом, виконаним червоною фарбою. Орнамент розділений трьома горизонтальними лініями на два рівні: верхній складається із зображень «комети», нижній – з «пташок» – символів води (див.: Додаток А8.2). Від іншого кубка, виготовленого з білого прозорого скла збереглись лише вінце, діаметром 8 см. (див.: Додаток А8.3). Товщина стінок становить 1 – 1,5 мм та плавно зменшується до краю вінця [320, с. 73 – 74].

Багато уламків скляного посуду виявлено при дослідженні залишків склоробної майстерні в Києво-Печерській лаврі. Серед знахідок переважають фрагменти невеликих тонкостінних посудин типу стопок жовтого, зеленого, блакитного і синього кольорів (див.: Додаток А9.1). Характерною ознакою цих посудин є горизонтальні паралельні ряди тонкої скляної лінії, що прикрашає

верхню частину посудин. Інколи зустрічаються залишки верхніх частин посудин типу склянок. До асортименту скляного посуду, який виготовлявся в київських та інших майстернях, входили ще чашки з фігурною ліпною ручкою та з характерною формою підставки, навареної м'якими вигинами (див.: Додаток А9.2). Крім того, відомі ще невеликі дзбаночки, точніше флакони із пластичним оздобленням. Один із таких виявлено при розкопках на місці колишнього княжого двору в Києві [222, с. 28] (див.: Додаток А9.3).

Чимало скляного посуду виявлено на території городищ поблизу Києва. Зокрема, з Райковецького городища походять фрагменти посудин, флаконів і пляшок з ввігнутими всередину денцями [117, с. 129]. Значно менше таких знахідок в Ізяславлі [282, с. 37] та Пліснеську. На території останнього знайдено шість денець і кілька стінок бокалів, що були власністю вищих верств руського суспільства і датуються XII – XIII ст. [164, с. 45].

Із території Звенигорода походить доволі велика кількість фрагментів скляного посуду, що за попередніми підрахунками належали 703 посудинам (див.: Додаток А10). До основних форм звенигородського посуду належать кубки і лампадки. Кубки мають невелике дно з слідами від понтії в центрі, майже рівні або розхилені вверх стінки товщиною близько 1,5 мм, рівно зрізаний або потовщений ззовні край вінця (див.: Додаток А11.1–4). Вони виготовлені з прозорого жовтуватого скла, інколи прикрашені горизонтальними або спіральними нитками кольорового скла. Висота чотирьох повністю відреставрованих кубків становить 5,8 – 7 см, діаметр вінця коливається від 6,4 – до 8,8 см. Всього під час розкопок знайдено уламки 233 кубків [225, с. 26 – 27]. Аналогічні знахідки відомі з Дорогобужа, де виявлені у шарі XII ст. Більшість кубків виготовлені також з жовтого скла [212, с. 160].

Другою провідною формою звенигородського посуду є лампадки лійчастої форми з довгими ніжками та малим рівним дном (див.: Додаток А11.5–8). Вони виготовлені з прозорого жовтуватого, синього, фіолетового скла, а їх зовнішня поверхня часто прикрашена спіральним ребристим орнаментом. Відреставровані екземпляри мають висоту 10,3 – 13 см та діаметр вінця від 8,9 – 9,4 см. Крім

того, з розкопок на звенигородському пригороді походять ще уламки інших форм посудин, які у зв'язку з їхнім станом збереження не піддаються реконструкції [225, с. 27 – 28].

Із чернігівських знахідок цікавим є келишок XII ст., прикрашений скляними нитками у вигляді цікавої орнаментальної композиції (див.: Додаток А7:1Г), яка, на думку В. Рожанківського, свідчить про вплив народної творчості на склярство [222, с. 26].

Скляний посуд набув поширення також у Новгороді, однак тут він представлений лише фрагментами [287, с. 117]. Більшість із знайдених уламків належать посудинам кінця XI – XIII ст. [287, с. 130]. Натомість у Турові знахідки репрезентують кілька типів скляного посуду XI – середини XIII ст: склянкоподібні посудини, лійкоподібні кубки, бокали. Незначну частину знахідок становлять імпорتنі вироби: сині фрагменти, розписані золотою і білою емалевою фарбою та безколірні, для яких характерний більш складний орнамент [208, с. 237]. З Новогрудка відомі емалеві вироби: стопка з лілового скла та циліндричний флакон з синього скла. Ці знахідки, як і багато інших, виявлених на території стародавнього міста, вважаються місцевими виробами та датуються XI – XII ст. [270, с. 208, 213 – 214].

На відміну від попередніх груп скляних виробів, персні доволі рідко зустрічаються серед знахідок періоду Київської Русі [282, с. 97]. Так, на Райковецькому городищі не виявлено жодного скляного персня [185, с. 84].

Загалом на слов'янській території Єржи Ольчак виділяє чотири типи перснів:

А) Перстень-обруч, одноколірний без очка, найбільш поширений тип (див.: Додаток А12.1,1).

В) Перстень-обруч, прикрашений смугами скла іншого кольору, без очка (див.: Додаток А12.1, 2).

С) Перстень з очком, приробленим на обруч (див.: Додаток А12.1, 3-4).

Д) Перстень з очком, що утворює одне ціле з обручем (див.: Додаток А12.1, 5).

Персні двох останніх типів зазвичай одноколірні і зустрічаються значно рідше, ніж перстні-обручі. Для їх виготовлення використовувалося спеціальне дерев'яне знаряддя з металевим осердям – «вертило», опис роботи якого поданий ще Теофілом, на основі чого Є. Ольчак здійснив спробу реконструкції даного знаряддя. Завдяки вертелу виготовлялись перстні типів А, В, С, а перстні типу D – виливались у глиняну форму [185, с. 84 – 89].

Із Звенигороду відомі 23 фрагменти скляних перснів XI – XII ст. (див.: Додаток А12.2). Майже всі вони виготовлені технікою навивання, плоскі з внутрішнього боку і опуклі з зовнішньої стрічки, спаяні на кінцях зі згладженим місцем сполучення кінців. Персні виготовлені із скла синього, зеленого, фіолетового, жовтого і червоного кольорів. Технікою лиття виготовлено два екземпляри, в яких стрічки зеленого скла чергуються з жовтими. Близько 25% загальної кількості перснів – візантійського походження [225, с. 24]. Один із звенигородських перснів синього кольору знаходиться у фондах ЛІМу (КР 41912), куди його передав І. Свешніков. Ще один перстень виявлено експедицією ЛІМу у 1955 р. Фрагмент цього персня, діаметром 20 мм (КР 560), виготовлений із жовтого скла. Схожим до нього є жовтий перстень, виявлений І. Свешніковим у с. Зеленче Тернопільської обл. Фрагменти виробу, як і попередні знахідки, зберігаються у ЛІМі (КР 18344) [127, с. 150 – 152].

Фрагмент скляного персня, сильно патинового, кремowego відтінку виявлено під час дослідження Успенського собору у Галичі (див.: Додаток А12.3). З-під патини проглядається зелений колір персня, який датується X – XIII ст. [170, с. 599]. Ще один фрагмент півкруглого персня жовтого кольору походить із літописного Чемерина [247, с. 38] (див.: Додаток А12.4).

Персні відомі також з території Пересопниці. Тут вони виявлені С. Терським у 1995 р. Це напівкруглі у перетині персні: світло-зелений (КР 40948) та сіро-жовтий (КР 40947) [127, с. 156].

Своєрідно, що із загальної кількості перснів, виявлених у Новгороді, виробу місцевого виробництва становлять 2/3 [282, с. 97]. Імпорتنі персні є подібними за хімічним складом з перснями із Торопця та мають візантійське або

східне походження [258, с. 54]. Відомі персні з Новогрудка датуються XII ст. [121, с. 100].

Таким чином, найдавнішими носіями склоробної справи на українських землях були представники білозерської культури. Однак традиції білозерської школи були втрачені і знову скляне виробництво тут з'явилося завдяки грекам-колонстам, які принесли із собою секрети виготовлення скла у Північне Причорномор'я. Виробничі майстерні, виявлені у містах Боспору та Херсонесі, разом із знахідками скляних речей вказують на широке побутування скляних виробів.

Водночас єдиним склоробним комплексом на західноукраїнських землях є майстерня у Комарові, заснована очевидно римськими майстрами. Через відсутність аналогічних майстерень на даній території у пізніший час можна говорити про явище «римської вуалі»: майстер-скороб з певних причин (можливо потрапив у полон) опинився тут, однак секрет виготовлення скла не передав нікому. Або ж тут було поселення ремісників, яке забезпечувало сусідів-варварів.

І лише з виникненням та розквітом Русі склалися сприятливі обставини для зародження скляного виробництва, яке знайшло своє продовження у наступні історичні періоди. Скловиробництво XI – XIV ст. підтверджене знахідками майстерень та численними скляними виробами, виявленими на території міст. У цей період склярство функціонувало виключно як міське ремесло, яке, можливо і не завжди, задовольняло попит населення, про що можуть свідчити знахідки імпортованих виробів. Однак частково це явище можна також пояснювати наявними модними тенденціями. Правдоподібно видається існування не тільки розглянутих майстерень. Пошук нових центрів дозволить більш точно виявити географію поширення скляних виробів і традиції склоробного ремесла загалом. Однак безперервна тяглість склярства з XI ст. не викликає жодних сумнівів.

РОЗДІЛ 4

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГУТНИЦТВА

4. 1 Особливості локалізації гут

Термін «гутництво» вживається у досить широкому значенні. У історичній та мистецтвознавчій літературі усталилася традиція називати все старе українське скло «гутним». Також часто «гутним» називають все дуте скло, навіть виготовлене сучасними майстрами. На думку В. Рожанківського, ця назва надто вузька для визначення українського скловаріння в цілому. За його словами, правильно називати гутним лише таке скло, яке одержало закінчений вид готового предмета біля скловарної печі. Натомість для виробів, оформлених поза гутою майстрами розпису, гравірування, золочення назва «гутні» не зовсім точна [221, с. 81 – 82].

Очевидно, що для вирішення даного питання слід звернутися до етимології. Загалом же назва «гута» походить від німецького слова «die Hütte» і означає будинок, в якому знаходилася скловарна піч. В Центральній та Західній Європі XVI – XVIII ст. цей термін набув міжнародного характеру [221, с. 82]. У зв'язку з етимологією назви та тим, як вона вживається у німецьких публікаціях, доцільним виглядає, називати гутним те скло, яке було виготовлене у склоробних майстернях, що знаходилися в безпосередній близькості до сировинних матеріалів, тобто у лісових майстернях, до яких назва «гута» і застосовувалась. В Німеччині вперше такі майстерні з'явилися у XII ст. Перша гута засвідчена в околиці Кльостерлауснітца, якою впродовж 1196 – 1198 рр. керував четвертий пастир монастиря Дітріх фон Вайсенфельс [341, с. 11].

Лідером скляного виробництва Європи була Венеція. Вже у XIII ст. тутешній сенат заборонив використання звичайного скла в окулярах і наказав замінити його на чисте і безбарвне, спеціально для цього виготовлене [307, с. 8.] Водночас у 1317 р. венеціанці запросили майстра з Німеччини, який мав навчити їх виготовляти дзеркала. Саме у Венеції було вдосконалено способи виготовлення та декорування скла, зокрема на початку XVI ст. було винайдено

спосіб утворення кольорових ниток у скляній масі – філігрань. Цей винахід дозволив Венеції утримувати пальму першості у скловиробництві ще сто років. З XVII ст. вона переходить у руки Чехії і модним стає кришталь, різьба і гравірування при виготовленні якого стали цілковитою новинкою, у порівнянні з венеційською філігранню [307, s. 9].

Цікаво, що на півночі сучасної Чехії, недалеко Лужицьких гір розміщувалась гута, що діяла понад 575 років. Заснована вона була у 1414 р. і двісті років нею опікувались представники роду Фрідріхів. З XVII ст. тут виготовляли «ясне крейдяне скло», яке йшло на імпорт [327, s. 3 – 5]. Гут, які б функціонували на території сучасної України стільки часу, на жаль, не має. Водночас склярство на чеські землі, а саме у Моравію принесли колоністи з Німеччини, і вже у XIII ст. тут документально підтверджено функціонування двох гут, де виготовляли персні, пляшки, бокали та віконне скло із використанням деревного попелу. Існування гут тут було пов'язане з церковним будівництвом [347, s. 143, 148].

Слід розуміти, що гутництво – це складне явище. Досліджуючи його, необхідно виокремлювати наступні аспекти: особливості розміщення гут; організацію роботи в гуті і персонал, який тут працював; технологічні та технічні особливості виготовлення скла та асортимент гутної продукції [154, с. 90; 163, с. 263].

З середини XV – початку XVI ст. на українських теренах почалося переміщення склоробних майстерень (які відтепер почали іменувати гутами) з території міст у віддалені місця поблизу лісових масивів на піщаному ґрунті [323, с. 305], недалеко від води [133, с. 45], що було вигідним з точки зору постачання сировини. Підтвердженням цього може бути розміщення зафіксованої у Йосифінській метриці місцевості «Стара Гута» (Золочівський р-н Львівської обл.) на обширі між лісами, при чому ґрунт тут був кам'янистим та непридатним для землеробства [2, арк. 9]. Таких прикладів можна навести безліч.

Загалом, причинами, які впливали на розвиток давніх промислів і ремесл були:

- природні умови (запас сировини);
- попит, присутність чи відсутність поруч цивілізаційних організмів;
- ринок, торгові шляхи;
- грошовий обіг;
- соціальна організація суспільства [309, с. 31].

У народі невеликі майстерні з примітивним обладнанням прозвали «бродячими гутами», оскільки, після вирубки лісу, майстерні переміщалися на нову територію [128, с. 22]. Слід пам'ятати, що вихід деревного вугілля складає 30 – 40% від маси сухої деревини, тому склоробна справа була сильно зв'язана з лісом [238, с. 58]. Звільнена від дерев площа використовувалась для хліборобства і називалась «майданом». Інколи тут виникали нові села та містечка, в назвах яких збереглися слова «гута», «буда», «майдан» [252, с. 68] (див.: Додаток Б1). Зокрема, між селами Дубенка і Слобідка Долішня знаходилась Huta Obozisko (суч. хутір Гута Монастирського р-ну, Тернопільської обл.) [1, арк. 26]. На австрійських картах Олеська позначено «Nad Huciskiem», «Hucisko» та «Hucisko Oleskie» недалеко лісу [14, арк. 44, 47, 52]. Францисканська метрика фіксує поле «Huta Stara» у селі Нивиці (Радехівський р-н, Львівської обл.) [3, арк. 31]. В описі земель Крайової земельної податкової комісії міститься згадка про село Гута Полонична (суч. село Полонична Кам'яно-Бузького р-ну, Львівської обл.). Його плаща займала 1215 квадратних кляфтерів (бл. 2308 м²) [19, арк. 1 – 10]. Також тут була місцевість «За гутою» [19, арк. 53]. Однак слід пам'ятати, що топоніми не можуть служити достовірним фактом існування скляної гуту у тому чи іншому місці. Адже слова «майдан», «буда» вказують на прив'язку і до інших промислів, що теж були пов'язані з використанням деревини. Крім того, гутами називали і кузні, де займались обробкою заліза та інших металів [310, s. 45 – 46].

Зовні будівля лісової гуту являла собою простору stodолу, збудовану на дерев'яних стовпах. Стіни обкладались дошками, які на літо виймалися, а на зиму ущільнювались мохом. Дахи, що вкривалися гонтою, мали зверху «гребінь» – піднятий дашок, через який виходив дим. Посеред гуту стояла піч, над якою підвішувалися плетені з лози і обмазані глиною піддашся, щоб гасити іскри, бо

піч не мала комина, диміла всіма отворами [173, с. 183]. Розміри печі залежали від кількості робочих отворів. Крім того в гуті зазвичай було кілька печей – ще Агрікола зазначав, що були гуті з трьома (для розтоплення шихти; для варіння скломаси; для випалу готових виробів) або двома (для розтоплення шихти та двокамерна піч для розтоплення шихти та для варіння скломаси) печами. Були і гуті, де використовували одну піч, яка поєднувала усі три функції. У Польщі, до прикладу, гуті часто мали по одній печі, що дозволяло значно економити деревину та платити менший податок [310, с. 88 – 89].

Архівні матеріали графів Лянцкоронських містять опис однієї з гут, що знаходилася у містечку Вільховець Летичівського округу (суч. с. Вільховець Новоушицького р-ну, Хмельницької обл.). Запис від 1774 р. свідчить, що гута виглядала наступним чином: «Шопа велика з дерева будована під гонтами, в якій приміщення для господаря з дверима, при яких завіси із залізними скобами і гачком до замикання, в ній піч кахляна. У ній двері до комірки, прості із завісами і залізними скобами. Напроти неї комора через стіни, до якої прості двері з дерев'яним замком. Там кімната ззаду для проходу, до якої прості двері з дерев'яним завісами. В тій кімнаті дві печі: одна для гартування скла, друга – для топлення і сушіння дров». Також подано перелік начиння, яке належало гуті:

- бляхи до закривання печі – 2;
- штахети до виставлення дійниць – 1;
- рурки для набирання скла – 1;
- залізна коцюба для вигортання попелу – 1;
- скриня на попіл – 1;
- вила для ставлення скла – 1;
- молот для розбивання каменю – 1;
- клини – 2;
- долото до каменю – 1;
- залізний прут для знімання дійниць – 1 [8, арк. 2; цит. за:

173, с. 189].

Опис гуті в Денешах на Поділлі дає уяву про типову забудову скляної гуті цього часу, де були такі будівлі:

- дім для писаря;
 - магазин на скло, з дерева, в стовпи запусшеного;
 - возовня, з дерева, в стовпи запусшеного, під гонтою;
 - магазин на скло, під гонтою;
 - шура на попіл з дерева, в стовпи вбудована, верх снопками вкритий;
 - майдан поташевий, з дерева, в стовпи збудований.
- Всередині лютровня (місце для чищення поташу), з цегли і каменю мурована. У печі – дві скрині з віком на поташ;
- кадовня (місце для вилужування поташу). Дві печі човнові, з коминами, вимурованими з цегли. Верх драницями побитий;
 - льох;
 - стайня;
 - хлів;
 - шопа для волів [173, с. 189].

Стосовно ж вигляду і конструкції склоробних печей, то найбільш повне уявлення про те, якими вони були у лісових гутах дають результати дослідження, проведених в Уневі. Детальніше про них йтиметься далі.

Протягом XV – XVII ст. на українських землях працювало чимало гут. В основному вони розташовувалися в північних й західних районах України, що пояснюється близькістю до джерел палива. Найбільша кількість гут була зосереджена на Чернігівщині – понад 100. Склоробство, яке давало великі комерційні прибутки, привернуло увагу і монастирів, яким особливо сподобалась багата лісом Чернігівщина. Гуті в селах Святець і Димарці належали Чернігівському кафедральному собору; в селі Новогута – Києво-братському монастирю; Києво-Печерська лавра володіла трьома гутами в селі

Пікулі і однією – на власній території [128, с. 24]. За формою власності гуті були: відкупні (орендовані), поміщицькі та селянські, серед яких перші були найбільш поширеними [133, с. 45 – 46]. У перших використовувалась переважно наймана праця, у других – працювали кріпосні, а треті – були дуже примітивними і працювали тут селяни поза своїми основними обов'язками.

Водночас перші письмові відомості про гутництво на Прикарпатті та Волині належать до останньої третини XV ст. З 1470 р. походить згадка про село Шкляри на Сяніччині (суч. Польща). Це село є одним з найдавніших населених пунктів регіону. Промовистим є його місцезнаходження: у прямокутнику 25x30 км у різний час діяло 11 лісових гут у селах Шкляри, Гутисько Ненадівське, Гутисько Дрогобицьке. Точний час існування усіх гут не відомий, однак зрозуміло, що гуті діяли не пізніше, ніж до другої половини XVIII ст., адже у Йосифінській метриці про них не згадується [91, с. 10]. За іншими відомостями, перші гуті могли діяти з середини XIV ст., однак значного розвитку гутництво набрало лише у XVI ст. [293, с. 14].

З 1475 р. існувала гута між селами Тремасна і Липниками, можливо де є село Поруби (близько 10 км на південний схід від Добчиць), закладена склярем Матвієм, а потім проваджена його сином Яковом Засянським. Донька останнього – Катерина – у 1536 р. отримала гуту у спадок. Ці відомості дали підстави С. Мартинюку вважати Лемківщину місцем, з якого почалося відродження виробництва скла на етнічних українських землях [173, с. 182]. У податковому реєстрі 1581 року зазначено, що гута належала краківському каштеляну Шпитку Йордану, невдовзі її викупив Станіслав Веруській. Впродовж 1608 – 1609 рр. точилися суперечки за гуту між Станіславом Веруським і Каспрем Йорданом, однак гута продовжувала функціонувати та постачати скло до Кракова [310, с. 24].

У Руському воєводстві гуті були у Небилові (1555 – бл. 1570 рр.) та Лукв'янах (припинила існування у 1570 р.); у Белзькому воєводстві – у Панькові та Вишенці. Також скло продукували на гутах, розміщених у володіннях Яна Замойського: в Туробіні, Щебрешині, Неділиськах, Топольчу (суч. Люблінське

воєводство). Належали до володінь Замоїських і гуті в Панькові та Вишенці. Однак для засклення вікон палацу у Замості було закуплено французьке скло. Це може вказувати на недостатньо високий розвиток вмінь місцевих гутників [310, s. 39 – 42]. Цікаво, що Вишенька була новим селом, яке утворилося неподалік скляної гуті. На 1565 р. тут проживало 44 особи, село функціонувало на волоському праві [17, с. 419]. Натомість у Лукв'янах, гута занепала після смерті удови руського воєводи, який до того її держав і у 1570 році припинила існування [18, с. 184].

Також у Руському воєводстві скляні гуті XVI – XVII ст. були у Свіржі та Кимирі. На урочищі Гута в Кимирі було зібрано фрагменти склоплавильних тиглів і скляних виробів. Однак документальних відомостей про них не маємо [222, с. 49]. Цікаво, що на планах земельних ділянок Кимира середини XIX ст. позначена «циганська буда» [16, арк. 1]. Такий топонім може вказувати на місце виготовлення поташу, який могли використовувати раніше у гуті. Крім того, були гуті в Підгірцях та Уневі (Львівська обл.) [221, с. 83]. Цікаво, що у Свіржі й досі одне з урочищ називається «Гутою», і, цілком ймовірно, що саме тут розташовувалось місцеве виробництво скла.

У XVI ст. значна кількість гут також діяла у Волинському та Київському воєводствах, зокрема п'ять сільських гут діяло в околицях Замостя (Волинська обл.). Гуті інтенсивніше працювали у зимову пору, вільну від польових робіт. Гутники часто брали в оренду у поміщика землі разом з лісом, млином, озером полем, що дозволяло одночасно прогодувати усіх працівників гуті. Наслідуючи приклад чеських майстрів, гутники Полісся почали додавати в скломасу вапно і крейду, що давало ефект внутрішнього світіння і робило його схожим з гірським кришталем [166, с. 252 – 253].

Значним осередком гутництва у Белзькому воєводстві був Любачівський повіт. Перша гута згадується тут під 1550 роком у Потеличі, власником якої був Станіслав Красовський. Ймовірно гута розміщувалась дещо на північ міста, у місцевості «Зелена Гута» та діяла до 1628 року. Натомість, на початку XVII ст. була тут інша гута, яку Анна Годловська передала Себастьяну Присіковському у

1602 р. [310, s. 42]. На місці першої гути згодом виникло поселення – Зелена Гута – позначене вже на картах Лісганіка (перелом XVIII – XIX ст.) [342]. Гута Красовського сплачувала 6 злотих чиншу, 400 скляниць та скла до замку, скільки потребує [17, с. 251]. Цікаво, що на Чернігівщині у XVII ст. також відомі гутники Красовські. Це може бути одна сім'я гутників, в якій по традиції син одержував від батька секрету виробництва скла. Така спадковість ремесла у сім'ях гутників призвела до збереження протягом багатьох століть характерних рис українського гутного скла. На місці обидвох потелицьких гут згодом виникли нові поселення, одне з яких перетворилося у село. Йдеться про згаданий хутір Зелена Гута та село Гута Обединська [222, с. 37].

Від 1713 р. в старостві любачівському існувала гута під Плазовом, а у 1718 – 19 рр. коронний гетьман Адам Міколай Сенявський мав склоробні мануфактури у селі Гутисько Старе коло Горинця [310, s. 43]. Одну з них у 1756 р. було перенесено в околиці Смоліна – сучасне село Гута Кришталева. Для будівництва тодішній власник гуті Єжи Август Мнішек запросив технолога і гутника з Саксонії – Францішка Константина Фремеля [302, s. 127 – 128]. З Унівського монастиря відомий келих з гербом «Шембеків», які певний час були власниками гуті [302, s. 130 – 131].

Недалеко Нового Сонча функціонувала гута, проваджена Каспером Суліною з родиною. Тут відомий купець Єжи Тимовський у першій половині XVIII ст. закупляв чималу партію віконного скла. У 1736 році буря знищила будівлю гуті, однак остаточно занепала вона лише на початку XIX ст. Ще дві гуті були недалеко південної межі краківського воєводства [310, s. 25]. Одна з них діяла у лемківському селі Поворозник. Вона зафіксована у матеріалах про шляхетські маєтки від 1727 року, але функціонувала вже у 1613 році, коли за згодою єпископа Тиліцького була передана разом з трьома ланами від Яна Стефека до Стефана Криницького [5, арк. 10]. Відомо, що у 1627 р. гута опустіла, скло перестали виготовляти, щоб зберегти ліс [310, s. 26].

Протягом XVII ст. розвиток гутництва дещо послабився. Це було загальноєвропейською тенденцією. Навіть Венеція переживала послаблення

свого значення як лідера скловиробництва, адже у неї з'явився конкурент – чеське скло [310, s. 58]. Пожвавлення гутного виробництва відбулося на початку XVIII ст. У цей час з'являються нові гуті. Так, під 1745 р. є згадка про Сасівську гуту. Сюди за розпорядженням Михайла Жевуйського, управитель маєтків у Колодно, Бозизубах та Ряснівці – Фарановський – відправив людей для купівлі віконних тафель. Вони призначались для нижніх покоїв будинку, а на верхніх мали бути тафлі з Вільхівця [9, арк. 20]. Очевидно таке розпорядження пов'язано з тим, що нижні вікна добре видно, натомість нові вікна для другого поверху можна купити пізніше. У 1753 р. в маєтках Жевуйського знову проводились певні роботи, у зв'язку з чим згадується скляр Вишнівецький, якому потрібно доплатити за виконану роботу [9, арк. 66]. У 1758 р. управитель закупив в гуті 400 пляшок для вина по два гроші за штуку та 200 тафель по 5 грош. Того ж року куплено 500 пляшок. А у 1761 р. налито вино і горілку у пляшки та відправлено їх до Роздолу [9, арк. 94 – 96]. Тут можна простежити цікаву мандрівку пляшки: з гуті в Сасові – до Колодного – далі, вже налита алкоголем до Роздолу. У 1761 році закуплено тафлі для вікон другого поверху, а зі старих вікон зроблено парники [9, арк. 105]. Очевидно така кількість алкоголю, відправлена до Роздолу, була потрібна для корчми, яка там функціонувала [10, арк. 5]. При цій корчмі ще у 1742 році наказано збудувати ізбу з кімнатами. Вікна для цього будинку замовляли у 1746 році, а відповідав за обрамлення тафель столяр Ян [10, арк. 18].

Доволі велика гута була заснована у Чуднові в 1743 р. Тут виготовляли пляшки, склянки, келихи і листове скло. При цьому часто скляні вироби робились на замовлення, наприклад невелику партію скла гута мала зробити «для Хоми». За три квартали 1776 року гута заробила 1219 злотих і 13 грош, виконуючи подібні замовлення. Серед них було і замовлення від отців-бернардинів [303, s. 677 – 678]. Натомість, значною була кількість працівників 19 – 23 особи, серед яких: майстри, тафлярі, шліфувальники, малярі, тиглярі, столяр, коваль. Щоправда більшість з них тут працювали коли була відповідна робота, переважно в гуті знаходились майстри і кілька помічників. Тимчасові працівники також мали власні господарства, а за час роботи в гуті вони

отримували зарплату. Поширеною була практика штрафувати, наприклад за п'янство. Працювали в гуті поляки, українці та німці. Часто працівники гуті сплачували кошти на потреби костелів. Так у 1778 році отцю-бернардину було передано 63 злотих на дзвін (трохи більше, ніж по 5 злотих від кожного робітника гуті). Продукція гуті потрапляла до двору й та кам'яниці міста, костелу чи корчми за посередництва сталих купців [303, s. 680 – 689].

З 1801 року гута в Чуднові належала родині Чайковських, а функціонувала вона до кінця XIX ст. В цей час тут працювали запрошені з чесько-сілезького пограниччя майстри [302, s. 150].

Статистична інформація про гуті, які діяли в Галичині у XVIII ст. міститься у військовому списку населення Королівства Галичини та Лодомерії 1773 року. Дещо раніше спробу скласти реєстр населення та господарської діяльності краю зробив перший губернатор Антоній Перген, однак його матеріали здебільшого стосувалися кордонів та соціального поділу населення. Військовий список датований 29 вересням 1773 року. У ньому містяться відомості про кількість населення, його етнічний склад; фільварки, костели і синагоги; господарські об'єкти (млини, кузні, цегельні, скляні гуті тощо). Найбільше скляних гут за даними списку знаходилося у Львівському, Сяноцькому, Жидачівському та Белзькому повітах [306, s. 26 – 31]. Співвідношення їх розміщення (21 гута) виглядає наступним чином: Руське воєводство – 11 (Галицький повіт – 1; Львівський – 3; Жидачівський – 4; Перемишльський – 1; Сяноцький – 3); Белзьке – 4 (Белзький повіт – 3; Грабовецький – 1); Любельське – 1; Сандомирське – 1; Краківське – 4 [303, s. 391].

На основі списку видно, що у Руському та Белзькому воєводствах був найкращий розвиток господарства. Так, у Руському воєводстві на 1000 мешканців припадало 8,32 господарських та рільничих об'єктів, 0,28 об'єктів промислів і 27,69 ремісників. У Белзькому воєводстві це співвідношення виглядає наступним чином: 0,34; 11, 42 і 29,28 [306, s. 35].

Своєрідно, що в інструкції Пергену рекомендувалось надати митні привілеї фабрикантам та ремісникам, звернути увагу на торгові шляхи, особливо ті, які ведуть із Галичини в Сілезію, на будівництво доріг через Карпати, встановити дешеві митні побори. Щоправда вже на початку ХІХ ст. австрійський уряд почав відновлювати митниці, які існували при Польщі. Зокрема державні митниці діяли в Старому Самборі. Добромилі, Старому Місті, Дрогобичі, Модричі, Стрії, Станіславі, Бережанах, Росільній, Молодковичах, Делятині, Коломійі, Кутах, Косові, Городенці. Щоправда мита були досить ліберальними [118, с. 157 – 158].

Іноді залишки скляного виробництва добре простежуються на поверхні землі. Так, зокрема було виявлено гуту в Кимирі [222, с. 49]. Також сліди склярства помітні неозброєним оком у Новій Скваряві (див.: Додаток Б2.1) Тут на поверхні ріллі приватної господарської ділянки постійно знаходять дрібні уламки скляних виробів голубого та світло-зеленого кольорів, шматки сплавленої скломаси, фрагменти вогнетривів та тиглів. Деякі з них нам вдалося зібрати (див.: Додаток Б3). Скоріш за все, гута діяла у ХVІІІ ст. та була закладена при монастирі, рештки якого виявлено неподалік [151, с. 21]. Цей монастир позначений вже на історичному атласі перелому ХVІ – ХVІІ століть [328, s. 2] (див.: Додаток Б2.2). Також згадується він у документах середини ХVІІІ ст. Крім того це було сприятливе місце для виготовлення скла, оскільки неподалік є поклади піску, струмок та буково-грабовий ліс [289, с. 15 – 16].

Загалом на території Прикарпаття та Волині вдалось локалізувати двадцять дев'ять гут останньої третини ХV – ХVІІ ст. та тридцять одну гуту ХVІІІ – І пол. ХІХ ст. (див.: Додатки Б4 – Б5). На основі різних джерел інформації вдалось створити карту їх розміщення (див.: Додаток Б6). До прикладу, у сусідньому Закарпатті попри наявні сировинні запаси гутництво було слабо розвиненим. Прибуток графа Каролі від гут у середині ХVІІІ ст. становив лише 1,3% від всіх доходів. Гути у володіннях Шенборнів взагалі працювали по кілька років [276, с. 51].

У середині XIX ст. у всій Європі закінчується епоха лісового «гутництва». Нові підприємства засновуються у промислових центрах, потребують більше робочої сили, залізничного сполучення для підвезення матеріалів і відвантаження продукції. Але реліктові «лісові» гутти існували на просторах Волині і Галичини аж до Першої світової війни, виготовляючи обмежений асортимент простого скла [173, с. 196].

4.2 Персонал склярської справи: гутники та міські склороби

Слід розуміти, що склороб у гуті не був самостійним виробником, який готував продукт від початку до кінця. Адже скловаріння є складним процесом, котрий потребує виконання багатьох операцій [157, с. 190]. Крім заготівлі лісу на паливо і переробки деревного попелу на поташ, склярська справа вимагала вміння формувати і випалювати глиняні тиглі, змішувати сировину і добре володіти різноманітними прийомами видування і формування виробів. Тому у гутах спостерігається спеціалізації та поділ праці серед робітників. Так, за підтримуванням полум'я в склоплавильній печі стежили спеціалісти-опалювачі, яких називали шулярами [222, с. 37].

Персонал гут включав обізнаних зі спеціальною діяльністю робітників, які взаємодіяли між собою. Професіонали, такі як видувальник, шліфувальник, маляр, золотар, усталилися в гутах впродовж тривалого часу. Через пошуки роботи багатьма спеціалістами у Європі виникла свого часу відома «скляна робоча міграція», яку засвідчують відповідні гутні книги [343, s. 250]. Хоча, міграції були і через нестачу чи подорожчання деревини. Так, до прикладу, у середині XVI ст., через зростання ціни на деревину родина склоробів Майєрів переїхала з Богемії до Моравії, де вони оселились у володіння графа Ціротіна і працювали на його гутах [345, s. 302]. Завдяки такій міграції XVII ст. гутництво проникло і на територію Великопольщі, де, розвиваючись у лукомському та могилянському осередках, у XVIII ст. досягло розквіту. В цей час тут діяло 25 скляних гут [313, с. 318].

Сировина для скломаси, в основному кварцовий пісок, поташ і наповнювачі, змішувались у гутах мішальником. За вогонь у печі, як вже згадувалось, відповідав шуляр. Також він піклувався про дотримання сталої температури протягом окремих фаз скловарильного процесу [341, s. 249].

Одним з працівників гуті був дереворуб. Він колов деревину і працював, зазвичай, недалеко самої гуті, щоб полегшити постачання дров. Коли ліс навколо гуті був вирубаний, то рубка переміщалася в інше місце, зокрема вгору по течії найближчих річок, за допомогою яких транспортувалися колоди. Промовисто, що скловарна піч з 6 портами використовувала у рік 1-2 тис клафтерів (сажнів) дров. Також при кожній гуті був вугляр. Він працював біля печі, в якій обпалював цеглу. Крім того, займався спаленням деревини та постачанням вугілля в кузню, яка виготовляла інструменти для склоробів. Завданням скловара була підготовка скляної маси. Також він збирав смолу (живицю) для того, щоб потім змащувати нею вагу та рухому основу возів, які використовувались в потребах гуті. А власне виготовленням скляних виробів займався складув (найчастіше його і називали гутником), що майстерно володів скляною трубкою [341, s. 5]. Більші гуті мали також своїх ковалів та гончарів [222, с. 58,]. При гуті могли бути «в'язальники шиб» (пакувальники), візники [205, с. 19] та оболонники, що склили вікна по замовленні. Загалом у гутництві XVII – XVIII ст. налічувалося до 14 професій [242, с. 65]. На думку В. Рожанківського та П. Мусієнка така наявність поділу праці у склоробних майстернях дозволяє характеризувати їх як мануфактури [222, с. 38; 182, с. 83].

Загалом кількість працівників у гуті могла коливатися від однієї до 11 осіб. Їх становище було схожим до становища дворової челяді. Інколи в гутах (зокрема, поміщицьких) використовувалась робота підданих. У другій половині XVI ст. до гуті в Небилові у Калуському старостві (суч. Івано-Франківська обл.) піддані постачали дрова. У гуті в Тшемесні в 1581 р. працювало четверо осіб, така ж кількість робочих була у гутах в Поворознику та Тиличі. Натомість у Язове персонал гуті налічував 11 осіб. Часто працівників гуті називали «товаришами» [310, s. 76 – 78].

Зазвичай гутник отримував у вільне розпорядження ліс, млин та частину землі, натомість мав платити власнику угідь чи то грошовий, чи то натуральний чинш [293, s. 18]. Тобто гутник був орендарем чи управителем гуті, передусім на умовах, вигідних власнику [242, с. 66]. Така практика свідчить про бажання землевласників збільшити свої прибутки. Адже панський дохід формувався з чотирьох джерел: господарство (продаж збіжжя, меду, деревини тощо), промисел (попіл, поташ, продукція гуралень та гут), чинші, торгівля (власною або купленою продукцією) [296, s. 67]. Гутник у Потеличі за люстрацією 1565 – 66 рр. мав лан землі, став та млин [310, s. 67]. А гута мала сплачувати 12 гривен чиншу та здавати щорічно 400 скляниць або й більше, якщо виникала потреба. Натомість гута у Панькові у 1565 – 66 рр. сплачувала 6 злотих, 12 гривен та постачала мінімум 500 скляниць; гута в Поворознику – 9 злотих, 12 гривен та 1000 шиб [310, s. 100 – 101]. Практика закладання гут була поширена через бажання землевласників збільшити свої доходи. Тим більше, що попит на скляні речі був як серед жителів сіл, так і серед міщан [313, s. 319].

В архівних матеріалах міститься згадка про скляра, який проживав у володіннях Потоцьких у селі Пучап (суч. село Почапи Львівської обл.). Скляр разом із теслею то столяром затвердили підписами опис речей, які належали до фільварку, за який йшли судові суперечки. Серед цих речей згадуються і 16 виробів зі скла [7, арк. 85, 93].

У 1661 р. шидловський староста Ян Станіславський заклав нову гуту, а гутник одержав право рубати ліси, користуватися млином та випасати худобу поблизу неї. Натомість він мав щороку сплачувати 30 злотих та віддавати 120 келишків, 130 склянок і 1000 шиб. Загалом гутнику могли належати:

- поле, на якому він займався землеробством;
- ліси та пасовиська;
- рибні ставки;
- млини;
- броварня (лише для власного вжитку) [310, s. 67 – 68].

Доволі часто заснування гути ставало приводом для виникнення села, оскільки склоробна справа потребувала не лише деревини, а й робочої сили. Характерною така ситуація була для XV – XVI ст. Прикладом можуть слугувати гуті в Небивалові та Лукв'янах, при яких у першій половині XVI ст. постали сільські поселення [310, s. 64 – 65]. Інколи мешканці села прикріплялися до гуті як піддані. У таких випадках становище гутника було схожим із становищем солтисів сіл, локалізованих на німецькому праві. Водночас гута могла вважатись приватною власністю гутника і часто передавалася по родині. Натомість особливістю гут, яка відрізняла їх від майданів, де виготовляли поташ та кузень було те, що у гуті працювали переважно панщинні піддані, тоді як для кузні та виготовлення поташу використовувалася наймана праця. Працівники гуті мали ще одне джерело для існування – власні рільничі господарства та були залежні від феодала [310, s. 69 – 77].

Гутники не продавали свої вироби самостійно. Це було зумовлено в першу чергу тим, що гуті розміщувались в глибині лісів. Тому сюди приїжджали купці, які везли продукцію у міста. Частіше ж функцію перевізників виконували фірми. А у містах іноді були встановлені спеціальні ятки, продавати скло поза якими було заборонено. Таких яток в Кракові у XVI ст. було 15 [310, s. 174 – 176]. Відомо, що до Кракова у 1593 році прибуло 39 екіпажів зі склом, які були запряжені 216 кіньми, а в наступному році прибуло 29 екіпажів з 127 кіньми. Це становило відповідно 0,2% і 0,1% від загальної кількості транспортів, що прибували до міста [310, s. 180]. В розпорядженні про виділення торгових місць Дрогобицького магістрату від 1735 року вказувалось, що склярі, разом з пильниками, токарами і бляхарами з болехівськими поясами мають продавати свої вироби перед будинком вдови Стравської [118, с. 213]. А у Львові скляний посуд продавався у наметах, де звичайно торгували пивом. Тому, коли міра посуду виявлялася фальшивою, усе скло товкли. Торгівля оболонями для вікон існувала наприкінці XVII ст. у Жовкві [205, с. 27]. У II половині XVIII ст., коли вже налагодилась спеціалізація ярмарків з продажу тих чи інших товарів, Хмільник був центром продажу поташу, селітри, скла та скляних виробів [242, с.

213]. Торгували склом зазвичай купці-скупники, які доставляли товар з гут на ярмарки і торги. Так у 1647 році луцький купець Артем Яковлев привіз на продаж аж до Курська чимало скляного посуду [205, с. 27]. У цьому ж столітті Р. Тимофеев привіз до Москви на санах скляної продукції на 40 карбованців, а І. Микитин – на 60 [242, с. 255]. Приїзду іноземних купців сприяла політика польського уряду. Рішенням Пйотриківського сейму 1565 року польським купцям було заборонено вивозити товари за кордон та привозити їх звідти. Іноземні купці мали б кувати місцеві товари безпосередньо у шляхти [19, с.7].

Важливим центром склоробства було Краківське воєводство. У XVI ст. місцеве скло було широко відомим не лише в краю, а й імпортувалось за кордон під назвою «скло краківське». Гутники тут працювали місцеві, про що свідчать їхні прізвища. Лише серед вітражистів інколи зустрічалися німці, які могли краще володіти прийомами оздоблення скла. Загалом же гутники старалися наслідувати венеційські вироби, що було характерним для багатьох країн Європи [294, s. 157 – 158]. По суті, назва «скло краківське» застосовувалась до всього скла, яке продавалось на ринку міста. А доставлялось сюди воно з гут, які діяли як в околицях, так і далеко від міста, адже Краків був головним місцем збуту продукції польських та частини українських гут. До прикладу, з гуті Єнджеювської, що за 78 км від Кракова, у 1595 році було відправлено таку кількість скляних виробів, що мусіли використати 14 коней для їх перевезення [293, s. 15 – 16].

Також існували певні контакти із закордоном: без венеційських келихів не міг обійтися не лише королівський, але й магнатський двір. До прикладу, перемишльський староста Ян Дройовський придбав собі келихи за посередництва одного венеціанця. Крім того такі міста як Краків та Львів були важливими ринками збуту для венеційського та нюрнберзького скла [310, s. 184 – 186].

Соціальне становище гутника-майстра було не настільки високим, як в деяких західних державах. Так, ще в 1346 р. у Венеції видано декрет, за яким шлюб доньки скляра із патрицієм вважався рівним та було закріплено покарання

за розголошення таємниці виготовлення скла аж до смертної кари. А у 1574 р. французький король Генріх III, будучи у Венеції, надав всім майстрам-склоробам французьке дворянство [137, с. 103 – 104]. Особливістю венеційського скловиробництва було те, що всі майстерні розміщувались на острові Мурано. Це мало убезпечити Венецію від пожеж та створити сприятливі умови для нерозповсюдження таємниці скловаріння, адже майстрам заборонялось виїжджати за межі острова. Єдиним способом оволодіти цими знаннями була купівля книжки Антоніо Нері «Мистецтво скла», що вийшла у Флоренції в 1612 р. [122, с. 324 – 325]. Натомість, на Прикарпатті та Волині такої суворої регламентації у склярстві не було.

Поряд із лісовим гутництвом скловиробництво продовжувало функціонувати як міське ремесло. Так у Львові на пр. Свободи, 45 в 2000 р. відкрито рештки виробничого комплексу XV – XVI ст. Однак роботи на пам'ятці не були проведені у повному обсязі [324, с. 9].

Також підтвердженням існування склоробства є привілей Михайла Корибута Вишневецького від 16 жовтня 1673 р., за яким до статей грамоти Стефана Баторія від 9 травня 1585 р., яка містить статут цеху столярів Львова, приєднуються «деякі подібні до них ремісники, як от (шкатульники), склярі та їхні підмайстри, які об'єднано мають виконувати ремесло, без будь-яких перешкод від муляра, різьбяр та органіста» [332, с. 45] (див. Додаток Б7).

Як відомо, ще у 1447 р. за цехами Львова було закріплено наступні ділянки міста:

- Краківська брама з мурами: кушнірі, миловари, бляхарі, мечники, ткачі, шапкарі, сідлярі, пивовари, медовари, римарі, мулярі, токарі, мотузники;
- Бернардинська башта: шевці, гончарі, котлярі;
- Західні мури Краківської брами: крамарі і пекарі
- Галицька брама: кравці, золотарі, різники, столярі, бондарі, ковалі, слюсарі, голкарі [139, с. 52].

Оскільки склярі за привілеєм були приєднані до статуту цеху столярів, то, очевидно теж долучалися до оборони Галицької брами. Часом розквіту ремесел у Львові було XVII ст., в цей час у місті було понад 2 тисяч цехових та більше тисячі нецехових майстрів. Однак склярі так і не мали окремого цеху. За списком цехових майстрів 1784 року, серед 468 майстрів згадується лише два склярі [139, с. 54 – 59].

Слідуючи статтям статуту цеху столярів (1585 р.), можна говорити про те, що склярів у спільному цеху не могло бути більше 5 осіб. При цьому кількість учнів не може перевищувати 3 осіб. Навчання в учнях для старших становило 4 роки, для молодших – до 7-ми років. Майстри та підмайстри мали щокварталу здавати до спільної скарбниці по 20 гривен для утримання священика, який служив біля цехового вівтаря та щотижня правив дві служби – за живих та за померлих. Підмайстер мав працювати від дня Св. Михайла до початку різдвяного посту з 9 години до смерку; далі – від світанку – до 23-ї години [332, с. 35 – 41].

Структура і організація виробництва у склоробних цехах наслідували загальні принципи міського ремесла [158, с. 192]. Один з перших статутів склоробних цехів походить з Кракова і датується 1490 р. За цим документом навчання склоробному ремеслу тривало не менш як чотири роки. Майстерська штука включала в себе вміння виготовляти скло певної форми, збирати віконні рами, випалювати емальовані скляні вироби та розписувати скло [114, с. 34]. У цей час склярі не мали власного цеху, а об'єднувались з малярами [295, с. 90]. Також у цьому цеху до 1413 року були золотники та столярі. Невдовзі вони знову згадуються у спільному цеху, а остаточний поділ відбувся власне у 1490 році. Спільні цехи, куди входили склярі були також у містах Сокаль та Новий Санч [310, с. 200 – 201].

Схожа ситуація була, до прикладу, у Варшаві. Тут перша згадка про цех склярів датується 1551 р, однак до 1760 р. склярі були в одному цеху з малярами і столярами. Щоб отримати статус майстра склороб мав виготовити 100 віконних шиб. А щоб вступити до цеху, необхідно було намалювати на склі три ікони: «Спаситель», «Погребення Господне» та «Марія». Розмір цих малюнків мав

становити по півтори чверті ліктя в обидві сторони. А також потрібно було зробити три листи скла з різними узорами: лицарські вузли, серця, квадрати [4, арк. 9]. Патроном цеху був Св. Лукаш. Видатки цеху вказують на те, що він не шкодував коштів на підтримку монополії, навіть повернув майстра, що втік аж через три роки. Жоден з майстрів не ходив в місто за замовленнями – люди самі приходили в цех робити замовлення і самі забирали готові вироби [4, арк. 10 – 12].

Навчання у склярському цеху тривало чотири роки. Якщо визволений учень бажав стати майстром, то мав ще працювати у цеху рік та один день, після чого виготовляв штуку. У Краківському цеху потрібно було намалювати три ікони на склі: «Марія з дітьми», «Розп'яття» та «Святий Юрій». Тільки в 1587 році штуку змінено на більш відповідне завдання для склярів – оболоні різних форм. Цехові склярі виготовляли як декоративні, так і ужиткові вироби, що змушувало їх володіти не лише прийомами виготовлення скляних виробів, а й їх оздоби. Тим більше, що у XVI ст. мальоване скло вважалось дуже модним. Відомості про те, як відбувалося малювання на склі знаходяться у записках райця Гданська. За ними, скло, яке мали малювати спершу покривали сумішшю із перемелених на порошок міді та олова, які змішували з арабською гумою. Малювали олійними фарбами; спершу наносили світлі тони, потім – темніші. Після цього скло поміщали у спеціальну піч, у якій, під дією температури, фарба вплавлялася у скло. При чому, це мальоване скло ставили у піч на негашене вапно і товчене скло [310, s. 202 – 204]. Загалом вважається, що мальоване скло з'явилося у Німеччині на початку XVI ст. звідки дуже швидко поширилось до Чехії та Польщі, а також проникло на українські землі [307, s. 12].

У невеликих містах також працювали склороби, які не входили до цехів. В 1602 р. одному із таких склярів Стрия міська влада дозволила торгівлю склом, поклавши на нього обов'язок вставляти шибки у вікна кафедрального собору [205, с. 207 – 208]. Натомість імена склярів та вітражистів відомі вже з XIV ст. Так, вітражист з Кракова, Міколай, у 1379 році виготовив п'ять вітражів для вавельського замку [295, s. 90].

На думку А. Виробіша, такі склярі у містах не виготовляли вироби від початку до кінця, а закупували напівфабрикати у гутників. Також вони розмальовували та оздоблювали готові вироби, обрамляли віконне скло, складали вітражі. Тому в документах їх найчастіше називають «вітражисти», «мембраністи» чи «склярі». У Кракові за документами XV ст. згадуються 15 нецехових склярів, за іменами яких видно, що це були поляки та німці. А у Львові XVI ст. відомо 4 позацехові склярі, які були євреями. У Белзькому воєводстві в 1565 – 66 рр. був один скляр, зате впродовж 1602 – 1645 рр. було 10 склярів, з яких 5 – євреї. Склярі були також в Замості, Томашові, Сокалі, де входили до збірних цехів під назвою «блонярі» [310, s. 190 – 196].

Склярське ремесло було рухомим – часто майстри працювали в цехах інших міст, наприклад, до Львова прибув скляр з Торуня. Така практика дозволяла ділитися технічними навиками та прийомами, знайомитися з тенденціями, які панували в інших краях. Іноді склярам вдавалося мати привілейоване становище в місті. Одного з них у 1668 році було обрано до міської управи в Золочеві. Однак такі випадки були рідкістю [310, s. 198].

Станом на 1773 рік у Королівстві Галичини і Лодомерії проживало 205 склярів: Руське воєводство – 108 (Красноставський повіт – 3; Галицький – 21; Тереховлянський – 8; Львівський – 34; Жидачівський – 21; Перемишльський – 13; Сяноцький – 8); Подільське – 6 (у Кам'янецькому повіті); Белзьке – 30 (Белзький повіт – 24; Буський – 3; Грабовецький – 2; Городельський – 1); Любельське – 4; Сандомирське – 19 (у Пільзненському повіті); Краківське – 38 [305, s. 389].

За статистично-топографічним описом Стрийського округу станом на 1811 рік, тут проживало 10 склярів. А саме, у таких містах: Болехів (1), Калуш (1), Долина (1), Сколе (1), Журавно (1), Стрий (2), Розділ (1), Буканове (1) [6, арк. 24]. Скоріш за все це були нецехові ремісники. Натомість скляна гута та шліфовня фіксовані недалеко Сколе [6, арк. 27]. Очевидно, що йдеться про Коростівську гуту. В той же час у Белзі було два склярі, однак вони працювали виключно для потреб міста [136, с. 39].

Цілком очевидно, що поділ праці був і у гутах, і у цехах, однак про незначну вагу склярства у містах вказує той факт, що склярі не мали окремого цеху, а отже, не могли самостійно виконувати ті обов'язки, які передбачає цехова організація ремесла [159, с. 80]. Перевагу гутникам надавала безпосередня близькість джерел сировини, тому не дивно що вони мали першість у скловиробництві.

4.3 Технологічні засади провадження гутництва

Від часу винайдення складувної трубки в I ст. н. е. процес виготовлення скляних виробів практично не змінився. У фрагменті грецької поеми, збереженій на єгипетському папірусі III ст., процес складуття описаний наступним чином: «спершу скляр нагріває носик трубки, потім схоплює він крихту світлого скла і встромляє її спритно до камери печі, де скло пом'якшувалося. Далі він дув всередину швидкими повітряними імпульсами з такою майстерністю, якою володіє людина, яка займається чарівним мистецтвом гри на флейті. Скло перебирало його силу і округлювалося, після чого піддавалося подальшому дуттю» [цит. за: 319, с. 35].

Загалом для отримання скла способом дуття спершу необхідно нагріти «гарячий кінець» (набель) у печі до почервоніння, а тоді вже набирати ним скло. Для покращення афазії (прилипання) набель зазделегідь занурювався у воду, змішану з розмеленою глиною. Коли носик занурювали у скломасу, то склороб починав спершу повільно, а потім щораз швидше обертати трубку, в результаті чого формувався правильний скляний згусток, діаметром 5 – 6 см. Далі згусток поступово надувався, а за допомогою дерев'яних ложок йому надавали круглу форму. Тепер починався власне процес складуття. З цього моменту скло не повинно бути гарячим на зовнішній оболонці, щоб запобігти розтріскуванню скломаси. Повітряні бульбашки, що виникали всередині скла розтягались у напрямі, де скломаса була найтепліша. Це можна було спеціально контролювати: певні ділянки лишали охолодженими, а інші – навпаки – постійно підігрівали, або ж шляхом контролю об'єму корпусу (враховуючи той факт, що масивні

області сфери довше зберігають тепло). Остаточну форму скляна посудина одержувала лише шляхом тягнення коблями із залізною ручкою та обертанням у дерев'яних ложках [319, с. 38].

Однак наприкінці XV та в XVI ст. техніка виробництва скла, його якість удосконалюються: стінки посуду стають тоншими, збільшується місткість посудини по відношенню до її маси, поліпшуються форми та оздоблення. Техніка ручного видування поєднується з ліпленням та витягуванням [251, с. 336]. Варто відзначити, що скловиробництво вважають одним із найскладніших ремесел, відомих з давнини. Воно відображає вершину досягнень давніх епох в області донаукового технічного та природознавчого знань [123, с. 11].

У техніці варіння скла XV – XVII ст. важливу роль відігравав скляний брухт. Додаючи його до суміші сировини, добивалися прискореного плавлення шихти. Часто невміло підібрану суміш взагалі неможливо було довести до в'язкого стану без певної кількості брухту. В зв'язку з цим мандрівні продавці скла вибирали та скуповували пошкоджене скляне начиння і здавали гутам в обмін на готовий товар [222, с. 38]. Промовисто, що вже у 1297 році між Венецією та Сирією було укладено договір про постачання битого скла [316, с. 12].

Базовий склад шихти давнього скла містив сировинні матеріали у такій пропорції: 100 частин кварцового піску + 15 частин вапняку + 30 частин поташу. Крім цього, у шихту вводили до 30% битого скла [176, с. 348]. Необхідність поташу не була проблемою для гутників, адже на території українських земель було близько тридцяти осередків поташного виробництва, найбільший розквіт якого спостерігався у кінці XVII – на початку XVIII ст. [242, с. 54]. Крім того замість поташу могли використовувати попіл, щоправда це погіршувало якість скломаси.

Цікаво, що найдавніший рецепт скла містить бібліотека асирійського царя Ашшурбанашпа (668 – 626 рр. до н. е.). Там сказано, що для отримання скла потрібно взяти 60 частин піску, 180 частин золи з водоростей, 5 частин крейди. Сучасний склад скла: 70% пісок (склоутворювач), 14% сода і сульфат (сприяють

скрапленню), 14% доломіт і кальцій (стабілізатори, надають склу блиск, твердість завдяки властивості водонепроникнення) [341, s. 4].

Використовуючи як основні компоненти скломаси поташ та кварцовий пісок і різні додаткові речовини, майстри не знали докладно хімічного складу цих речовин і про наслідки свого скловаріння довідувались тоді, коли річ була вже готова. Однак у цих умовах праці гутники нагромаджували значний досвід у готуванні скла різних гатунків [222, с. 65]. Переважно склярі очищували пісок за допомогою води, однак перед застосуванням його обов'язково сушили [310, s. 91].

За технологічними особливостями художнє скло поділяють на такі підвиди: гутне, накладне, візерункове, кришталь і скло з оптичними ефектами. Гутним склом зазвичай називають вироби, виготовлені зі скла безпосередньо біля скловарної печі майстром-склодувом вручну, в гарячому стані, шляхом вільного видування або за допомогою форм, а також оздоблені відповідною технікою. Гутне скловиробництво вже кілька тисячоліть є найголовнішою технологією виготовлення скла і дає змогу використати специфічні його властивості: пластичність, податливість видуванню та іншим прийомам формування. Гутне скло наділене кольором, прозорістю, полиском і чарівною здатністю передавати заломлення світла [314, с. 85]. Його особливість – унікальність кожного виробу та притаманна емоційна виразність, яка досягається за допомогою форми і кольору [316, с. 76]. По суті, таке роз'яснення вказує на те, що гутне скло розуміється як скло, вироби з якого створюються завдяки техніці дуття. Раніше вже було зазначено, що в дисертаційному дослідженні «гутне скло» – те, яке виготовлялось у лісових майстернях – гутах. Тому даний підвид художнього скла оптимально називати «дутим».

Техніка накладування — найскладніша з усіх робіт: поверхню скляного виробу покривають одним або кількома шарами скла різних кольорів. Розрізняють повне накладування і часткове. Таким чином скляні вироби можна декорувати нитками, стрічками, кругами, зірками, крапками, чотирикутниками та ін. Кольорові поєднання візерунків безмежні. Технікою часткового

накладування можна домогтися різноманітних декоративних та виражальних ефектів («акварельна пляма», «тональний перехід», розмежоване накладання, накладання із зубчастими краями, кольорові скляні нитки, печатки на склі тощо).

Візерункове скло виготовляють трьох різновидів: мозаїчне, філігранне та міллефіорі («тисяча квітів»), шляхом попереднього складання і зварювання різноманітних заготовок із безколірного, кольорового та глушеного скла. У поперечному перетині виробів із мозаїчного скла містяться повторення орнаментів — геометричних і фігурних (у вигляді квітів і розеток, тварин і птахів, букв і написів тощо). Таке скло використовують для декорування інших скляних виробів [314, с. 85]. Філігранне скло виготовляється шляхом повздовжнього накладання на виріб витих і фігурних скляних прутиків і смужок. Окремим видом філігранного є сітчасте скло, в товщині якого міститься рівномірна сітка переважно білих глушених, рідше кольорових ниток. Один із способів виготовлення філіграні – у глибокі жолобки глиняних форм вкласти кольорові палички і смужки на рівних відстанях і залити скломасою. Так утвориться чорновий виріб, який потім нагрівають, аби кольорові смужки повністю вплавились у скло [316, с. 97]. Оздоблення виробів із скла міллефіорі здійснюється шляхом заплавлення у зовнішню поверхню відколених дрібних пластиночок, що утворюють барвисті квіточки.

Скло з оптичними ефектами дістають внаслідок застосування прийомів тихого видування, вальцювання, при нанесенні кольорових ниток, крихти на вальцьовані вироби та ін. [314, с. 86].

Необхідною умовою виготовлення скла є наявність скловарних печей. Цікаво, що асирійські тексти вже у VII ст. до н.е. подають інформацію про існування трьох типів таких печей. Одна з них використовувалась для фриткування, друга – для варіння скла, третя – для відпалу готових виробів. Водночас наземні круглі печі будувались з глини, а прямокутні, що відомі з раннього середньовіччя – із глини або із каменю, однак їх кількість у майстернях була стандартною – по 3 печі. Прямокутні печі із каменю набули широкого поширення в епоху

середньовіччя, тоді як округлі печі побутували у різні епохи й на різних теренах [279, с. 78 – 82].

Технічний поступ у розвитку конструкції склоробних печей проходив доволі повільно. У перших печах дрова спалювали безпосередньо в центрі палениська (череня). Згодом у Венеції почали з'явилися печі з руштами (каналами), що забезпечило економію деревини і рівномірний процес її згоряння. Щоправда дим і попіл ускладнювали витоплення чистої скломаси, тому тиглі почали накривати. Впродовж XVII – XVIII ст. печі з руштами почали застосовувати у всій Європі, де стають усталеними певні типи печей для топлення скломаси: чеські – руштові, де паливо поміщали по обох кінцях палениська; французькі руштові з двома палениськами; німецькі – безруштові. Використання руштів було важливим поступом, бо це забезпечувало рівномірний доступ повітря до усіх дров. Доступ повітря можна було регулювати, а тому можна було контролювати температуру в печі, що в попередні часи було неможливим [307, с. 11 – 12].

Технологічний процес отримання скляних виробів включає в себе наступні стадії: 1) проектування складу скла; 2) відбір сировинних матеріалів; 3) складання шихти; 4) варка скла; 5) формування виробів. Перші три з них значною мірою зумовлені вимогами варіння скла – складного фізико-хімічного високотемпературного процесу, в результаті якого суміш сировинних матеріалів перетворюється на однорідну розтоплену масу, придатну для формування з неї скляних виробів. Варіння скла супроводжується багатьма хімічними реакціями і різноманітними фізичними процесами. Ці процеси поділяються на:

- фізичні: нагрівання шихти; випаровування вологи; топлення окремих компонентів шихти і утворення евтектик; зміна кристалічної форми; звітрювання деяких складових частин;
- хімічні: розщеплення гідратів; видалення хімічно зв'язаної води; розклад карбонатів, сульфатів, нітратів тощо; взаємодія різних елементів і утворення силікатів;

- фізико-хімічні: взаємодія між рідкою скляною масою і газами печі; взаємодія між рідкою скляною масою і розчиненими в ній газами; взаємодія між газовою фазою скляної маси і газами, що знаходяться у вигляді бульбашок; взаємодія між газами печі і газами, що знаходяться в бульбашках; взаємодія між скляною масою і вогнетривами [317, с. 108].

Весь цей комплекс фізико-хімічних процесів і явищ, що відбуваються при нагріванні шихти, умовно поділяють на п'ять окремих стадій варіння скла:

1. Силікатоутворення. На цій стадії утворюються силікати та інші проміжні сполуки, появляється рідка фаза за рахунок топлення евтектичних сумішей і окремих компонентів шихти. Якщо варіння скла припинити на цій стадії, утвориться суцільна неоднорідна спечена маса. Для скла звичайного складу силікатоутворення починається з температури 300°C і закінчується 950 – 1150°C.

2. Склоутворення. Утворена на першому етапі маса при підвищенні температури продовжує топитися, відбувається розчинення силікатів та надлишкового кварцу, що є головним процесом на цій стадії. В кінці цієї стадії утворюється прозора неоднорідна за складом розтоплена маса, пронизана газовими бульбашками. Скло утворення переважно завершується при температурі 1200 – 1250°C.

3. Освітлення. На цьому етапі відбувається звільнення скляної маси від видимих газових бульбашок. У більшості випадків для успішного завершення освітлення скляної маси потрібно, щоб температура складала більше 1450°C.

4. Гомогенізація. На цій стадії скляна маса стає хімічно однорідною. Гомогенізація відбувається одночасно з процесом освітлення і бульбашки, що виділяються, сприяють перемішуванню скляної маси. Важливу роль під час гомогенізації відіграють процеси дифузії і масообміну у скляній масі.

5. Остудження. На цій стадії відбувається підготовка скляної маси до формування з неї скляних виробів. Вона полягає у самовільному зниженні температури скляної маси [317, с. 109].

Через не завжди достатню температуру у печі, в скломасі залишалися пухирці повітря. Часто таке скло називали простим, ординарним або склом зеленої води. Зазвичай воно було не зовсім прозорим з різними відтінками зеленого кольору. У лісових гутах таке скло виготовлялось аж до середини XIX ст. і служило в основному матеріалом для виробництва тари спиртних напоїв. Водночас поряд зі склом зеленої води варилося і безбарвне прозоре скло, однак масове його виробництво характерне для XVIII – XIX ст. Для його отримання необхідні були кальцій та свинець у складі шихти [222, с. 65].

Для виготовлення скляного виробу використовувалося кілька технічних способів: видування, відливання та витягування [133, с. 40]. Першим способом виготовлявся різний посуд з тонкими стінками, як от пляшки, штофи, скляниці, барила, фігурний посуд тощо; другим – склянки, чарки, і, взагалі, посуд з товстими стінками; третім способом вироблялись різні прикраси до посуду, ручки до кувалд, глеків та ін. Водночас, на думку В. Рожанківського, в українських гутах майже виключно застосовувалась техніка вільного видування. Вона давала можливість максимально використовувати властивості скла, відзначалася простотою та відсутністю готових форм чи шаблонів, при чому кожен склодув мусив бути одночасно і техніком, і художником. Висока майстерність склодувів виявлялася у простоті художніх прийомів. Стиль українського скла визначають декоративна природа матеріалу, його скромний, і разом з тим живописний колорит, нескладні форми та органічно поєднані з ними прикраси [220, с. 46].

У гутному склі XVIII – XIX ст. застосовувались такі види орнаменталістики:

- пластичні ліпні оздоблення (хвилясто зігнуті стрічки підставок, гладкі та гофровані спіралеподібні або накладені кругами прикраси на корпусі виробу. У більшості випадків смуга ліпнини має однаковий з фоном колір і виділяється лише грою світла і тіні, що підкреслюють рельєфність прикраси. Складніші прикраси являють собою переплетення наварних смужок і розводи. По суті до ліпних прикрас належать і клейма);

- розпис технікою емалі (монохромний розпис білою фарбою і багатоколірні візерунки. Найбільш поширеним був рослинний орнамент. У XVIII – XIX ст. з'явилась нова галузь народного мистецтва – картини на склі. Центрами малювання на склі були міста Почаїв, Станіслав та Богородчани;

- розпис олійними фарбами (нетривка, але дешева орнаментация, здебільшого виконувалась не майстрами-склодувами, а споживачами. Орнаментальні мотиви – переважно квіти різних форм та кольорів);

- гранування (разом з гравіруванням – походять від одного технічного прийому – механічного знімання частини поверхні виробу. Цей прийом обробки скла був відомим ще в античну добу, занепав у середні віки та відновився лише у XVIII ст. у Чехії. Гранування спостерігається переважно на ніжках бокалів. Вироби з кришталю гранувались круглими і овальними заглибленнями – «ямками» та «ложками». Найчастіше майстри гранували плоскі речі, наприклад дзеркала [222, с. 86 – 91];

- гравірування (на плоских і конічних поверхнях розміщувались звичайно симетричні рослинні орнаменти у вигляді прямих гілок або вазонових композицій. Вироби типу дзбанків прикрашались вільно розміщеними галузками з листям і квітами. Гравіроване скло вживалось переважно у поміщицькому побуті, тому в оздобі зустрічають геральдичні мотиви та ініціали. Приклад ініціалу можна побачити на виробах Коростівської гуті, виготовлених для Ізабелли Любомирської);

- позолота (позолочені оздоблення не закріплювались випалюванням і швидко стирались. Водночас існувало виробництво посуду, золоті прикраси на який наносилися в процесі видування і тому були значно тривкіші. Часто позолочувались заглиблення гравірованих орнаментів з наступним покриттям тонким захисним шаром скла) [222, с. 91 – 95].

Ф. Петрякова вважає, що у гутників, скоріш за все, побутовували приладдя, які могли виготовляти ковалі: трубки, ножиці, обценьки, гаки тощо [205, с. 22]. Натомість С. Мартинюк знаряддя праці гутників поділяє на такі основні групи:

1) складувний інструмент: піщалі (склодувні трубки), залізка, понтії, ложки, долоки, катальники; 2) формові приладдя: форми дерев'яні, глиняні (керамічні), металеві, оптичні (кереки); 3) робочий інструмент: відрізні і вирізні ножиці, ножиці зарізні (пінци), розвідні, пінцети (траплі) з гладкими і профільними полічками, машинки (пінцети фігурні) для формування ніжок-балясин, косарики, штампи, печатки, зубчасті коліщатка тощо [176, с. 348].

Тільки в другій половині XVIII ст. українськими майстрами добре опановується техніка виготовлення кришталю. Проте розвиток гутної справи, поліпшення якості скломаси й дальшого підвищення майстерності гарячого формування виробів привів до виникнення техніки поліхромії скляних виробів [252, с. 168].

У XVIII – XIX ст., в зв'язку з розвитком внутрішньої і зовнішньої торгівлі напоями, значно збільшився попит на скляний посуд. Вироби із скла стали необхідними речами побуту. Гути кінця XVIII ст. продовжували виробляти посуд із зеленуватого тьмяного скла: кухлики, глечики та пляшки типу штофа і напівштофа. Водночас з'являються й нові форми посуду: глечики, дзбанки, фляги, пляшки, барильця і вази, які виготовляли за допомогою дерев'яних форм [181, с. 291]. В цей час скляні вироби однаково доступні як містянам, так і жителям сільської місцевості, оскільки їх продавали на містечкових ярмарках [166, с. 255]. Популярною формою посуду для напоїв стають штофи і плесканки на тонкій ніжці. Окремим видом українського скла стали скляні фігурні вироби, фігурний посуд у вигляді ведмедів, баранів, кошачків тощо [318, с. 8 – 9] (див.: Додаток Б8). Групу фігурного скла слід розглядати як цілком самобутню, яка є вагомим надбанням традиційної народної творчості [116, с. 165]. Основною рисою цих виробів є те, що їхня форма має в основі зразок якогось посуду: кулевидна або циліндрична пляшка, часом барильце, правлять за корпус тварини, для якого дороблюють голову та кінцівки. Улюбленою фігурою українців була «пляшка-ведмідь». Така пляшка поєднала в собі і своєрідний гумор, і практичність (включено п'яту ногу, щоб надати посудині стійкості). Вона була необхідним атрибутом сільського весілля XVIII ст. [256, с. 17 – 18]

Українські варіанти весільної посудини «ведмідь» відзначалися розвиненим декором і відрізнялися від німецьких аналогів більш умовним трактуванням форм, а від російських – компактнішою композицією об'ємів [229, с. 397].

На початку ХІХ ст. намагання задовольнити зростаючий попит на скляний посуд призводить до збільшення об'ємів виготовлення скла. Однак воно, в більшості, було дешевим. Чимало вишуканих виробів ввозилося з-за кордону для того, щоб задовольнити смаки та потреби багатих верств населення [91, с. 11].

4.4 Унівська (кін. ХVІ – поч. ХVІІ ст.) та Коростівська (1780 – 1859 рр.) скляні гуті

У 1996 – 1997 рр. С. Мартинюком проводились роботи з метою знайдення гут в Гологорах та в околицях Потелича, однак вони не принесли результатів. Влітку 1998 р. планувалось обстеження урочища Гута в с. Підтемному та біля Свіржа, однак в цей час було відкрито іншу пам'ятку, що відтермінувало дослідження вказаних об'єктів на невизначений час. Археолог Михайло Филипчук та історик Ігор Мицько, обстежуючи межі угідь Унівської Свято-Успенської лаври (Перемишлянський р-н Львівської обл.), натрапили на гуту, розташовану в урочищі Суходіл [175, с. 182]. Вдруге пам'ятка досліджувалась у 2000 р. під керівництвом С. Мартинюка та Р. Береста. На підставі ряду ознак час існування гуті визначається останніми десятиліттями ХVІ – початком ХVІІ ст. [176, с. 345].

Унівський монастир існував з кінця ХІІІ ст. і був заснований правителями чи церковними колами Галицько-Волинської держави. Найдавніша документальна згадка про монастир міститься у королівській грамоті, виданій 18 жовтня 1395 р. [180, с. 10 – 12]. У 1401 р., на основі грамоти короля Ягайла, монастирю було передано землі сусідніх сіл Млинівців та Якторова [113, с. 3]. Унів був центральним монастирем Галицької єпархії. Йому адміністративно підпорядковувалися всі обителі на величезній території від північних околиць Львова до Кам'янця Подільського. Виняток становив лише Святоюрський

монастир у Львові, де перебував єдиний на той час архімандрит. Натомість Святоонуфріївська обитель Львова в 1469 р. була передана під юрисдикцію Унева [180, с. 15]. Монастирське господарство завжди було досить великим та прибутковим, про що свідчить майже столітня боротьба львівських владик за Унівську архимандрію. Значні маєтності і стали основною причиною ліквідації монастиря в 1790 р. [180, с. 85]. Виробничий комплекс, виявлений дослідниками, розміщувався за 1,5 – 2 км на північ від впадіння Суходільського потоку в р. Гнила Липа, тобто саме на межі землеволодінь Унівського монастиря (див.: Додаток Б9). Зараз це місце вкрито буково-грабовим лісом [95, с. 6]. Це вже вказує на високу професійність місцевих гутників, адже вже Агрікола відзначав, що буковий ліс – найкраще придатний для склярства, тим більше, що попіл букових дерев містять 12, 5% поташу [310, с. 91 – 91]. На австрійських картах ця місцевість позначена як «Ziegelhütte» [13, арк. 3; 12, арк. 3].

У центрі заплави струмка було виявлено три підвищення підпрямокутної форми антропогенного походження, висотою 0,8 – 1 м та довжиною однієї із сторін від 6 до 8 м. На місці одного з них добре простежувалася кам'яна кладка, розміром 3,2 x 3,2 м і висотою від рівня сучасної поверхні – 0,3 – 0,4 м. Фрагменти подібної кладки було виявлено і в інших підвищеннях. Відстань між підніжжями насипів складала не більше 3 – 4 м. Вона була виражена напівокругленими рівчачками шириною до 1,5 і глибиною – 0, 5 м. Таким чином, всі три об'єкти складають компактну групу. Інші, можливі рештки споруд і ям, збереглися у вигляді округлих (діаметром від 1 до 3,5 м) та аморфних в плані заглиблень [95, с. 6] (див.: Додаток Б10).

Під час дослідження у траншеї №1, закладеної на місці одного із квадратних підвищень [95, с. 7], М. Филипчуком було виявлено склоплавильну піч (піч I), яка споруджена лише з природних елементів – каменю, глини, піску. Зовнішня довжина фундаментів печі становила 4,8 м, ширина – 2,9 м; внутрішні розміри камери – 4,2 і 2,5 м відповідно [176, с. 346].

Піч мала дві камери:

- варильну, у якій на лавах обабіч каналу стояли скловарильні тиглі і яка була перекрита глиняним склепінням із вікнами для набирання скла;

- опічок (камера над «широм»), до якого з варильної камери вів глиняний лежак із засувкою, що регулювала доступ гарячого повітря. Опічок служив для випалювання виробів.

Стіни каналу у варильній камері, як і його дно, викладені з тесаного, добре припасованого каміння. На стінах зберігся шар піщано-глиняної обмазки товщиною до 10 см, який захищав камінь від дії високої температури (див.: Додаток Б11). Печі такої конструкції використовувалися до XVIII ст. У пізніші часи піч до вікон мурували з цегли, і лише склепіння набивали глиною на зробленому з дошок каркасі. Відсутність уламків цегли підтверджує, що скловарильна піч не могла бути збудована пізніше першої половини XVII ст. [91, с. 14].

Рухомий матеріал з траншеї №1, а це як правило зразки вогнетривів, характеризується наступним чином:

- уламки скловарильних тиглів, виготовлених з однорідних вогнетривких матеріалів, шляхом набивання останніх у дерев'яні матриці. Форма тиглів (дійниць) нагадує зрізаний конус, сильно наближений до циліндра. Вінця – злегка відігнуті назовні. В нижній частині кожної посудини простежується заглиблена канавка, шириною до 3 – 4 см;
- уламки горщиків (тиглів) для варки емалей;
- керамічні штампи для формування наліпів на виробих, т. зв. «малинки» [95, с. 7] (Див. Додаток Б12).

Розвідкова траншея № 2, розміром 2 x 1 м, була закладена за декілька метрів на захід від попередньої, на краю стрімкого схилу, в місці звалища гутних відходів. Глибина суцільного культурного шару досягала 1 м. На думку С. Мартинюка та О. Звіра, така потужність відходів вказує на те, що тривалість функціонування комплексу складала 40 – 50 років. Цікавим є факт місцезнаходження звалищ. За двісті років звичка вивозити відходи і вимощувати ними територію та відкоси виробничої площадки не змінилася, що, на думку

М. Филипчука, є непрямим підтвердженням збереження протягом століть технології лісового гутництва [95, с. 7 – 8].

У серпні 2000 р. проводилося суцільне розкопування об'єктів. Було закладено сітку квадратів 2 x 2 м таким чином, щоб вийти за межі об'єктів, досліджених у 1998 р. При цьому, напрям було взято від західного краю траншеї №1 [91, с. 13]. В ході досліджень підтверджено, що гутище складалося з трьох [106, с. 214] склоплавильних печей, що розташовувались на місцевості у формі рівностороннього трикутника, умовна вершина якого відносно осі координат була дещо зміщена у північно-західному напрямку. З північного боку знаходилась одна піч, а з південного – дві печі. Відстань між ними становила приблизно 10 м. Зі східного боку гутища знаходилась споруда стовпової конструкції розміром 3,8 x 4,6 м, яка, ймовірно, слугувала майстрам укриттям в часи негоди, приміщенням для зберігання сировинних запасів, місцем приготування плавильної маси, складом для збереження виготовленої продукції, інструментарію тощо. Із західного боку гути на відстані 10 м від краю печей знаходився глибокий яр, у який скидали побиту та браковану продукцію [105, с. 550].

Водночас Р. Берест відзначив певні конструктивні особливості печей. Так, піч I мала центральний тип устрою паливної камери, натомість печі II і III – бічний. Внутрішній устрій кожної споруди передбачав існування плавильної камери, місць встановлення тиглів, системи газопровідних каналів, вентиляційних отворів тощо. Водночас печі з бічним отвором характеризуються більшою площею паливної камери (див.: Додаток Б11). Очевидно, це робилось для підвищення температури і варіння якіснішої скломаси [105, с. 551 – 553]. Тим часом, С. Мартинюк подає дещо інші відомості. Дослідник також згадував про двокамерність печі I, однак піч II була однокамерною, а піч III поки не розкопана. Піч II за С. Мартинюком використовувалась як допоміжна, оскільки працювала в температурному режимі 500 – 800 градусів. Можливо, вона призначалася для сушіння дров та піску [176, с. 347]. Оскільки третя піч досі залишається недослідженою, говорити про її призначення не можемо.

Щоб вирішити питання з цільовим призначенням печей, можна звернутися до іноземних джерел. Так, краще досліджені гуті у Польщі, зокрема Великопольському воєводстві, що дає змогу значно доповнити наші відомості. Тут на основі археологічних досліджень встановлено, що в гутах використовувалось три печі, одна з яких – головна. Вона розміщувалася посередині будівлі, паралельно до довшої стіни. Така піч була подвійною: вона складалася з овальної чи округлої плавильної печі, де на лавах стояли дійниці, в яких топилася скломаса. На підставі розмірів печі та дійниць встановлено, що в одній печі могло поміститись принаймні 6 дійниць. Готові вироби поміщалися у іншу піч – охолоджуючу (*аналогія до камери «над щиром» в Уневі – прим. Автора*), де вони гартувались. Деколи перед тим вироби поміщали в спеціальні контейнери – великі горщики, виготовлені з вогнетривкої кераміки. Між двома печами могли бути канали, через які відбувався доступ гарячого повітря. Така подвійна конструкція печі відповідала центральноєвропейському німецькому типу склоробних печей. Недалеко головної печі розміщувалась прямокутна піч, яка використовувалась для рівняння циліндрів, з яких вироблялось листове скло. Крім того в гуті була допоміжна піч, яка застосовувалась для сушіння дров та випалювання дійниць. Плавильна піч через сильну температуру, якій піддавалась, була виготовлена з пісковика та вогнетривких глин. Натомість мури охолоджуючої, допоміжної пий та печі для рівняння були викладені з цегли та звичайної гончарської глини. Фундаменти печей викладені з каменю та брил залізної руди, в поєднанні з глиною. У паливній печі вони більш заглиблені в землю [313, s. 320]. На основі вищенаведених фактів можемо припустити, що в Унівській гуті використовувалась аналогічна схема з використанням трьох печей.

Впродовж 1998 – 2000 рр. на місці існування Унівської гуті виявлено наступні знахідки: фрагменти скловарильних тиглів – 24 шт., фрагменти вогнетривів – 6 шт., фрагменти керамічних інструментів – 23 шт., фрагменти виробів з кольорового скла – 33 шт., фрагменти виробів з безколірного скла – 41 шт., фрагменти оболонь – 77 шт., фрагменти емальованого скла – 17 шт. [176,

с. 347]. Неочікуваною була знахідка фрагменту зі слідами золочення, що зайвий раз підтверджує недооцінювання українських гутників XVI ст. [173, с. 185] (Див. Додаток Б13.1).

При дослідженні гутища дослідниками знайдено деякі інструменти. Це – фрагмент складувної піщалі, пружина розвідних або зарізних ножиць, а також зубчате коліщатко на ручці, виготовленій із уламка складувної трубки. Металеві предмети дуже поіржавілі. Лише долото ковальської роботи, яким користувалися для обробки каменю чи дерева, з рівно відшліфованим лезом, збереглося добре, що, можливо, пов'язане з гатунком криці, або з кращими умовами зберігання у щільному глинистому ґрунті [91, с. 15].

До знарядь, якими користувалися при виготовленні шихти, належать також глиняні гарнці, фрагменти яких знайдені біля печі. Гарнці використовували для відмірювання сипучих речовин. Залишки меленого вапняку на дні та стінках підтверджують призначення гарнців. Просвердлений отвір у стінці одного з них, правдоподібно, служив мірною позначкою [91, с. 16].

Унікальними є знахідки «малинок» – наліпів, якими почали оздоблювати скло на початку XVII ст. Це невеличкі (5 см) куранти, розширений кінець яких має сферичне заглиблення, з контррельєфним орнаментом. Вони виготовлені з дрібно меленої шамотної маси, добре випалені, мають велику міцність і вогнетривкість. Обидва штампи знайдено в обмазці склепіння перед отвором челюстей печей, куди їх вкинули разом із фрагментами тиглів, як наповнювач [176, с. 348] (див. Додаток Б14).

На підставі розмірів тиглів визначено, що їх місткість складає 50 – 55 л. Окрім того, на основі фізико-хімічного аналізу встановлено, що тиглі виготовлені з місцевої глини [167, с. 362]. Більшість із них характеризуються сіро-коричневим, інколи – темно-сірим кольором по всій товщині тигля. Також М. Лосик визначено, що вони піддавались температурі 1250 – 1300° С.

У виробництві Унівської гути застосовувалося більше десяти видів різнокольорового скла [104, с. 6 – 8]. Аналізу було піддано шість зразків кольорового скла, в результаті чого встановлено, що вони належать до групи

калієво-кальцієвих кремнеземних виробів з підвищеним вмістом сполук калію та кальцію. До цього для складання склошихти використовувався власне попіл (зола), без переробки його на соду [167, с. 372].

Успішна діяльність скляної гуті значною мірою залежить від приготування скломаси. Аналіз фрагментів та уламків виробів дозволили визначити основні гатунки скла Унівської гуті:

✓ безколірне скло – основний вид скломаси, з якої виготовлялись оболоні для засклення вікон, різноманітне скляне начиння. Склomаса не відзначалася стабільністю, поряд з якісним безколірним склом було скло, засмічене попелом, піском, частками вогнетривів. Нерідко скло має зеленуватий або жовтуватий відтінок, що пояснюється забрудненням піску оксидами заліза. Виходи піску поблизу гуті мають шарувату структуру, де шари білого кварцового піску чергуються з жовтим і навіть іржаво-червоним;

✓ біле скло за числом знахідок поступається безколірному. Відоме з античних часів, біле глушене скло отримували введенням у шихту оксидів олова або сполук фосфору в вигляді кістяної муки. У кінці XV ст. молочне скло почали виготовляти у Венеції, декоруючи його емалевим малюванням, крапковими орнаментаціями, геральдичними мотивами, гротесками. У XVI ст. на білому склі малювали сюжетні зображення, виконані у стилі видатних венеційських художників Вітторе Карпаччо і Джентіле Белліні.

Слід відмітити, що Львів, як значний центр міжнародної торгівлі, мав тісні зв'язки з Італією, зокрема із Венецією. Майстри-будівничі з Італії споруджували більшість визначних споруд Львова після пожежі 1527 р. за зразками італійських ренесансних міст. У Львові в цей час існувала колонія італійських купців, було венеціанське консульство [173, с. 185]. Загалом знахідки з білого скла є рідкістю. Маленька пляшечка із такого гатунку скла XVII – XVIII ст. відома з Онуфріївської церкви Василіанського монастиря у Лаврові, неподалік Старого Самбора [169, с. 425].

✓ кобальтове (синє) скло трапляється різних відтінків, від ледве забарвленого до гранично насиченого. Оксид кобальту присутній у численних відтінках білого, утворюючи цілу гаму голубих тонів. Гутниками Унівської гутти кобальтове скло використовувалося для дублювання білого і безколірного скла, декорування ниткою на гарячо, виготовлення філіграні, для наліпів (змійок);

✓ зелене скло – забарвлювалося оксидом міді, можливо з невеликими домішками оксиду хрому. Застосування – подібно до кобальтового скла;

✓ фіолетове (манганове). Барвником для цього скла є оксид мангану. Уламків фіолетового скла знайдено мало. Вживалося воно для видування виробів, декорування ниткою на білому і безколірному склі, дублювання [91, с. 16];

✓ червоне скло варилося на основі міді – т.зв. «печінкове червоне». У 1998 і 2000 рр. не знайдено жодного фрагменту виробу з червоного скла. Проте знайдено значну кількість уламків ниток із цього скла, часто зі слідами від пінцета, що вказує на те, що червоне скло використовували для виготовлення сітчастих філіграней. Кілька фрагментів виробів декоровані навиванням червоної нитки. Ймовірно, червоне скло варилося у тиглях для емалей і використовувалося лише для декорування;

✓ емалі для малювання на склі варилися у невеликих тиглях, які ставили у скловарильну піч. Зварену у горщику емаль виймали з печі і виливали в холодну воду, де вона розтріскувалася на дрібні кусочки, які товкли, а потім розтирали курантами. На гутищі знайдено фрагменти тиглів, кусочки емалі, фрагменти мальованих виробів. Базові емалі білого, червоного, синього, жовтого, чорного кольорів. Зелений, коричневий, сірий та інші кольори, правдоподібно, отримували змішуванням. Кольорова гама типова для середньоевропейського мальованого скла [91, с. 17]. Результати хімічного аналізу показали, що для виготовлення емалі та скла використовували один склад шихти, не змінюючи при цьому вмісту

основних склоутворюючих компонентів, додаючи лише ті чи інші барвники [167, с. 373].

Найближчим відомим осередком, де виготовлялось венеційське кришталеве скло є гута в околицях Ченстохова, що існувала на переломі XVI – XVII ст. Заклав її коронний маршалок Миколай Вольський, який багато подорожував, зокрема до Флоренції та папи Климента VIII. Саме з Італії він міг привезти майстра, який і працював у гуті. В реєстрах 1636 року про гуту не згадується, можливо вона припинила своє існування через недостатню кількість покладів соди, потрібної для виготовлення кришталевого скла [310, s. 28 – 29]. Венеційське скло у Польщі також виготовляли недалеко Цісова (Свентокшиське воєводство), де гутю керував виходець Верони, географ та історик Александр Гвагнін [310, s. 32].

У реєстрах підйомного матеріалу досліджень Унева у 1998 і 2000 рр. зафіксовано 104 фрагменти, які визначаються з повною, або майже повною достовірністю як фрагменти, що належать певним виробам [91, с. 17]. Асортимент продукції, що вироблялася на гуті, свідчить про високий технологічний рівень. Серед знахідок, як правило, домінують тонкостінні (до 1 – 2 мм) вироби [95, с. 8]. Детальніше про них йтиметься в наступному розділі.

Відсутність системних досліджень історії скла в Галичині, яка, за словами С. Мартинюка, в період Відродження була єдиним склярським регіоном України, призвела до появи хибної думки, що скло цього періоду в Україні не мало чіткої стилевої визначеності, було явищем маргінальним і досягло лише ремісничого рівня. Тому все якісне мистецьке скло приписували західноєвропейським гутам і лише скло найпростіших гатунків і форм визначали як вітчизняне [91, с. 21]. Зокрема, такої думки дотримується О. Харитонова. За її словами, технічний рівень гутного склоробства XVII – XVIII ст. був невисокий, кустарний [266, с. 370]. Водночас, знайдені гутні вироби українського походження на городищі Гермонаса – Тмутаракань (Таманський півострів) та під час робіт на місці Новобогородицької фортеці (Дніпропетровська обл.) дослідниця використовує

як один із аргументів для обґрунтування наявності політичних, економічних та культурних українсько-турецьких зв'язків [340, с. 218 – 221].

Цілком очевидно, що гутний комплекс в околиці Унівського монастиря є еталонною пам'яткою для вивчення історії скла в Україні. Наявність досліджених гутних осередків в Польщі дозволяє проводити певні паралелі та заповнювати прогалини у технічних аспектах організації склярської справи [160, с. 13]. Продовження в Уневі археологічних дозволило б буде сформоване унікальне джерело, яке дозволить вирішити низку актуальних проблем, пов'язаних з гутництвом, зокрема, спростуванням тези про появу кольорового скла не раніше середини XVII ст. [252, с. 114] Приналежність виявлених виробів до «венетіанської» технології є прямим свідченням високого середньоєвропейського рівня виробництва Унівської гуті [95, с. 9]. Матеріал, здобутий під час дослідження гутища, дозволить визначити вітчизняну продукцію в інших масивах археологічного скла, знайденого у Львові, Олеську тощо, послужить для атрибуції скла у музейних колекціях [176, с. 355].

Ще однією скляною гутюю, над якою проведено археологічні дослідження є Коростівська. У 1780 р. в глибині лісового масиву Бескидів тодішня власниця Сколівщини, княгиня Ізабелла Любомирська, доручила гірському інженерові Маутснеру заснувати гуту металеву з високою піччю та гуту скляну зі шліфовнею скла [173, с. 192]. Скляна гута, цегляна будівля якої існувала до 1944 р., займала рівну площу біля шляху, що йде вздовж річки Оряви. Крім самої будівлі гуті на острові, котрий утворився млиновим каналом і потоком Кам'янкою, стояла будівля з млиновим колесом – правдоподібно, шліфовня [174, с. 41].

У топографічному описі Стрийського округу станом на 1811 р. зазначається, що скляна гута та шліфовня були лише у домінії Сколе [6, арк. 24]. Очевидно, що йдеться саме про Коростівський комплекс. Позначена гута і на австрійських планах 1851 року [15, арк. 39], згадується вона і в Словнику Географічному Королівства Польського. Тут зазначено, що скляна гута діяла у

південній стороні присілку «Гута», в долині річки Опір та струмка Орявчик [329, s. 236].

Звіт Стрийського циркулу за 1809 р. повідомляє: «... фабрика та zatrudняла 140 людей... виробляла скло зелене і мало білого і шліфованого з причини, що небагато мала в розпорядженні поташу. Можливо, що продукція гуті не була велика, але погана бути не могла, так як майстри були фахові, привезені з Чехії» [цит. за: 91, с. 40]. У гуті працювало 18 склярів, двоє майстрів – у шліфовні. Решта працювали на заготівлі і зведенні дров, випалюванні попелу, вилужуванні і виварюванні попелу, добували у каменоломні кварц і вапняк, мололи ці матеріали і готували шихту. Крім складувів у гуті мусів бути скловар, два муляри з помічниками, які топили піч, формар для виготовлення дійниць, в'язальниці, які зв'язували соломою скло, вкладаючи його на вози [173, с. 192].

Дані «Книги про прибутки від маєтків Любомирської Ізабелли у 1799 – 1806 рр.» дають можливість стверджувати, що продукція гуті зростала і за сім років подвоїлася (див.: Додаток Б13.2). Цікаво порівняти ці дані з прибутками чеських гут. На початку ХІХ ст. дві нові солярні на Шумаві, що zatrudняли разом 504 особи, давали всього 150 000 – 160 000 золотих. Відносно кількості працівників, показники Коростівської гуті були кращі [174, с. 43]. Однак цілком зрозуміло, що Коростівська гута не була «фабрикою» у класичному розумінні цього слова. Її географічне розміщення вказує на приналежність до типових лісових гут – мануфактур.

Археологічні дослідження гутища розпочалися у 1994 р. силами С. Мартинюка, С. Терського та студентів кафедри художнього скла ЛАМ. Гутисько розміщене на берегах потоків Кам'янка і Секульський і має розмір 36 (схід-захід) x 38 (північ-південь) м. У 1991 р. в результаті зведення нового містка бульдозером було зруйновано частину гутиська (близько 30%). Після візуального ознайомлення, розкопки було розпочато на укосі південно-західного кута, де шар дерну місцями був ушкоджений і на поверхні ґрунту знаходилась велика кількість уламків скла. Тут було закладено два квадрати розміром 2 x 2 м [91, с. 42].

На глибині 30 см відкрито фундамент споруди, від якого прослідковувався слід поза розкопом. Після зняття дернового шару товщиною 10 см, йшов ґрунт, насичений великою кількістю дрібних кусочків битого скла від виробів, відрізків скла, які є відходами процесу виготовлення ручок скляних виробів, битої цегли, вогнетривів. У квадраті А1 знайдено фрагмент стінки виробу синього скла, ручку невеликого виробу (можливо, кухлика) з кобальтового скла, п'ять фрагментів кухля з безколірного скла у формі бечівки з пружками, що імітують обручі, та ручкою, що дозволило реконструювати виріб; шийки пляшок, формовані розвідними ножицями з намотаною скляною ниткою довкола горла; дві ніжки келихів у вигляді балясинок. У північно-західному куті квадрата залягав шар піску, рівномірно вимішаний з битим склом товщиною 30 см, що, можливо, є залишком шихти [91, с. 43].

За результатами дослідження у інших квадратах було підраховано, що загальна площа споруди становить близько 330м². Її цілком достатньо, щоб розмістити тут скловарильну піч, допоміжні печі, приміщення для складання і приготування сировинних матеріалів [91, с. 44].

У гуті варилося кольорове скло: синє, фіолетове, бурштиново-жовте, біле глушене. Досягненням гуті було варіння золотого рубіну – рідкісного і дорогого скла малиново-червоного кольору, який досягався введенням у скломасу чистого золота. З такого скла робилися наклади для профіток (чашечок для люстр), нитки для декорування скла. Деякі вироби оздоблювалися малюванням емаллю і золоченням. Фрагменти зі слідами тривкого малювання білою емаллю і рідким золотом свідчать, що оздоблювальна техніка коростівським склярам була добре відома [173, с. 194].

У 1995 р. роботи під керівництвом С. Мартинюка були продовжені з метою дальшого вивчення гуті. Цього разу траншеї були закладені упоперек площі споруди, виявленої у 1994 р. [91, с. 44]. У результаті було виявлено піч, однак через відсутність тиглів, вогнетривів та невеликі площу об'єкта, її функціональне призначення охарактеризовано як піч для відпалу готових скляних виробів. Вона

замінювала камеру «над широм», що була у склоробної печі в Уневі, і використовувала тепло вихідних газів скловарильної печі [176, с. 346].

В одній із траншей знайдено зігнуту складувну трубку довжиною 105 см, виготовлену ковальським способом зі штаби заліза. На трубці відсутній «нобель» (носик), проте добре зберігся «загубник» – кінець трубки, який складув бере у губи для видування скла. Цінність цієї знахідки у тому, що це єдиний екземпляр складувної трубки ХІХ ст. в Україні. Цілком ймовірно, що вона, разом з іншими виробами із заліза, була виготовлена на гуті металевій, що діяла в одному комплексі з гутою скляною [91, с. 45].

Доволі численними були знахідки тиглів. До найцікавіших виробів належать: ніжка бокала, шліфувана виїмчастим лусковидним шліфом; уламок краю широкого бокала з темно-синього кобальтового скла, мальований золотом; огранена діамантовим шліфуванням овальна підвіска з двома дірочками; фрагмент тонкостінної склянки з гравійованим мотивом розміром 4 x 4 см. Особисті речі гутників та предмети їхнього побуту представлені фрагментами посуду з кераміки, фарфору, фаянсу, глиняних люльок, підківочобіт, пінцетів, ножиць [91, с. 44 – 46] (див.: Додаток Б15).

Своєрідно, що Коростівська гута вплинула на розвиток шліфованого скла в Галичині. У 40-х рр. ХІХ ст. граф Андрес Ренар заснував скляний завод у с. Микуличин Надвірнянського повіту (суч. Івано-Франківська обл.), у складі якого була шліфовня, де встановлено десять верстатів та малярна майстерня. Шліфоване скло також виробляли гута Клодзинської в Старому Селі біля Дрогобича, гута в селі Пархач (суч. с. Межиріччя) під Сокалем. Однак скло цих гут не досягло якості Коростівської гуті т було орієнтоване на масовий попит простих виробів для щоденного вжитку [173, с. 194].

Матеріали польових досліджень Коростівської скляної гуті були представлені на виставці в рамках ІІІ Міжнародного симпозіуму гутного скла, який проходив у жовтні 1995 р. в Львівському історичному музеї [91, с. 47]. Слід зазначити, що організація виставок скляних знахідок практикується в різних країнах Європи. Так, у 2003 р. в Люнебурзі було організовано виставку

«Склярство в Нижній Саксонії», яка базувалась на матеріалах XVI – XVII ст., виявлених в результаті досліджень Люнебурга. Схожі виставки проводились в місті у 2005 та 2009 рр. [346, s. 70].

Через короткий термін експедицій, що було пов'язано із нестачею коштів, дослідження гуті в Коростові не було завершено. Залишились недослідженими відвали (90% площі), місця в центрі споруди, де будувались печі, не розвідані місця інших будівель, а також дворища гутників на лівому березі Млинівки [91, с. 46]. Після 1995 р. жодні археологічні роботи на гутиську не проводилися.

Таким чином, перші письмові відомості про гутництво на Прикарпатті та Волині належать до останньої третини XV ст. Гуті були розміщені поблизу лісових масивів на піщаному ґрунт, недалеко води, що забезпечувало склоробний процес необхідною сировиною. Загалом на території Прикарпаття та Волині функціонували щонайменше 29 гут XV – XVII ст. та 31 гута XVIII – I половини XIX ст. Водночас відомо, що на 1773 рік у Королівстві Галичини і Лодомерії проживало 205 склярів і працювала 21 гута.

Зовнішній вигляд гуті був доволі простий – вона нагадувала стодолу, яку утеплювали на зиму. А працювали тут дереворуб, склороб, складув, мішальник, шуляр. Самостійно виконувати всю роботу у гуті було практично неможливо. Зазвичай гутник, який закладав гуту отримував у вільне розпорядження ліс, млин та частину землі, натомість мав платити власнику угідь грошовий або натуральний чинш. Також гутники не продавали свої вироби самостійно, адже відстань до торгових центрів була зовеликою щоб покинути майстерню, вогонь у склоробній печі якої мав підтримуватись безперервно.

Поряд із гутництвом скляне виробництво розвивалося як міське ремесло. Однак склярі не мали власних цехів, а здебільшого були в одному цеху зі столярами, що додатково вказує на першість лісового гутництва у виготовленні скла.

Тим не менше гутники працювали у європейських традиціях склярства, вміло поєднуючи запозичення та власні здобутки. Свідченням цього є Унівська та Коростівська скляні гуті: в Уневі вміли декорувати скло венеційською

ниткою, натомість у Коростові робили шліфоване та рубінове скло. Фактично гутти є унікальним джерелом до вивчення гутної справи. В обох випадках пам'ятки перебувають під загрозою руйнування як природними, так і техногенними процесами. Саме тому питання дослідження згаданих гут є ще більш актуальним і невідкладним. Дослідження вже відомих та нових пам'яток гутництва на території Прикарпаття та Волині дозволить більш конкретно визначити роль, місце та значення цього промислу у перебігу суспільно-економічних та історичних процесів на цих теренах.

РОЗДІЛ 5

СКЛЯНІ ВИРОБИ ГУТНИХ МАЙСТРІВ

5.1 Загальні тенденції поширення скляних виробів

Техніка виготовлення, матеріал, форми та декор виробів із скла в процесі свого розвитку значною мірою залежали від пануючих у той чи інший час стилів культури: готики, ренесансу, бароко. Вплив готичного стилю (для гутного скла на українських землях – XIV – XV ст.) позначився, зокрема, на формах скляного посуду, які стають циліндричними, витягнутими догори. Особливість скляних виробів ренесансу (кінець XV – друга половина XVII ст.) – поява клейм-печаток та клейм-гербів. Стиль бароко (XVII – XVIII ст.) приніс зміни у декоруванні, а саме пишність в оформленні [261, с. 66].

Крім того, для скляних виробів XV – першої половини XVI ст. характерним є домінування пізньоготичних рис, притаманних склу Центральної Європи. Найважливішою із них є дно виробів у формі розетки. Водночас значна кількість виробів цього часу має форму виразно антично-візантійського характеру, що полягає в наступному:

- тонкі стінки посудин;
- тенденції до гармонійної, з плавними переходами форми;
- складчасті денця, характерні для східного скла, проте досить рідкісні у романському і готичному західноєвропейському склі [173, с. 182].

В кінці XV ст. причиною різкого збільшення обсягів виробництва скла став бурхливий розвиток міст, викликаний впровадженням магдебурзького права. Скляні вироби входять у вжиток широких верств міського населення. Крім різноманітного посуду, гуті виробляють оболоні, аптекарське начиння. У Львові, Перемишлі та інших містах з'являються цехові склярі, які займалися застосуванням вікон, – «болонники» і «мембраністи». Комплекс скляних виробів, яким користувалася родина чинбарів із середмістя Львова, вражає кількістю й асортиментом різних за величиною гупенів: від келишків висотою від 8 см до

більш ніж 30 см, призначених для пиття. Ця форма з'явилася у XIV ст. і зникла на початку XVII ст. Технологія виготовлення гумпенів досить складна, бо передбачає одночасне видування двох циліндричних заготовок однакового діаметру, які з'єднуються «на гарячо» денцями [173, с. 183].

У XIV – XVII ст. віконне скло тільки почало витіснити із загального вжитку інші, менш досконалі матеріали. В цей час ще досить частко використовувались вікна, затягнені тваринним міхуром, навоскованою тканиною або проолієним папером. Серед цих матеріалів найпоширенішим був міхур, від якого назва «болона» або «оболона», як тоді називали органічну плівку, поширилась на інші віконні заповнення, в тому числі і на скляні. Невеликі скляні кружала діаметром в 10 – 20 см вставлялись безпосередньо в дерев'яну чи глинобитну стіну сільської хати. Ширше використовувалось скло для вікон міських будинків, феодалських маєтків, фортець, церков та монастирів. Щоб засклити великий отвір, з'єднували за допомогою свинцевої решітки велику кількість дрібних плоских скелець. Крім округлих скляних дисків у збірному вікні XVI ст. з'являються обрізні багатокутні елементи. Стекла у вікні потелицької церкви вказують на те, що шибки вирізані по кілька штук з одного скляного кружала, видутого характерним «лунним» способом: на трубці був великий скляний пузир, який угорі розкривали у чашу. Внаслідок швидкого обертання чаша, під дією відцентрової сили, перетворювалась в плоскуватий круг діаметром 30 – 40 см. З нього вирізали ромбовидні, шестикутні та інші елементи вікна. Завдяки виразному рисунку свинцевої оправи збірне вікно XVI – XVII ст. набрало характеру своєрідного орнаменту, який відіграв важливу роль у архітектурному мистецтві того часу [222, с. 50 – 53].

Слід відмітити, що вітражі були необхідною умовою при будівництві готичних споруд, для яких характерні великі вікна. Так, у Кракові відомі такі вітражі XIV – XV ст.: у костелі Святої Марії, на яких помітні впливи французькі або південно-німецькі; в костелі Божого тіла (чеські впливи); домініканські вітражі, зроблені на чеський та німецький манір [310, s. 109]. У 1440 р. краківський скляр Ганнус зобов'язався вставити вікна у костелі Всіх Святих.

Натомість чимало шиб було закуплено для вікон Вавельського замку. Впродовж 1510 – 1549 рр. закупили 228 550 шиб, якими можна закрити 687 вікон. Вони обійшлись власникам замку у 1436 гривен [310, s. 118 – 119].

У XVI – XVII ст. популярним стало так зване габінетне скло – невеликі вітражі, або шиби, мальовані фарбами, на яких зображали сцени з Біблії чи герби. Для свого палацу у Замості, Ян Замоєський також замовляв шиби з гербами, які мали доставити з Гданська [310, s. 127].

Уже в XVI ст. вироби гутників ділилися на «ординарні» (прості) для щоденного вжитку і парадні – виготовлені на замовлення шляхетських учт. У другій половині XVII ст. прийшла мода на «вівати» – конічні кубки великого розміру та кубки на високих ніжках-балясинах, які видувалися з білого чи кришталевого скла. Також у вжиток ввійшли плесканки з тонкою шийкою та горлом і штофи з короткою шийкою. Ліплені деталі, які спершу мали конструктивний характер і використовувалися для укріплення донець, формування ручок, поступово набувають декоративних рис [173, с. 186 – 187].

Визначними пам'ятками художнього скла XVI – XVII ст. є бокали на ніжці. Зазвичай вони мають ліпні прикраси, які найчастіше вони накладені хвилясто або додатково оброблені вдавленням. Це зближує їх з польськими виробами, однак ліпні прикраси польського скла з витягнутих стрічок є гладкими. Своєрідно, що на іспанському склі найчастіше зустрічаються прикраси з трьох коротких кусочків витягнутого скла, накладеного у вигляді своєрідної квітки. А для німецького та чеського скла типовими є ліпні прикраси, які утворюються накладанням багатьох відокремлених пластичних форм у вигляді шипів, гудзиків, бородавок, що надає посудині вигляду обрізаного качана капусти [222, с. 44 – 47]. Загалом ліпні деталі – піддони, ручки – є характерною рисою гутного скла XVI – XVII ст. на досліджуваній території [205, с. 34].

Своєрідно, що столове скло доволі часто згадується у заповітах та інвентарях. Так, у інвентарях мешканців Перемишля другої половини XVI – XVII ст. зустрічаються відомості про пляшки, келихи та склянки. Під 1595 та 1620 р. згадуються мальовані скляниці, а під 1585 роком – 28 венецьких келихів,

які належали місцевому аптекареві. Краківському цирульнику Лукашу належало 28 венеційських скляниць [310, s. 138 – 140].

Розвиток основних типів посуду відбувався передусім у напрямі вдосконалення форми. Водночас слід пам'ятати, що основні форми столового посуду запозичені з керамічних та металевих взірців [179, с. 905]. Пляшки XVII ст. були переважно плескуватими, натомість кругла пляшка набуває завершеної форми дещо пізніше. У XVIII ст. модним стає скло, розписане емалями різних кольорів: білого, чорного, жовтого, червоного, блакитного. Формується барокова орнаментика, характерна багатством рослинних мотивів, виробляється техніка мазкового розпису [173, с. 190]. Натомість у XVIII ст. характерне для бароко денце у формі розетки змінюється звичайним колом. Крім того поширення набувають похідні пляшки – баклаги і фляги. Перші являють собою приплюснуті кулевидні або овальні пляшки, інші мають форму рога [222, с. 75 – 76]. Натомість на Прикарпатті та Волині не зустрічаються цибулевидні пляшечки зі зрізаною спіральною шийкою, які широко побутували у Німеччині під назвою «Angster» та були поширені у Польщі в XVI ст. [310, s. 148] Зустрічаються вони тут і у XV ст. – такі екземпляри відомі з Плоцька, Варшави та мають висоту здебільшого 5 – 10 см. Такі пляшки використовувались для зберігання святої води [297, s. 349 – 350].

О. Тищенко відзначає регіональні особливості мальованих виробів цього часу. Так, для Чернігівщини властива тонка графічність, лаконізм композиції, збереження вільних площин тла. Для Київщини характерне багатство квіткових мотивів, насичений колорит, що нагадує декор кахлів. Декоративність підсилюється темно-зеленим тоном скла, колір якого входить у кольорову гаму розпису. На Полтавщині малюнки поліхромні, пишні рослинні композиції заповнюють плоскі поверхні штофів густо, навіть у два-три яруси. Переважно це букети квітів [252, с. 169].

Наприкінці XVIII ст. столове скло набуло визначеного асортименту обіднього і десертного накриття, яке стає класичним і з незначними доповненнями і сталевими змінами існує нині. Водночас гутництво на Галичині

після 1772 р. мусило конкурувати з високорозвиненими осередками Австрійської імперії: Богемією, Сілезією та Шумавою. Однак в час наполеонівських війн гутництво в цих регіонах вступило у період кризи, що викликало міграцію склярів в інші регіони Європи, в тому числі до Галичини [173, с. 191 – 192].

Різьба і гравірування скла, які виникли у XVIII ст. внаслідок культурних зв'язків з сусідніми країнами, створили окрему групу скляних виробів. Водночас ці та інші прийоми декоративної обробки скла не завжди були обов'язковими складовими елементами художніх виробів. Дуже часто шляхетність форми в поєднанні з красою фактури матеріалу створювали закінчену художню річ, для якої будь-яке прикрашання було зайвим. Висока майстерність гутників виявилась у вишуканій простоті художніх прийомів. Стиль українського скла визначає його декоративна природа, скромний і разом з тим живописний колорит, нескладні форми та органічно поєднані з ними вибагливі прикраси [256, с. 18].

У XVIII ст. поширеними стають штофи. Коли подорожні скриньки вийшли з ужитку, штофи почали використовуватися як тара. Первісна форма штофу надзвичайно проста – це чотирикутна посудина з однаковими або з двома широкими та двома вузькими гранями. Коротка шийка виготовлялась з окремого шматка скла й відразу в гарячому стані приєднувалась до основного об'єму [205, с. 36 – 37].

У той же час популярним стає фігурний посуд, існування якого пов'язане зі специфікою народної обрядовості. Особливо поширеними були посудини у вигляді ведмедя. Ще до початку XX ст. існувало вірування, ніби ведмідь приносить у дім щастя. Головною частиною таких пляшок є крапля розтопленого скла. Подальший розвиток композиції відбувається шляхом видування хвоста та двох лап, голови і передніх лап. Потім накладаються ліплені стрічки й обробляється шийка, подібна до горловини штофів чи плесканок. Виготовлення цих частин пляшки можливе завдяки використанню прийому «продуву». Він полягає у тому, що при накладанні шматочка розпеченого скла на поверхню тільки-но видутого і ще не знятого з трубки предмета на місці наліпу (якщо

продовжувати видування) поступово утворюється порожнистий відросток, який і є ведмежою лапою [205, с. 45 – 47].

XVIII століття – доба розквіту гутного скла. Документи XVII–XVIII ст. засвідчують величезні об'єми реалізації простого й різноколірного українського («черкаського» за тодішньою термінологією) скла в Московському царстві, а також експорт у Литву, Польщу, Німеччину й інші країни. Українських складувів запрошували на склозаводи, які влаштовувались у Москві. Розписи емалями на світло-зеленому тлі, принесені українськими майстрами, стали у XVIII ст. типовими для підмосковного виробництва. Випускали там і посуд «на черкаський манір». Згодом склоробство Росії випередило з технічного погляду українське. В середині XVIII ст. через Росію в Україну прийшло виробництво кришталю, вдосконалена технологія варіння кольорового скла. Та всі ці новації майже не позначилися на сільському гутництві, технологічні можливості якого чи не найповніше виявились у виготовленні саме фігурного посуду [229, с. 397].

Особливу групу гутного скла становлять речі, виготовлені повністю без складувної трубки, або майже без неї. Форма виробу створювалась ручним ліпленням і розкачуванням пластичної скломаси. До цієї групи входять різні декоративні предмети: іграшки, дрібні фігурки, вази у вигляді кошачків, підсвічники. Останні є, по суті, розвиненими формами ліпних ніжок бокалів. Техніка виготовлення цих речей визначили і їх декоративну обробку різнокольоровою філігранню. Коли елементами форми виступали видувні кулі, замість філіграні застосовувались приліпні деталі з кольорового скла. Водночас гуті брались і за складніші вироби: так, люстри, які прикрашали Підгорецький замок ймовірно були виготовлені саме на місцевій гуті [222, с. 84 – 86].

Чимало виробів XVIII – XIX ст. мають клейма, особливо ті, що виготовлялись в межах Російської імперії, де дана традиція була введена указами Російського Сенату від 1744, 1774 та 1780 років [202, с. 142]. Кілька таких пляшок відомі з Новобогородицької фортеці. Одна із них – це штоф із наліпним клеймом овальної форми, на якому написано KRISTOF DIMITROWICZ. У центрі клейма – сердечко, з боків якого зображені голуби під короною і дві пальмові

гілки [264, с. 106]. Від іншої збереглось лише клеймо аквамаринового кольору, діаметром 3,3 см, на якому в оточення випуклих крапок зображені літери И або Ц та Г [262, с. 197]. Три пляшки з клеймами початку ХІХ ст., на яких позначено точний рік і місце виготовлення були знайдені у Чигирині [202, с. 142]. Також клеймо ІІ половини ХVІІ – ХVІІІ ст. з півштофу відоме з Поорілля – південно-східного прикордоння Гетьманщини. Діаметр медальйона становить 2,8 см, на якому в два ряди є надпис «ПОЛУ ФМФ». Верхній ряд вказує на міру – полуштоф; нижній – на виробника, однак його не ідентифіковано [132, с. 79].

Скляні клейма відомі також зі Львова. Так, п'ять з них, датованих ХVІІІ – ХІХ ст. були виявлені на вулиці Лесі Українки під час розкопок у 2012 р. (див: Додаток В1). На одному з них (ЛІМ АНД 984; див: Додаток В1.1) у центрі зображено шестикутну зірку, а внизу – рибу. По боках зірки розміщені ініціали «І» та «L». Загальновідомо, що шестикутна зірка, або «зірка Давида» є символом іудаїзму. Цілком очевидно, що клеймо було поставлене склярем-євреєм. На іншому (ЛІМ АНД 985; див: Додаток В1.2) є надпис «LONDON». Не секрет, що такі написи часто робили для того, аби видати певні напої за імпортні. Хоча, клеймо могло знаходитись і на пляшці англійського пива, яке було дуже популярним у ХVІІІ ст. та постачалось у пляшках з таким клеймом. Тим більше, що такі знахідки відомі також у Дубно на Підляшші [300, с. 266]. Третє клеймо прикрашене орлом, голова якого повернута вправо (ЛІМ АНД 986; див: Додаток В1.3). Очевидно що це герб Австрійської імперії. На четвертому клеймі зображено орла, голова якого повернута вліво (ЛІМ АНД 987; див: Додаток В1.4). П'яте клеймо має орнамент у вигляді випуклих крапок (ЛІМ АНД 988; див: Додаток В1.5).

Мірки скляного посуду на території Росії, України та Білорусі визначались за об'ємом відра, який в різні періоди був різним. Так само відрізнялися мірки в різних частинах українських земель. Так, на Правобережжі у вжитку були і польські і литовські мірки [142, с. 97 – 98]. Тому визначити сталий об'єм певного типу скляного посуду неможливо, так як він постійно змінювався.

Якщо знахідки скляного посуду є досить численними, то намистин – більш рідкісними, особливо коли порівнювати їх з масштабами побутування на Русі. Водночас виявлені екземпляри є доволі своєрідними. Так, під час дослідження Китайгорода доби Запорізької Січі виявлено кілька намистин з округлим отвором білого та червоного кольору; помаранчеву циліндричну та червону кулькоподібну намистини; синю намистину, поверхня якої розділена на вісім сегментоподібних граней [239, с. 44]. Куляста намистина голубого кольору відома також з Дубно (Підляське воєводство) [300, s. 271].

Слід відзначити, що скло відіграло важливу роль у розвитку експериментальних наук. Йдеться про лабораторне скло, адже перші наукові апарати зі скла з'явилися тільки XVIII ст. Щоправда таке скло було зазвичай імпортом, а місцеві гутти частіше продукували скло, яким користувалися в аптеках. У вжиток аптекарів скляні вироби почали входити лише з XVII ст., а до того застосовувались цинкові, мідні, дерев'яні та глиняні начиння [310, s. 155 – 156]. У перемишльського аптекаря Вацлава в 1583 році було 7 скринь скла, однак не вказано, чи це скло аптечне, чи столове. А у замку Радзивилів в Любечі за інвентарем 1633 року знаходилось 10 пляшок аптекарських великих та 10 пляшечок менших [310, s. 157 – 158.].

Крім того скло використовували в оптиці. Вперше це зробили венеціанці у XIII ст., згодом оптичне скло поширилось по всій Європі. Так, у Кракові оптичне скло згадується під 1485 роком та пов'язане з ім'ям Отто Ганнуса. Окулярами зазвичай торгували крамарі. Серед товарів краківського крамаря Вільгельма у 1545 році була 31 пара окулярів; також окуляри у 1591 році продавав львів'янин Бальцер Губнер. Скоріш за все це були імпортні вироби [310, s. 159 – 160].

Чимало скляних речей було виявлено під час дослідження Унівської гутти – близько ста фрагментів. Частина з них міститься у фонді Львівського історичного музею [52 – 62] (див. Додаток В3). Одним з основних видів продукції гутти були оболоні. Фрагменти завершених оболонок мають діаметр в межах 100 – 140 мм. Скло тонке, 1 – 2 мм товщиною, достатньо чисте і прозоре. Характерна риса оболонок – загорнутий на 2 – 4 мм край, який конструктивно

зміцнював диск оболоней, що було необхідним при такій товщині скла. Частина фрагментів належить «капам» – верхнім частинам видутої заготовки, що мала форму сплющеного пухиря. Діаметри кап і готових оболоней майже співпадають [91, с. 17]. Квадратні віконниці почали виготовляти лише з другої половини XVIII ст. [109, с. 140].

Ніжки-балясини (див. Додаток В2.1), знайдені в урочищі Суходіл, свідчать про виготовлення тутешніми склярами тонкостінних келихів «на венеційський спосіб». Витончена форма, досконале поєднання функціональних і естетичних якостей ставить їх у ряд найвищих досягнень скла періоду Ренесансу [91, с. 18]. Келихи на ніжках-балясинах відомі з розкопок резиденції Сапегів у Дубно (Підляське воєводство). Тут вони були хорошою імітацією модних у той час венеційських виробів [300, s. 262].

В Уневі вироблялись гуппени різної величини та діаметру. Багато скляниць не мали декору та виконували функцію щоденного столового посуду. Також тут знайдено фрагменти глечиків з білого та зеленого скла. Звідси походять і фрагменти двох гранчастих штофів із зеленого скла, вкритих патиною. Товщина стінок штофів – 4 – 5 мм. Така ж кількість виявлених на гутищі плесканок та накривок. Останні були складовою частиною кубків. Накривки мають форму келиха, що складається з ширшої і вужчої частин і завершується коротенькою ручкою. Вони виготовлені з білого скла, натомість ручки безбарвні [91, с. 18].

Основний тип скляного начиння, що виготовлялося в гуті, – скляниці, які були кількох видів:

- прості, злегка розширеної догори конічної форми, з дном, заглибленим досередини при допомозі дерев'яного кілочка. На дні таких скляниць є рубець (рант), утворений в результаті згортання докупи стінок;
- «пасові» скляниці – циліндричної і конічної форми, що могли бути аналогами попереднього виду, або подвійні, на невисоких піддонах;
- скляниці на піддонах, утворених із змійки, розділеної пелюстками;

- булавовидні скляниці [91, с. 19].

На гутищі поблизу Унева знайдено верхню частину каламаря з коротеньким, вузьким горлом. Його виготовлено з білого скла та оздоблено тоненькою спіральною ниткою темно-червоного кольору [173, с. 186].

Скляні вироби з гути відзначаються багатством декорації. Найчастіше серед орнаментованих знахідок трапляються невеликі округлі, овальні, нитко- та кільцеподібні додаткові наліпи на поверхні виробів; зубцеві, врізні та ямкоподібні заглиблення. В оздобі зовнішніх поверхонь виробів важливе місце отримали емалі, які на унівських виробах відзначаються надзвичайною стійкістю та яскравістю барв. Тому, не виключено, що майстри гути володіли секретами приготування стійких та яскравих фарб [104, с. 556]. Особливе місце займає філігранне скло (*latticinio*). З Унева походить значна кількість уламків кольорових стержнів та їх закінчень зі слідами від пінцетів, якими ці стержні витягувалися; фрагменти скла циліндричної форми, декоровані виставленими вертикальними стержнями; уламки стержнів із складним сітчастим малюнком одного, двох та трьох кольорів. Останнє вказує на те, що техніка філіграні була відома унівським майстрам у всіх її різновидах [91, с. 20].

Своєрідно, що техніка філіграні з'явилася у Венеції в XV ст. і з часом зазнала певних технічних варіацій. В її основі лежав наступний принцип: кінець складувної трубки занурювався у глиняну форму для набирання скла, з якого видувалася грушоподібна заготовка; коли майстер закінчував вправляння над формою виробу, підігріту трубку з виробом клали на тверду металеву поверхню і, продовжуючи дугтя, обертали виріб, дотикаючись ним до поверхні цієї металевої пластини [309, s. 45].

Аналогічні до унівських скляні вироби були знайдені при розкопках монастирського двору монастиря Воздвиження Чесного Хреста біля с. Йосиповичі на Стрийщині (див.: Додаток В4). Серед них переважають скляниці на піддонах, прикрашених по краях пелюстками. Виявлено також ручки до кухлів або дзбанків та уламки пляшок. Вироби виготовлені з білого та безколірного скла. Лише піддон скляниці має темно-червоний колір, тобто

виготовлений з «печінкового скла». Ймовірно, до монастиря в Йосиповичах потрапляли вироби з Унівської гуті [223, с. 22].

В кінці XVI та впродовж всього XVII ст. в оздобленні скла домінувало малювання емаллями. У 2000 р. при дослідженні Унівського гутища було виявлено 17 фрагментів мальованого скла, які діляться на дві групи. Для першої характерним є оздоблення контурним малюнком із заповненням різнокольоровими емаллями; на кількох знахідках простежується мотив акантового листа на видовжених стеблах, які виходять з розкритих пуп'янків. Інша група скляних фрагментів оздоблена мазковим розписом синьою кобальтовою емаллю на білому склі (Див.:Додаток В5.2). Одно-, дво- і тримазкові листки, стебла, лінії, крапки, нанесені рукою майстра, аналогічні елементам розпису глечика з колекції Петра Лінинського [91, с. 19]. Цей глечик знаходиться в експозиції Музею скла Львівського історичного музею (див.: Додаток В5.3).

Загалом, розпису на українському гутному склі притаманна плавна урочистість, уповільненість чергування сюжетних та орнаментальних мотивів, великих і дрібних елементів, плям і ліній. Хоча зустрічається і більш динамічний, напружений, експресивний [205, с. 52].

Чимало знахідок скляних виробів виявлено також під час розкопок різноманітних пам'яток даного періоду. Так, у 2007 р. в рамках планомірних багаторічних досліджень проводились розкопки у колишньому бернардинському костелі у м. Дубно Рівненської обл., під час яких виявлено 106 одиниць скляних фрагментів, що репрезентують досить широкий асортимент виробів [119, с. 265]. Келих рубежу XVI – XVII ст. представлений фрагментом ніжки з прозорого безколірного скла. Склянки виготовлені із прозорого патинового скла безбарвного (4 од.), з жовтавим (1 од.) чи зеленувато-блакитним (2 од.) відтінком. У Дубно виявлено також кілька плесканок. Одна з них репрезентована верхньою частиною. Повністю збереглася її горловина висотою 13 мм. Вінця, діаметром 30 мм, лійчасто розхилені, мають нерівні краї і звужуються при основі шийки до отвору діаметром 12,4 мм. Товщина стінок

посудини становить 3,6 мм. Плесканці притаманний сплюснутий тулуб, овальний у поперечному перерізі. Виріб виконаний із прозорого скла з зеленавим відтінком і на основі аналогій з Варшави та Любліна датується XVI ст. [119, с. 267].

На тлі інших різновидів скляного посуду дзвоникоподібні келихи у Дубно представлені більш масово. Виявлено чимало фрагментів вінець, ніжок та придонних частин, виготовлених з прозорого безбарвного, прозорого зелено-оливкового, зелено-блакитнуватою та безбарвного з жовтуватим відтінком скла (див.: Додаток В6). Чимало з фрагментів потрапило також до заповнення домовин. Дану групу келихів пов'язують з сакральним призначенням – у них подавали священникові вино і воду під час Богослужіння. Датуються знахідки кінцем XVI – XVII ст. [119, с. 268 – 270].

Крім вище названих скляних виробів, у Дубно виявлено також фрагменти аптекарського і лабораторного посуду, віконне скло та натрунні шибки. Цінними є знахідки колб у крипті, оскільки артефакти такого роду є доволі рідкісними. Колби, очевидно, походять із монастирської лабораторії, адже відомо, що бернардини опікувалися шпиталем для бідних, для якого самостійно виготовляли ліки [119, с. 272].

Переважає більшість знахідок виготовлені з калієво-кальцієво-кремнеземного скла. Загалом дослідники відзначають, що культурний шар Дубна XVI – XVIII ст. доволі сильно насичений скляними виробами [214, с. 284]. Це підтверджує і той факт, що скляні знахідки зустрічаються в різних частинах міста, наприклад, урочищі «Острівок» [244, с. 124], на Майдані Незалежності та вулиці Спасівській [213, с. 126 – 127].

Цікавим є той факт, що «дубенське» скло має велику подібність зі скляними виробами, виявленим під час досліджень Унівської гуті. Однак проблема локалізації конкретного склоробного осередку залишається відкритою [119, с. 277].

З Рівненської області походять також скляні вироби, виявлені Ігорем Свешніковим у 1970 – 1992 рр. під час дослідження місця битви під Берестечком

(див.: Додаток В7). До найбільш чисельних знахідок з урочища Попів Горб (на місці колишньої церкви св. Михайла) належать фрагменти тюльпановидних келишків з безколірного скла на широкому піддоні, діаметром близько 4 см, віддаленому від тулуба чітким перехватом. Вінець келишків незначно потовщені, горизонтально відігнуті. Висота екземпляру, який вдалося реконструювати – 6,1 см, діаметр вінець – 7,1 см [227, с. 37].

Іншим видом скляного посуду з Попового Горба є фрагментовані плящини з овальними у плані, лійчасто розхиленими вінцями та опуклим тулубом. Усі вони виготовлені з безбарвного скла, поверхня покрита тонкою патиною. Також тут виявлено фрагменти віконних шиб, округлих та прямокутних у формі з безбарвного скла. Шибі округлі, діаметром близько 10,5 – 12 см і товщиною 1,5 – 2 мм, вздовж краю мали потовщення для кращого кріплення у віконну раму. Прямокутні, з заокругленими кутами, але без потовщення вздовж країв, мали товщину до 2 мм [26, с. 37].

Ще одна група знахідок походить з місця переправи через болота заплави річки Пляшівка. Тут розкопки проводились впродовж 1970 – 1987 рр. Серед різноманіття фрагментів виявлених тут скляних пляшок, найбільш цікавими є фрагменти округлих і овальних днищ пляшок. Вздовж їх країв – скляний джгут, а в центрі донець – округлі або напівкруглі заглиблення, яким на внутрішній поверхні пляшки відповідають опуклості. Пляшка з округлим дном була виготовлена з забарвленого марганцем рожевого скла, а екземпляр з овальним дном – з прозорого зеленуватого скла [227, с. 38].

Скляні знахідки з місця Берестецької битви є особливо цінними з огляду на те, що два комплекси знахідок з Попового Горба та місця переправи є добре датовані: перша половина XVII ст. та 1651 р. відповідно, а тому можуть служити для датування аналогічних виробів [227, с. 39].

Різнманітні скляні вироби відомі з розкопок городища Шеполь на Волині. Виявлені вони у споруді другої половини XVII ст. та представлені фрагментами пляшок, келихів та чарок. Увагу привертають тонкостінні чарки, прикрашені тонким орнаментом по гарячому склу. Навряд вони були у вжитку простого

селянина того часу [100, с. 165 – 166]. Поблизу Луцька серед інших знахідок виділяється фрагмент гутного скла фіолетового кольору, прикрашеного прокресленим витим візерунком. На жаль, величина фрагменту не дозволяє провести його реконструкцію [99, с. 340], але це засвідчує поширення різнокольорового посуду.

Скляні вироби відомі з розкопок Крилоса. Деякі з них зберігаються у Львівському історичному музеї [20 – 25]. Зокрема, це два фрагменти келихів (див.: Додаток № В8.1–2; ЛІМ КР № 8223 та ЛІМ КР №13801). Також тут є фрагмент плесканки (див.: Додаток В8.4; ЛІМ КР № 2224) , вінце скляної посудини (див.: Додаток В8.5; ЛІМ КР № 8226), скляна ручка (див.: Додаток В8.6; ЛІМ КР № 8228) та денце у формі пелюстки (див.: Додаток В8.3; ЛІМ КР № 8229). Усі вироби виготовлені із зеленуватого скла, для скломаси характерна наявність бульбашок.

Багато скляних посудин виявлено також у Львові. В результаті археологічних робіт на вул. І. Нечуя-Левицького в 2002 – 2003 рр. знайдено сім одиниць виробів із скла. Особливо цікавим є фрагмент верхньої частини штофа, нижче горловини якого знаходиться округла в плані та випуклої форми печатка з написом «ОНО». Знахідки датуються XVI – XIX ст. [272, с. 345].

Скляні вироби, виявлені на вул. Руській, представлені фрагментами штофа та ручками посудин і датуються XVII – XVIII ст. [273, с. 346] Відомі також знахідки пляшок і пляшечок різноманітних форм, окремі з яких збереглись у цілому вигляді. Вони виявлені на вул. Валовій, 15 та Братів Рогатинців, 18 і датуються XV – XVIII ст. [274, с. 359].

Чимало скляних знахідок XVIII – першої половини XIX ст. виявлено в результаті археологічних робіт на стику вулиць Івана Гонти та Підвальної під керівництвом Остапа Лазурка. Зараз скляні вироби проходять наукову інвентаризацію у Історико-краєзнавчому музеї м. Винник Серед них увагу привертають фрагменти балясин. Одна з них рельєфна та забарвлена у світло-зелений колір і вкрита патиною. Інша представлена вертикальним рядом з трьох

куль безбарвного скла. Ще одна фігурна балясина виготовлена з безбарвного прозорого скла та вкрита білою патиною (див.: Додаток В9.1–2).

Крім того, тут знайдено фрагменти пляшок, штофів, карафок, склянок, ручки скляних виробів. Фрагмент однієї з карафок з ручкою, забарвлений у темно-зелений колір та вкритий білою патиною (див.: Додаток В9.3). Натомість інша карафка представлена верхньою частиною. Її вінце відігнуте назовні, заокруглене. Горловина виробу коротка, добре виражена (див.: Додаток В9.4).

Також тут виявлено фрагмент посудини з ручкою, можливо, – дзбанка. Він виготовлений із зеленого скла та вкритий патиною. Цікавою є знахідка склянки, виготовленої з безбарвного прозорого скла. Її вінця ледь відхилені назовні, денце плоске. Його діаметр – 5 см. Висота збереженої частини склянки становить 8,6 см.

Не поступається числом знахідок вул. Краківська, 6 – 12., де у 2010 р. дослідження проводились під керівництвом Назарія Войтовича, а матеріали були передані в Історико-краєзнавчий музей м. Винники у 2012 р. і зараз проходять наукову інвентаризацію. Рельєфна пустотіла балясина, яку тут виявили, виготовлена з гутного скла світло-зеленого відтінку та покрита патиною блакитного кольору. Знахідка датується XVII – XVIII ст. Також тут виявлено аптекарський посуд. Пляшечка XVI ст., світло-блакитного відтінку, покрита патиною білого кольору. Її вінця відхилені назовні, краї заокруглені, злегка деформовані. Діаметр вінця становить 3 см. Шийка добре виражена, косо зігнута, плавно переходить у циліндричне тіло посудини. Денце злегка ввігнуте в середину, його діаметр 2,5 см. Висота пляшечки – 6 см. Інша пляшечка, що могла використовуватися для зберігання ліків, датується XIX ст. Її денце плоске, увігнуте всередину. Тіло посудини циліндричне. Шийка плавно переходить до плічок. Вінця пляшечки відбиті. Діаметр денця виробу становить 4 см, його висота – 13,7 см. Ще дві схожі пляшечки, датовані XVIII – XIX ст., виготовлені з блакитного скла, однак дещо відрізняються між собою за формою тулуба: в одній вона сплющено-циліндрична, в іншій – циліндрична. Відмінною від згаданих є пляшечка, виявлена О. Лазурком. Її вінця відігнуті назовні, а шийка

коротка та слабо виражена. Тулуб пляшечки дещо заокруглений. Дно злегка ввігнуте всередину і має діаметр 4,5 см.

Численними на вул. Краківській є також знахідки денець пляшок XVII – XVIII ст., для яких характерним є сильно увігнуте всередину денце. Пляшки із таким же увігнутим дном відомі з розкопок Чигирини [202, с. 141 – 143]. Цікаво, що їх називали «шахрайками»: на вигляд вони були літрові, насправді ж містили не більше 600–700 мл [339].

Шліфовані вироби високої якості продукувала Коростівська гута [36 – 51]. Серед них виділяється парадний набір І. Любомирської, який складається з карафки (Ск 27), завершеної фігурно шліфованим корком, та трьох келихів яйцевидної форми на квадратних стопах (Ск 53 – 55). Крім того, у гуті виготовляли значну кількість аптечного посуду із зеленуватого та безколірного скла. Велика кількість денець, ручок різної форми та два майже цілі кухлики дають підстави стверджувати, що у гуті виробляли і цей тип посуду. Також тут виготовляли дзбани, штофи, карафки, плесканки на ніжці, келихи і келишки на ніжках-балясинах, або простих ніжках-стеблах, склянки циліндричної і конічної форми, кубки на піддонах та різноманітні пляшки [173, с. 192 – 194] (див. Додаток В10 – В11). Серед уламків зустрічалося скло забарвлене кобальтом, а також булого кольору різної інтенсивності. Маленький фрагмент дубльованого скла з внутрішнім накладом золотим рубіном став підтвердженням С. Мартинюку слів місцевих жителів про знахідки червоного скла. Адже золотий рубін – рідкісне і дороге скло рожево-червоного кольору [91, с. 43 – 44]. Цікаво, що червоне рубінове скло було винайшов лікар та алхімік Андреас Кассіус у 1676 році в Гамбурзі. А перші вироби з такого скла робив Йоган Кунхель, який працював впродовж 1679 – 1693 рр. в гуті, що знаходилась в землях курфюрста недалеко Берліну [309, s. 24 – 25].

Скляні гутні вироби XVI – XVII ст. відомі також із Києва. В результаті розкопок Михаїла Каргера у 1946 р. та Володимира Гончарова у 1955 р. виявлено більше ста уламків. У залежності від практичного використання, їх поділено на дві основні групи: столовий посуд та віконне скло [275, с. 82]. Всі вироби

прозорі, мають світло- або темно-зелений колір. Асортимент київського посуду доволі різноманітний. Серед них чимало штофів, які характеризуються товстими стінками та вузьким горлом і мають висоту більше 20 см. Відомі також пляшки зеленого кольору з високим вузьким горлом, біля основи якого розміщено рельєфний валик. Своєрідну серію посудин представляють пляшки з прозорого скла з прямим або відігнутих назовні вінчиком. Під вінчиком або при переході його у тулуб також буває рельєфний валик. Знайдено чимало посудин для пиття, зокрема склянок та бокалів на високих ніжках-підставках. Крім того, виявлено невеликі посудини з вузьким горлом, один з яких орнаментований горизонтальними заглибленими лініями [275, с. 83].

Різноманітні за призначенням скляні вироби XVIII ст., виявлені на території Києво-Печерської лаври підтверджують місцеве виробництво скла та наявність у Печерського монастиря значних потужностей власного гутного виробництва [98, с. 165 – 167]. Києво-Печерська лавра в другій половині XVIII ст. була одним з найбільших виробників побутового і тарного скла. Більшість її гут знаходились на багатій лісами Чернігівщині. Тут, окрім посуду, виготовлялись також скляні гранати зеленуватого кольору різного калібру. 208 фрагментів гранат виявлені на території Арсеналу та представляють браковані вироби [240, с. 147 – 148].

Чимало скляних виробів кінця XVII – початку XVIII ст. знайдено в заповненні оборонного рову Верхнього міста в Києві. Вони представлені стінками від пляшок, штофів, невеликих чарок, бокалів, кухлів, склянок, денцями від пляшок, штофів, фляг та масивною ніжкою, до якої в нижній частині була приварена «пелюсткова основа». Ніжка була прикрашена наліпним валиком у вигляді стилізованої змії [148, с. 42]. Схожі знахідки відомі і з інших локацій Києва [147, с. 77]. Також подібний комплекс скляних виробів, представлений здебільшого пляшками, відомий з Переяслава, де датується аналогічним чином [250, с. 169].

Відомими є знахідки скляних виробів в с. Білогородка Київської обл., серед яких цікавий нам період презентує лише один фрагмент посудини XVI – XVII ст.

[183, с. 244]. Також значною кількістю фрагментів репрезентовані вироби з гутного скла у Чигирині. Скло – прозоре з бульбашками повітря, безколірне або має блакитний чи зеленуватий відтінок, поверхня латинізована. Тут переважають фрагменти штофів, графинів, чарок та кухлів [165, с. 57].

Розглянуті матеріали дозволяють говорити про те, що в досліджуваній період скляні вироби користувались широким попитом, у зв'язку з чим постає необхідність систематизації скляних знахідок для кращого розуміння асортименту посуду, розквіт різноманітності форм якого припадає на XVI – XVIII ст.

5.2 Основні типи гутних виробів (на основі музейних збірок)

Скляний посуд даного періоду характеризується доволі широким асортиментом форм. У побуті використовувалися кулевидні пляшки різних розмірів [252, с. 112], пляшки з криволінійними обрисами, циліндричні посудини для зберігання рідини, близькі за формами до сучасної пляшки, чотиригранні пляшки (штофи та кварт) [109, с. 128], посуд для пиття типу келишка та посудини для пиття циліндричної форми – прототип сучасної склянки [205, с. 49].

Для гутних виробів характерним є принцип взаємозалежності утилітарного та художнього. У всіх виробках, незалежно від часу, чітко визначається утилітарність форми. Художніх стилі XVII – XVIII ст. внесли певну динаміку у пластику спокійних, статичних форм. Внаслідок цього відбувається зміна акцентів: утилітарність підкоряється художньому началу.

За функціональними особливостями художні твори зі скла поділяються на декоративно-архітектурне скло, світильники, посуд, декоративно-ужиткові предмети, дрібну пластику, прикраси [314, с. 87 – 88].

Декоративно-архітектурне скло належить до декоративно-монументального мистецтва і поділяється на три типологічні групи: смальтові мозаїки, вітражі й скляні архітектурні елементи.

Світильники також поділяються на кілька типологічних груп освітлювальних предметів. Порівняно із керамічними, металевими і дерев'яними

світильниками, скляні появилися пізно, зважаючи на високу вартість. Наприкінці XVI ст. у Венеції почали виготовляти скляні підсвічники, а згодом, через століття — пишні люстри із гірлянд прозорого скла, утворених з розеток, квітів, листочків, плодів тощо. У XIX ст. в Європі були широко розповсюджені оздоблені склом бра, торшери, жирандолі, а на початку XX ст.— різноманітне декоративне електроосвітлювальне скло.

Посуд — найбільший і найхарактерніший рід художнього скла, виготовлений гутною технікою, пресуванням або литтям у формах. За функціональними ознаками поділяється на посуд для столу, для приготування страви, парфумерні флакони, скляну тару, лабораторний і аптечний посуд. Найвищу художню цінність має скляний посуд для святкового столу. Порівняно із посудом, виготовленим з інших матеріалів, скляний вирізняється вишуканістю форм, багатством фактури й кольору, що викликає глибокі поетичні асоціації. Скляний посуд можна умовно поділити на такі типологічні групи: глечики, склянки, тарелі, пляшки, чарки, посуд з носиком, кулястий посуд, фігурний посуд та ін.

Глечики — типологічна група широкогорлого скляного посуду з ручкою і литочком для води, молока і квасу, що своєю формою близькі до таких же керамічних виробів. Сюди входять і дзбанки (іноді з накривками).

Форма склянки («скляниці») — конічна, із розширенням до верху та маленькою доліпленою основою дна — була поширена у XVI – XVII ст. Сучасні склянки також ледь конічні, рідше циліндричні з прямими або більш-менш сферичними стінками. Збільшення сферичності і наявність вушка характерні для кухля і чашки.

Тарелі — типологічна група дисковидного посуду, який має для стійкості дно (маленькі ніжки або ж піддон). Крім тарелів різної величини і декору до групи також входять миски, підставки, таці, розетки тощо [314, с. 87].

Пляшки — типологічна група вузькогорлого скляного посуду для зберігання міцних напоїв. До групи входять такі типи виробів: пляшка, карафка, штоф та ін. Карафка — дещо ускладнена форма пляшки. її корпус може бути

циліндричний, конічний, кулястий (з витягнутою шийкою). Карафка завжди має чопик, рідше ручку і литочок для зручності наливання рідини. Штоф (давня одиниця виміру рідини, близько 1,23 л) — пласка чотиригранна посудина з короткою шийкою і вузьким горлом. Завдяки пласкій гранчастій формі, штофи зручно було вкладати у дорожні скриньки по кілька штук (для перевезення міцних напоїв). Інколи траплялися штофи восьмигранної та округлої форм з накладними стрічками і розписами. Плесканка (баклага) — теж вузькогорла посудина, відрізняється від попередніх колесоподібною формою корпусу з малими ніжками, горлом і вушками. Барильце — тип посуду, наслідуваний з бондарства.

Чаші — типологічна група півсферичного скляного посуду для напоїв. Формою і призначенням походить від стародавніх керамічних, металевих і дерев'яних виробів. Кубок (келих) — струнка чаша (інколи з накривкою і вишуканим декором).

Чарки – типологічна група скляного посуду для пиття меду, вина й горілки. Бувають різних розмірів (велика чара і маленька чарочка), форм — з ніжками або без них. Сьогодні чарка є збірним означенням стопки, шкалика, келиха, бокала, фужера тощо.

У сучасному виробництві скляного посуду зустрічається чимало предметів, які повторюють вже відомі типи виробів. Наприклад, чайники, кавники формою подібні до керамічних, цукерниці виготовляють за типами «кошиків», ваз, чаш тощо.

Фігурний посуд — стародавня типологічна група скляних місткостей для зберігання рідини. Такий предмет був кулястою, яйцевидною або циліндричною посудиною, що відповідала загальним обрисам тулуба тварини. До нього доіплювали узагальнені деталі — голову, кінцівки і, таким чином, посудина нагадувала ведмедя, барана, коня, одуда, качку, півня тощо. На Україні фігурний посуд поширився у XVII—XIX ст. [314, с. 87 – 88].

Декоративно-ужиткові предмети зі скла — рід виробів, які призначені для обладнання житла, складається з таких типологічних груп: вази, туалетні

флакони тощо. Найбільша типологічна група — вази — поділяється на дві підгрупи: декоративні та для квітів. Так само, як і в кераміці, окремим типом виступає посудина для попелу — попільничка.

Дрібна пластика — невеликий рід виробів зі скла (мініатюрна декоративна скульптура), що самою концепцією наслідує керамічні іграшки. За тематичним спрямуванням дрібна пластика буває анімалістична та антропоморфна.

Прикраси — рід виробів з декоративного скла (біжутерія). Сюди, насамперед, відносяться різноманітні скляні намиста. Скло також служить добрим імітаційним матеріалом природних мінералів (авантюрин, малахіт, лазурит, яшма та ін.).

Типологія творів художнього скла менша, порівняно із керамікою і художнім деревообробництвом, однак перевершує кількістю груп і типів такі види декоративно-прикладного мистецтва, як ткацтво, килимарство, мереживо [314, с. 88].

Для скляного посуду досліджуваного періоду існує ще кілька класифікацій. Зокрема, В. Рожанківський пропонує виділяти наступні типи посуду XVI – XVII ст.:

- кулевидні пляшки різних розмірів. Від дрібних, місткістю близько 10 см³, до дволітрових з довгою шийкою. Стійкість таких посудин досягається лійкоподібним ввігнутих до середини дном, а в інших – додатковим конструюванням підставки ліпленням і розкачуванням;
- пляшки з криволінійними обрисами, що являють собою варіант попередніх. Кулевидний корпус у цих випадках сплющувався паралельно з двох боків «в пришльопку», тобто ударами по площині;
- циліндричні посудини для зберігання рідини близькі за формами до сучасної пляшки. В практиці видування циліндр утворюється з кулі витягненням її в одному напрямі; для цього складув використовував відцентрову силу, розмахуючи розпущеною донизу трубкою. Далі він формував дно «в пришльопку» або вдавленням досередини;

- чотиригранні пляшки. М'яко заокруглені їх кути свідчать про таку саму додаткову обробку кулі приплющуванням з чотирьох боків;
- посуд для пиття типу бокала;
- посуд для пиття циліндричної форми – прототип сучасної склянки. Перехід від денця до стінки заокруглений і завжди з хвилясто навареною навколо ліпною прикрасою [221, с. 87 – 89].

Лариса Виногородська також спробувала класифікувати скляний посуд XVII – XVIII ст. Його вона поділяє на наступні групи: посуд для зберігання речовин («кварти», штофи, пляшки, аптечний і дрібний столовий посуд) та посуд для пиття (склянки, кухлі) [109, с. 140].

Ще одна спроба групування скляних виробів запропонована у посібнику «Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.». Тут продукцію гут розділено на наступні категорії: посудини для зберігання речовин (кварти, штофи, пляшки; аптечний і дрібний столовий посуд), посуд для пиття (склянки, стопки, кухлі, чарки); віконне скло [315, с. 82].

Також скляні вироби ділять на п'ять наступних груп: тарний посуд (для зберігання рідини); посуд для розливання рідини; посуд для пиття; посуд для їжі; непосудне скло [292, с. 100].

Власну класифікацію гутних скляних виробів запропонувала О Харитонова. Дослідниця виділяє шість категорій: посудини для зберігання рідин та сипких речовин, посуд для індивідуального вжитку, столовий та аптечний посуд, вікна та «інші» вироби [312, с. 10]. Наявність трьох груп виробів О. Харитоновій вдалося простежити в результаті участі у розкопках Богородицької фортеці. Зокрема, тут виявлено посудини для зберігання рідин і сипких речовин, столовий посуд та дрібні скляні вироби [263, с. 81; 265, с. 92].

Систематизацію скляного посуду здійснила Е. Починок, яка виокремила наступні групи: тарне скло (пляшки, штофи, плесканки); столовий посуд (глеки, кухлі, келихи, келишки, стопки (чарки); посуд для пиття на високій ніжці (бокали); святковий фігурний посуд (кубки, вівати, флейти). Щоправда автор

ззначає, що даний поділ не претендує на вичерпну класифікацію та потребує доповнення [211, с. 43 – 48].

Очевидно, що для здійснення типології необхідно враховувати скляні вироби із різних комплексів знахідок на досліджуваній території. Це дозволить більш точно виявити характерні риси того чи іншого типу скляних речей, простежити тенденції у їх поширенні. З цією метою опрацьовано певні збірки скла, розміщені у музеях Прикарпаття та Волині.

Однією із них є колекція гутного скла, зібрана влітку 2008 р. археологічною експедицією Львівського національного університету ім. Івана Франка під керівництвом Наталії Білас під час розкопок на території Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого. Цінність знахідок не стільки у їх кількості, а в тому, що вони представляють чимало типів скляного посуду XVI – XVII ст. На сьогодні знайдені предмети зберігаються у фондах Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Серед виявлених гутних виробів у Підгірцях найбільш численними є фрагменти келихів [63]. Більшість з них виготовлені з зеленого та світло-зеленого прозорого скла, що характеризується наявністю бульбашок. Один з них (див.: Додаток В.12.1; Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Відділ археології, № од. зб. 15738 (далі ВІКМ. Арх. №) має висоту 4,4 см, товщину стінок 0,2 – 0,3 см, внутрішній діаметр виробу – 4,2 см. Діаметр основи становить 5 см, її товщина – 0,6 см. Виготовлений з прозорого скла світло-зеленого кольору, в якому наявна незначна кількість бульбашок діаметром 0,1 – 0,2 см.

Інший фрагмент (див.: Додаток В.12.2; ВІКМ Арх. № 15770) має висоту 6,4 см, діаметр 5 см, товщину бокової стінки 0,1 – 0,2 см; діаметр основи – 5,2 см, її товщина – 0,6 см. Забарвлений у зелений колір. Для наступного зразка (див.: Додаток В.12.3; ВІКМ Арх. № 15771) характерними є доволі відігнуті краї, діаметр келишка – 6,8 см, товщина стінок – 0,3 – 0,4 см. Забарвлення аналогічне до попереднього фрагменту. Набагато меншим є уламок від келиха з прозорого зеленого скла (див.: Додаток В.12.4; ВІКМ Арх. № 15749). Його ніжка дещо

неправильної круглої форми має діаметр 6,2 см, висота уламку – 3,3 см, товщина стінки – 0,2 – 0,3 см.

Краще збережений фрагмент келиха на невисокій ніжці з діаметром основи 5,3 см (див.: Додаток В13.1; ВІКМ Арх. № 15777). Товщина стінок – 0,2 – 0,4 см, діаметр виробу на збереженій частині становить 6 см. Схожим до нього є фрагмент з дещо деформованою основою діаметром 4,6 см (див.: Додаток В13.2; ВІКМ Арх. № 15690) та внутрішнім діаметром 6 см. Товщина стінок – 0,1 – 0,3 см. Аналогічним можна назвати келих світло-зеленого кольору, діаметром 5,6 см та з товщиною стінок 0,1– 0,2 см (див.: Додаток В13.3; ВІКМ Арх. № 15704). Його можна вважати бракованим, через значну асиметричність та нерівномірну товщину основи.

Схожими до названих є келихи, виготовлені також із зеленого скла з невеликою кількістю бульбашок. Один з них (див.: Додаток В14.1, 3; ВІКМ Арх. № 15773) має діаметр основи 4 см, товщина стінок коливається в межах 0,25– 0,3 см, діаметр ніжки – 1,8 см. Діаметр основи іншого (див.: Додаток В14.1,1; ВІКМ Арх. № 15772) становить 4,4 см, товщина стінок – 0,3 см.

Кілька основ таких келихів [64] мають діаметр від 4,4 (див.: Додаток В14.2, 4; ВІКМ Арх. № 15728) до 5 см (див.: Додаток В14.2, 5; ВІКМ Арх. № 15700). На останньому видно сліди вогню. Ще один фрагмент з безбарвного прозорого скла з бульбашками (див.: Додаток В14.2,1; ВІКМ Арх. № 15726) має діаметр 4,8 см і товщину стінок ніжки 0,2 см. Аналогічні розміри в іншій основі (див.: Додаток В14.2, 2); ВІКМ Арх. № 15729), дещо ввігнутої збоку, зеленого кольору. Така форма келихів була універсальною, що свідчать знахідки аналогічних виробів і на території сучасної Польщі. Тут вони найбільш масово продукувались у XVII ст. [298, s. 125 – 127].

Найкраще збереженим є келих зеленого кольору з відігнутими дзвоникоподібними вінцями [65], що знаходиться в експозиції Історико-краєзнавчого музею м. Винники (див.: Додаток № В15.1; ВІКМ Арх. № 15827). Аналогічні келихи у XVI – XVII ст. широко побутували в Польщі та наряду із товстостінними високими склянками, розписаними емаллями («вількомами»)

становили дві основні групи польського столового посуду, відомими впродовж XIV – XVII ст. [310, s. 148 – 149].

Збереглись кілька боковин келихів [66] зі світло-зеленого скла, товщиною стінок 0,2 см (див.: Додаток № В16.1; ВІКМ Арх. № 15634; рис. 2; ВІКМ Арх. № 15745).

Цікавим є одиничний фрагмент циліндричної посудини [67] (скоріш за все посудини для пиття) діаметром 4 см (див.: Додаток В.16,3; ВІКМ Арх. № 15691). Товщина стінок становить 0,3 см, основи – 0,5 см. Дно посудини дещо ввігнуте всередину.

Не надто численними є фрагменти вінець тонкостінних скляних посудин [68] (див.: Додаток В17.1–4; ВІКМ Арх. № 15759, 15633, 15722, 15686 відповідно), ймовірно дзвоникоподібних келихів. За ними вдалось визначити діаметри виробів. Вони становлять 10,6 (В.17.1), 11 (В17.2–3) та 9,6 (В17.4) см. Скло прозоре, забарвлене в зелений колір. Товщина стінок цих посудин становить 0,1 – 0,2 см. Схожі фрагменти відомі з розкопок колишнього бернардинського костелу у Дубно [119, с. 270].

Іншу групу скляних виробів з фондів музею складають пляшки різних форм [69]. Одна з циліндричних, світло-зеленого кольору, має діаметр 6 см та товщину стінок 0,2 см (див.: Додаток В14.1, 2; ВІКМ Арх. № 15774). Аналогічну форму мала пляшка темно-зеленого кольору з діаметром 4,8 см і товщиною стінок 0,1 см, дно якої дещо більше ввігнуте всередину (див.: Додаток В18.1; ВІКМ Арх. № 15811).

Інший тип – кулевидні та криволінійні пляшки, від яких збереглись в основному фрагменти горловин. Кілька з них виготовлені із безбарвного прозорого скла (див.: Додаток В18.2–4; ВІКМ Арх. № 15742, 15741, 15685 відповідно). Діаметр горловин цих фрагментів 1,7 (В18.2) та 2,4 (В18.3–4) см, товщина стінок – 0,1 – 0,4 см. Значно масивнішими є горловини інших пляшок цього типу (див.: Додаток В19.1–3; ВІКМ Арх. № 18803, 15804, 15713 відповідно), товщина їх стінок становить до 0,8 см – ВІКМ Арх. № 18803). Дві з

них зеленого кольору, третя – з прозорого скла, з висотою горловини 10 см (ВІКМ Арх. № 15804).

Приблизно з першої третини XVII ст. горло пляшок на відстані 1 – 1,5 см від отвору почали перевивати скляним джгутиком круглого чи дещо сплющеного перерізу, призначенням якого було утримувати з допомогою мідного дротика дерев'яну пробку. До цього пляшки закривали або згорнутим папером, або цупкою тканиною [143, с. 74 – 81]. Також даний джгутик скла, міг служити для посилення устя пляшки [202, с. 141]. Крім того, він свідчить про призначення пляшки – для вина, оскільки для горілчаних пляшок такі джгути були нехарактерні [291, с. 102].

Цікавими є пляшки-плесканки, більшість з яких виготовлялися з безбарвного або світло-зеленого прозорого скла. Плесканки знайдено під час розкопок на території Підгорецького монастиря [70] (див.: Додаток В20.1; ВІКМ Арх. № 15740), на місці існування Унівської скляної гуди [104, с. 8] (див.: Додаток В21.1–3). Одна із таких пляшок початку XVII ст. міститься в експозиції Музею скла Львівського історичного музею та походить із Потелича (див.: Додаток В21.4; Ск 1002). Відомі такі знахідки також у Дубно [119, с. 267]. Характерною ознакою даних пляшок є невисока шийка до 1 см з відігнутими краями. Плесканки, зазвичай, використовувались як тара для вина [205, с. 42].

Прямокутні пляшки (штофи) з Підгірців представлені фрагментами трьох екземплярів [71]. Один з цих штофів був зеленого кольору, товщина його стінок – 0,2 см, однак через занадто малий розмір уламка важко судити про інші параметри (див.: Додаток В20.2; ВІКМ Арх. № 15693). Інший штоф виготовлений із скла прозорого кольору. Товщина стінок – 0,2 – 0,4 см, висота шийки – 1,8 см, її діаметр – 2,4 см, діаметр горловини – 3,2 см. Ширина основи штофа становить приблизно 7,6 см (див.: Додаток В20.3; ВІКМ Арх. № 15737). Штоф, який майже повністю зберігся, має ширину 11 і висоту 21 см (див.: Додаток В15.2; ВІКМ Арх. № 15826). Виготовлений він з прозорого, майже безбарвного скла з легким світло-зеленим відтінком. Подібні штофи більш

витагнутої вверх форми відомі з Унівської гуті. Вони виготовлені зі скла темно-зеленого кольору.

Схожі штофи також знайдено у Києві [275, с. 83]. Один із них мав досить високу шийку і відхилені назовні загострені вінця, а навколо місця, де горло з'єднувалося з корпусом штофа, проходили дугоподібні врізні лінії [148, с. 43].

Причиною широкого побутування штофів була зручна чотирикутна форма. Завдяки їй штофи з різними напоями компактно вкладалися в подорожню скриньку, яку брали з собою в поїздку заможні люди. Разом з тим штофи добре служили і як настільний посуд [252, с. 113].

Своєрідною є знахідка напівштофа із продряпаним (на одній із граней) зображенням хреста, що походить з Полтавщини. Посудина зеленого кольору, з дрібними бульбашками повітря, скоріш за все, використовувалась для зберігання в ній свяченої води [271, с. 59 – 60].

Вирізняють кілька різновидів штофів щодо пропорцій та розмірів. На Чернігівщині, Київщині, Волині домінували штофи у вигляді високої призми з основою, наближеною до квадрата, але пропорційні відношення частин були майже незмінними. Натомість вироби із західних земель мають більш видовжений прямокутник в основі [233, с. 214]. Останнє добре простежується на виробках з Унівської гуті.

Наступною групою скляних виробів варто виділити кухлі. З Підгірців походить кухоль з темно-зеленого скла висотою 8 см [72]. Його основа оздоблена прикрасою у формі пелюстки і має діаметр 4,2 см (див.: Додаток В22.1; ВІКМ Арх. № 15806). Форма ручки – типова для посудин цього типу XVI – XVIII ст. Про це свідчать аналогічні ручки кухля прозорого кольору, знайдена також у Підгірцях [73] (див.: Додаток В22.2; ВІКМ Арх. № 15639), ручки кухлів XVII ст. зі збірки П. Лінинського (див.: Додаток В23.1; Ск 806 – 815), ручка, виявлена на вул. Руській у Львові [273, с. 349], кухоль XVI ст. з Олеська (див.: Додаток В23.2; Ск 995) та ручки з Унева (див.: Додаток В23.3; Ск 841, Ск 848), чи, навіть Києва [253, с. 37]. Відмінну форму від згаданої має кухоль початку XVII ст. з Потелича (див.: Додаток В23.4; Ск 1003). Його дно є заокругленим і не має хвилясто

навареної ліпної прикраси. Крім цього, ручка келиха є подвійною і майже не має рельєфних ліній, що характерні для попередніх знахідок. Подібну до даної ручки виявлено на території монастирського дворища у с. Йосиповичі на Стрийщині [223, с. 36] та під час досліджень на площі Старий Ринок у Львові [173, с. 183]. Аналогів цим ручкам у світовій та вітчизняній науці більше не зафіксовано.

Кілька уламків скляних виробів з Підгірців не вдалося ідентифікувати [74]. Один з них належить скляній посудині з ручкою прозорого кольору, дещо сплюснутою посередині (див.: Додаток В24.1; ВІКМ Арх. № 15707). Товщина стінок посудини – 0,1 см. Ймовірно, у неї була друга ручка, що розташовувалась симетрично до збереженої. Інший фрагмент являє собою дещо скляної посудини, стінки якої мають висоту приблизно 1,5 см і є ввігнутими до центру (див.: Додаток В24.2; ВІКМ Арх. № 15743). Вона виготовлена зі скла прозорого кольору, основа виробу має діаметр 11 см. Ще одна знахідка являє собою дещо скляної посудини темно-синього кольору (див.: Додаток В24.3; ВІКМ Арх. № 15689). Товщина основи становить 0,3 см, її діаметр – 6 см. Чимало дещо скляного посуду XVI – XVII ст. знаходиться також в експозиції Музею скла, більшість з них прикрашені наліпними валиками у формі пелюстки, що було характерним для даного часу (див.: Додаток В25; Ск 816 – 824).

Скляні вироби з Підгірців відомі також з більш ранніх археологічних розвідок. Так, згідно угоди про наукову співпрацю між «Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków» (м. Варшава, Республіка Польща), Інститутом архітектури Національного університету «Львівська Політехніка» та Інститутом археології Львівського національного університету ім. Івана Франка у 2004 р. на території першої тераси Підгорецького замку було здійснено розвідкові розкопки. Головна мета досліджень полягала у вивченні характеру культурного шару та з'ясуванні окремих елементів планування структури першої та другої терас Підгорецького замку [94, с. 2].

Роботи проводилися в трьох місцях: біля підніжжя лівого крила східців, що вели від північної сторони замку до першої тераси (Розкоп №I); в центрі першої

тераси на місці ймовірного «фонтану» (Розкоп № II) та на межім I і II терас – місці опорної стіни (Розкоп III) [94, с. 3] (див.: Додаток В26).

На Розкопі № 1, поряд з посудом XVII – першої половини XVIII ст., було виявлено вироби із скла: денце бокала?, нижню частину ніжки фужера? та верхню частину графина з обламаними ручками? Якість скла задовільна, хоча в окремих місцях простежуються горизонтальні міні-сколи [94, с. 4].

Рухомий матеріал в Розкопі № 3 практично віднайдено лише в південній його частині (кв. А, Б – 1) на глибині – 0,1 – 0,4 м від рівня сучасної поверхні, тобто в чорних та темно-сірих гумусованих прошарках разом з будівельним сміттям. Він представлений уламками і фрагментами виробів із кераміки, скла та чорного металу. Серед виробів зі скла увагу привертає фрагмент денця посудини з клеймом Конецпольських. Це – круг, майже правильної форми (діаметр 2,9 см), по окружності якого простежується валик шириною 0,2 і висотою 0,1 см. У верхній частині круга видніється стилізоване зображення корони, під якою (по середині і внизу круга) знаходиться рельєфний вигляд герба Конецпольських: щит, підкова і хрест. Ймовірно, цю посудину було виготовлено майстрами місцевої гуті на замовлення чи в якості подарунка власнику замку [94, с. 10 – 12].

Не менш цікавою від винниківської є збірка гутного скла XVII – XVIII ст. з Історико-краєзнавчого музею Володимир-Волинського [75 – 84]. Вона нараховує понад двадцять предметів, які потрапили сюди із випадкових зборів, або із планомірних розкопок на території міста та його околиць [162, с. 236]. Зокрема пляшки [75] представлені двома екземплярами, виготовленими із зеленуватого скла. Один із них являє собою фрагмент, а саме шийку виробу, висотою 7,3 см та товщиною стінок 0,3 см (див.: Додаток В27.2; КВ 4598). Вінця шийки пляшки дещо відігнуті назовні. Горловина прикрашена наліпним валиком, товщиною 0,2 см. Інша пляшка представлена шийкою, прикрашеною наліпним валиком шириною 0,7 см та верхньою частиною тулуба (див.: Додаток В27.5; КВ № 4582). Висота фрагменту – 6,8 см, товщина стінок – 0,3 см. Пляшка забарвлена у світло-зелений колір та покрита коричневою патиною.

Ймовірно, циліндричній пляшці належить денце [76], яке не має прикраси у формі пелюстки (див.: Додаток В28.6; КВ № 8718). Діаметр виробу становить 7,4 см. Денце забарвлене у світло-зелений колір та має міні-тріщини на поверхні.

Єдина плесканка зеленого кольору представлена фрагментом нижньої її частини [77] (див.: Додаток В27.1; КВ № 4593). Товщина стінок на збереженій частині – 0,3 см, що для пляшок такого типу є досить масивним. Схожа плесканка була знайдена у Підгірцях, однак тут вона репрезентована фрагментом верхньої частини.

Штофи представлені двома фрагментами зеленого скла [78]. Один із них (див.: Додаток В28.4; КВ № 2589) являє собою нижню частину виробу, довжина якої 8 см. Товщина стінок штофу – 0,4 см. Інший виріб має дещо відмінну форму, оскільки його бічні стінки не прямі, а ввігнуті всередину. Товщина стінок цієї посудини коливається і діапазоні 0,1 – 0,2 см, висота фрагменту – 8 см. Скло покрите білою патиною.

Цікавою є посудина (очевидно склянка) з прозорого безбарвного скла, прикрашена наліпними кількашаровими кругами по всій поверхні [79], діаметр яких 0,1 – 0,8 см (див.: Додаток В28.5; КВ № 8135). Дно посудини виготовлене у формі розетки діаметром 5,4 см, її висота становить 8 см. [162, с. 236 – 237]. Її було виявлено під час розкопок 1999 р. в ур. «Апостольщина» в комплексі матеріалів початку XVII ст. [93, с. 32]. Майже аналогічна за розмірами посудинка цього типу була знайдена також під час розкопок 1997 р. на пл. Старий Ринок у Львові у синхронному комплексі (виставлена в експозиції Музею давніх пам'яток Львова) [92, с. 48]. Фрагмент склянки з таким самим орнаментом також відомий з Чехії а саме з міста Зелена Гора. Щоправда, тут денце не має форми розетки і його діаметр дещо більший – 9 см [347, s. 152 – 153]. Схоже до такого декорування є хіба що у келихів типу «ромер» – доволі масивних виробів на високих товстих ніжках, які прикрашались краплями скла. Їхня остаточна форма склалась у XVII ст., а найбільшого поширення такі келихи для вина здобули у Західній Європі. Відомі вони і в Північній Польщі, однак тут є імпортованими [301, s. 433 – 448].

З Володимир-Волинського походить посудина зі світло-коричневого скла, ймовірно стопка чи склянка [80], оскільки з фрагменту зрозуміло, що у неї відсутня ручка, характерна для кухлів (див.: Додаток В28.8; КВ № 8721). Висота фрагменту 10,8 см, товщина стінок 2 см, діаметр денця у формі розетки 6,4 см.

Крім того серед скляних речей музею є три денця у формі розетки [81]. Всі вони виготовлені із зеленого скла. Діаметр денець 7,6 см (див.: Додаток В27.3; КВ № 4591), 10,4 см (див.: Додаток В28.7; КВ № 4590) та 4 см (див.: Додаток № В28.4; КВ № 8718).

Ніжки виробів представлені трьома екземплярами [82 – 84]. Один із них, висотою 7,8 см, є ніжкою бокала, що є суцільно заповненою (див.: Додаток В28.1; КВ № 8715). Її порожниста частина починається з висоти 5,4 см, товщина стінок з цієї ділянки становить 0,3–0,4 см. Також у верхній частині ніжка прикрашена поздовжніми лініями.

Інша ніжка з темно-зеленого скла також суцільно заповнена (див.: Додаток В28.2; КВ № 4580). Висота цього фрагменту 5 см, діаметр основи 5,4 см. Очевидно, ніжка належить доволі масивному келиху.

Своєрідність третьої ніжки у тому, що вона формується з двох перекручених валиків, які з'єднуються на висоті 4,2 см (див.: Додаток В28.3; КВ № 224). Ніжка виготовлена зі світло-зеленого скла, загальна висота екземпляру 5,1 см, діаметр основи становить 2 см.

Крім вищезгаданих виробів, у музеї також зберігається опукла аптечна банка з ручкою білого кольору, висота якої – 10 см. Інша аптекарська банка – циліндричної форми з дещо відхиленими назовні вінцями. Пляшка виготовлена із темно-зеленого скла, її висота становить 7 см [161, с. 238].

Незначна кількість скляних виробів XVI – XVIII ст. міститься у фонді Кременецького районного історичного музею [85 – 90]. Серед них пляшки представлені фрагментом опуклої посудини із широкими вінцями у формі джгутика скла [85]. Такий джгутик скла міг служити для посилення устя пляшки (див.: Додаток В29.3; Кременецький краєзнавчий музей, Інв. номер 76-78/2; далі – ККМ №) та денцем штофа [86] (див.: Додаток В30.3; ККМ № 7677). Товщина

стінок першої пляшки становить 0,3 – 0,4 см, діаметр горла – 5, 8 см. Товщина стінки штофа на збереженій частині – 0, 4 см. Обидві пляшки виготовлені із зеленого скла та частково покриті білою патиною.

Серед посуду для пиття виділяються ніжка на балясинці [87] діаметром 7 см (див.: Додаток В29.3; ККМ № 6770), та масивна ніжка [88] (скоріш за все, бокала), яка на висоту 7 см є суцільно заповненою (див.: Додаток В30.2; ККМ № 7678). Діаметр її ніжки – 9 см. Також у музеї є цікавий кухлик [89], виготовлений із світло-зеленого скла, поверхня якого прикрашена горизонтальними смугами (див.: Додаток В30.1; ККМ № 9040). Висота кухля – 5 см, діаметр основи – 3,8 см, товщина ручки – 0,5 см.

Крім того у фонді музею є скляна ручка [90] (див.: Додаток В29.1; ККМ № 6778/9), виготовлена із світло-зеленого скла її товщина на різних ділянках від 0,3 – до 0,8 см. Аналогію до такої ручки можна зустріти серед полтавських знахідок [259, с. 125 – 127] та скляних речей з посаду Богородицької фортеці, що на Дніпропетровщині [260, с. 170].

Практично всі описані вироби з Кременецького музею були виявлені у Гутиську Городельському Шумського району, де, ймовірно, могли і виготовлятися. Однак поки існування тут гуті не доведено, лише наявні усні свідчення та перекази про існуючий виробничий комплекс у лісових масивах вказаного населеного пункту.

У фондах ЛІМу зберігається колекція скляних виробів XVII – XVIII ст., виявлена С. Терським під час розкопок на пл. Міцкевича, 10 у Львові [27 – 35]. Пляшки представлені фрагментами товстостінних виробів [30]. Одна із них має розхилені вінця, діаметром 5,8 см, товщина її стінок – 0,3 см (див.: Додаток В31.1; Львівський історичний музей, Археологія Нової доби, Інв. номер № 583; далі – ЛІМ АНД №). Інша, з товщиною стінок 0,3 см, має наліпний валик на шийці товщиною 0,4 см (див.: Додаток В31.2; ЛІМ АНД № 580). Ще одна пляшка, виготовлена з прозорого безбарвного скла, представлена збереженою вузькою горловиною, товщина стінок – 0, 3 см (див.: Додаток В31.3; ЛІМ АНД № 593). Від іншої пляшки збереглася горловина діаметром 3,6 см, вінця у неї

значно розхилені назовні та мають діаметр 8, 4 см; товщина стінок виробу – 0, 4 см (див.: Додаток В32.1; ЛІМ АНД № 574).

Серед знахідок є один фрагмент бутля [32] (т.зв. сулії), діаметром отвору 5,4 см, виготовлений із зеленого скла (див.: Додаток В32.2; ЛІМ АНД № 621). Товщина стінок бутля становить 0, 7 см.

Плесканки представлені одним фрагментом із зеленого скла [33]. Тулуб плесканки був прикрашений орнаментом у вигляді горизонтальних ліній-насічок (див.: Додаток В33.1; ЛІМ АНД № 619).

На одному штофі (ЛІМ АНД № 680) є клеймо з написом «LONDON YЖP».

Серед посудин для пиття вирізняється келих, прикрашений орнаментом [31] (див.: Додаток В33.2; ЛІМ АНД № 591). Ніжка виробу суцільно заповнена та має діаметр на ділянці під тулубом 1 см. Схожим до даного є келих XVI – XVII ст. відомий із розкопок монастиря Воздвиження Чесного хреста біля с. Йосиповичі на Стрийщині [223, с. 37]. Своєрідною є чашечка [27], покрита білою патиною (див.: Додаток В33.3; ЛІМ АНД № 529). Виріб прикрашений орнаментом у вигляді вертикальних ліній скла, товщиною 0, 1 см. Товщина стінок самого виробу становить 0, 2 см. Типовою для даного періоду виступає склянка [34], прикрашена на збереженій частині орнаментальним поясом та із дном у формі пелюстки (див.: Додаток В33.4; ЛІМ АНД № 639). Виготовлена склянка із зеленого скла.

Також у збірці є один фрагмент основи піддона скляної посудини, виготовлений із світло-зеленого скла [29]. Зовнішній діаметр основи становить 12,6 см, внутрішній – 8, 5 см (див.: Додаток В34.1; ЛІМ АНД № 538). Аналогічні знахідки зустрічаються не так часто, однак на географічно значній території. Так, один фрагмент піддона відомий із гміни Солець над Віслою (Мазовецьке воєводство, Центральна Польща). Діаметр його основи становить 10 см [299, s. 131]. Аналогічну основу мають також гупени виявлені у Дубно на Підляшші [300, s. 259, 280].

Своєрідними є фрагменти стінок посудин із безбарвного скла, прикрашені орнаментом по гарячому склу [28] (див.: Додаток В34.2–3; ЛІМ АНД № 534, №

535). Техніка орнаменту аналогічна до тієї, що використовувалася для оздобы чарок, виявлених на городищі Шеполь [100, с.166].

Із загальної кількості скляних знахідок ручкам належать 12 екземплярів [35]. Одна з них – ручка кухля, типової форми, виготовлена із прозорого безбарвного скла (див.: Додаток В35.1; ЛІМ АНД № 678). Інша – сплюснена ручка світло-зеленого кольору (див.: Додаток В35.2; ЛІМ АНД № 677), аналогічна за формою до знахідки в Крилосі (ЛІМ КР 8228) та ручки із Богородицької фортеці [260, с. 170]. Ще одна ручка є подвійною (див.: Додаток В35.3; ЛІМ АНД № 673), вона аналогічна знахідкам з Підгірців та Потелича, про які вже згадувалось. Ручка із темно-зеленого скла, вкрита фіолетовою патиною (див.: Додаток В35.4; ЛІМ АНД № 666), скоріш за все належала дзбану, на що вказує її форма.

Крім описаних вище виробів, виявлено ще денця скляних келихів та різноманітні за формою скляні ручки (див.: Додаток В36).

Відтак представлені у колекціях ЛІМу, Історико-краєзнавчого музею м. Винник, Кременецького районного історичного та Володимир-Волинського історико-краєзнавчого музеїв різноманітні форми скляного посуду XVI – XVIII ст. та розглянуті нами гутні вироби значною мірою накладаються на класифікації, розроблені В. Рожанківським, Л. Виногородською та іншими дослідниками. Однак, до запропонованої В. Рожанківським явно слід додати келихи та кухлі. На нашу думку, перші варто відділяти від бокалів, про які писав В. Рожанківський [221, с. 89], оскільки за своїми параметрами (висота ніжки, діаметр) вони значно відрізняються. Щодо кухлів, то особливості їх форм також дають можливість говорити про окремий тип скляного посуду. Певні паралелі можна провести між основами цих виробів і посудин для пиття типу сучасних склянок, виділених В. Рожанківським [222, с. 43], однак останні позбавлені ручок, які є характерною ознакою кухлів.

Таким чином, для скляних виробів XV – першої половини XVI ст. характерним було домінування пізньоготичних рис, хоча значна кількість виробів цього часу має форму виразно антично-візантійського характеру. У XIV – XVII ст. віконне скло тільки почало витісняти із загального вжитку інші, менш

досконалі матеріали. Слід відмітити, що вітражі були необхідною умовою при будівництві готичних споруд, для яких характерні великі вікна.

Розвиток основних типів посуду відбувався передусім у напрямі вдосконалення форми. Наприкінці XVIII ст. столове скло набуло визначеного асортименту обіднього і десертного накриття, яке стає класичним і з незначними доповненнями і сталевими змінами існує нині. У цей час також з'явився штоф та популярним стає фігурний посуд, існування якого пов'язане зі специфікою народної обрядовості. Загалом, XVIII століття – доба розквіту асортименту гутного скла.

Чимало скляних речей було виявлено під час дослідження Унівської гуту – близько ста фрагментів. Найбільш цінними є вироби, оздоблені у техніці філіграні. Не поступається числом знахідок Коростівська гута, досягненням якої було шліфування та вироби з рубіном. Більшість цих знахідок знаходяться у фонах ЛІМу. Загалом музейні фонди містять значну кількість скляних виробів, але ці вироби, здебільшого, не відомі для широкого загалу. Водночас музейні збірки скла є яскравим показником асортименту продукції гут Прикарпаття та Волині.

Розглянувши у музеях скло та відомі опубліковані скляні знахідки дозволяють поділити гутні вироби, які побутували на досліджуваній території за функціонально-типологічним принципом на наступні групи:

- посудини для зберігання рідин і сипких речовин (пляшки, дзбанки, глечики, карафки, графини, штофи, плесканки);
- посуд для пиття (склянки, кухлі, келихи, келишки, бокали, чарки, пасгласи (скляниці), гупени);
- аптечний посуд;
- віконне скло;
- фігурне скло;
- інші скляні вироби (лампадки, люстри, дзеркала тощо).

ВИСНОВКИ

Прикарпаття та Волинь тривалий час знаходяться в сфері пильної уваги наукового середовища, наслідком якої стало накопичення значної за обсягом історіографічної та джерельної бази, придатної для цілісного відтворення історичного розвитку регіону кінця XV – першої половини XIX ст. Проте досі немає ґрунтовних праць, у яких б комплексно розглядалося гутництво як одне із господарських занять регіону. Окремі аспекти висвітлені мистецтвознавцями, археологами та істориками, однак гутництво продовжує знаходити на узбіччі ранньомодерних студій як явище маргінального характеру. Дисертант поставив і розв'язав важливу наукову проблему: на основі системного підходу до аналізу писемних та археологічних джерел у роботі комплексно розглянуто Прикарпаття та Волинь як єдину просторово-хронологічну структуру та реконструйовано процес становлення та розвитку гутництва цього регіону впродовж кінця XV – першої половини XIX ст. як у діахронному, так і у синхронному зрізах.

Аналіз археологічних джерел підтверджує, що склярство на українських теренах має давню історію, однак чимало виявлених скляних виробів є імпорнтними та не мають відношення до місцевого виробництва. Останнє яскраво простежується лише на білозерських пам'ятках, в деяких містах Північного Причорномор'я і у Комарові. Проте феномен останнього, ймовірно, є лише яскравим прикладом т. зв. «римської вуалі». На користь цього свідчить відсутність аналогічних матеріалів у даній місцевості в пізніший час.

Натомість гутництво на території Прикарпаття та Волині бере початок в останній третині XV століття. Основою для його розвитку був досвід міських склоробів Київської Русі, адже саме з часу Русі на цих теренах можна простежити безперервне скловиробництво. Ключовою відмінністю було розташування майстерень: якщо на Русі вони знаходились на території найбільших міст і склярство функціонувало як одне з ремесел, то наприкінці Середньовіччя вони перемістились у лісові масиви, поблизу піщаних кар'єрів. Цьому сприяв

передусім сировинний фактор, адже після походів монголо-татар інші ремесла відновлювались у містах. Постачати до міських центрів пісок, вапняк та попіл було економічно не вигідно.

Склярство було розвинене на території Галицько-Волинських земель, про що свідчать досліджені майстерні поблизу Давнього Галича та у самому місті. Крім того, власне скляне виробництво могло існувати у Тереховлі та навіть Пересопниці. Водночас скляні намистини певного типу відомі на території сучасного Підляшшя впродовж XII – XIV ст., що додатково свідчить на користь безперервності склоробної справи.

Вже з кінця XIII ст. німці-колоністи з'явилися на Прикарпатті та Волині, де відбулася зустріч двох традицій виробництва скла: римсько-візантійської та середньовічної західноєвропейської. Заміна соди на поташ через послаблення зв'язків з Візантією значно погіршила якість скломаси, аж поки не було удосконалено способи виготовлення поташу.

У зв'язку з переміщенням склоробних майстерень в сільську місцевість з'явився новий тип робітничої майстерні – гута, яка дала назву цілій епосі скляного виробництва, відомій ще як «лісове гутництво». Водночас гутництво не можна розглядати у одній площині, адже це господарське заняття являє собою складне багатоаспектне явище. Його найважливішими складовими (аспектами) виступають: розміщення майстерень, організація праці в гуті та персонал, технологічні та технічні особливості виготовлення скла, скляні вироби. Саме через призму цих складових гутництво можна розглядати органічне явище в господарському житті краю.

Як зазначалось, гуті розміщувались у сільській місцевості поблизу джерел сировини. Практика закладання гут свідчить про бажання землевласників збільшити свої прибутки. На основі різних джерел інформації вдалося локалізувати 29 гут останньої третини XV – XVII ст. та 31 гуту XVIII – I половини XIX ст. Для їх систематизації складено каталог та розроблено карту з позначенням розміщення цих гут. Це дозволяє мати наочну інформацію про масштаби розвитку гутництва на території Прикарпаття та Волині.

За організацією праці гуті були типовими мануфактурами, адже вся робота у них виконувалась ручним способом. Слід розуміти, що склороб у гуті не був самостійним виробником, який готував продукт від початку до кінця. Крім заготівлі лісу на паливо і переробки деревного попелу на поташ, склярська справа вимагала вміння формувати і випалювати глиняні тиглі для варіння скла, змішувати сировину і добре володіти різноманітними прийомами видування і формування виробів. Тому у гутах була певна спеціалізація та поділ праці серед працівників. Їх загальна кількість, зазвичай, не перевищувала одинадцять осіб. Сюди входили: склороб, видувальник (склодув), шліфувальник, маляр, золотар, шуляр, мішальник, лісоруб, вугляр, коваль, гончар, пакувальник шиб. Чим більшою була гута – тим більше працівників у ній було. Крім того до певних робіт могли залучатись панщинні піддані – найбільше для постачання дров.

«Гутником» найчастіше називали засновника гуті, який, здебільшого, був у ній склоробом (видувальником). Очевидно, що така назва рідше використовувалась до інших працівників гуті, адже за домовленостями з власником маєтностей, на яких закладалась гута, саме «гутник» мав сплачувати грошовий чинш та натуральний податок склом. Таке зобов'язання лягало на основну людину в гуті, в той час як лісоруби чи в'язальники були більш змінним персоналом, з огляду на специфіку їх роботи. Працівники гуті мали ще одне джерело для існування – власні рільничі господарства та були залежні від феодала. Соціально-економічне становище працівників гуті було схожим до становища дворової челяді. Зазвичай гутник отримував у вільне розпорядження ліс, млин та частину землі, натомість мав платити власнику угідь чинш, тобто виступав орендарем гуті. Інколи мешканці села прикріплялися до гуті як піддані. У таких випадках становище гутника було схожим із становищем солтисів сіл, локалізованих на німецькому праві. Також гута могла передаватись по родині за умови сплати чиншу.

Особливістю було те, що гутники не продавали свої виробів самостійно – або візники везли продукцію у міста, або до гут навідувалися мандрівні купці. А вже у містах скляні вироби продавались у спеціально визначених для цього

місцях. Відомо, що торгували скляними виробами у Львові, Жовкві, Дрогобичі, на ярмарку в Хмільнику. Чи не найбільшим місцем збуту скляних виробів був Краків. Крім того, іноземні купці вивозили скло за кордон, чому сприяло рішення Пйотриківського сейму 1565 року, за яким польським купцям було заборонено вивозити товари за кордон та привозити їх звідти.

Основним технічним прийомом, який застосовували склороби було вільне видування. Наприкінці XV та в XVI ст. техніка виробництва скла, його якість удосконалилися. Скларі, зберігаючи давні місцеві традиції, переймали і використовували досягнення венеціанського, а пізніше і чеського скла. Стінки посуду стали тоншими, збільшилася місткість посудини по відношенню до її маси, покращилися форми та оздоблення. Техніка ручного видування поєднувалася з ліпленням та витягуванням. Для варіння скла XV – XVII ст. важливу роль відігравав скляний брукт. Додаючи його до суміші сировини, добивалися прискореного плавлення маси. Основними компонентами скломаси були: пісок, вапняк та попел (поташ).

Натомість технічний поступ у розвитку конструкції склоробних печей проходив доволі повільно. У перших печах дрова спалювали безпосередньо в центрі палениська (череня). Згодом у Венеції почали з'явилися печі з руштами (каналами), що забезпечило економію деревини і рівномірний процес її згорання. Щоправда дим і попел ускладнювали витоплення чистої скломаси, тому тиглі накривали. Впродовж XVII – XVIII ст. такі печі з руштами почали застосовувати у всій Європі. Аналогічну конструкцію мають печі з гути в Уневі.

Технологічний процес отримання скляних виробів включав в себе наступні стадії: проектування складу скла; відбір сировинних матеріалів; складання шихти; варка скла; формування виробів. Якість виконання роботи на кожній із цих стадій визначала якість продукції гути. Варіння скла супроводжувалось багатьма хімічними реакціями і різноманітними фізичними процесами, які складають п'ять окремих стадій варіння скла, що залежать від температури: силікатоутворення, склоутворення, освітлення, гомогенізація, остудження.

Через не завжди достатню температуру у печі, в скломасі залишалися пухирці повітря. Часто таке скло називали простим, ординарним або склом зеленої води. Зазвичай воно було не зовсім прозорим з різними відтінками зеленого кольору. У лісових гутах таке скло виготовлялось аж до середини ХІХ ст. і служило воно, в основному, матеріалом для виробництва тари спиртних напоїв. Поряд зі склом зеленої води варилося і безбарвне прозоре скло, масове виробництво якого характерне для ХVІІІ – ХІХ ст. Проте існують винятки – це вироби, прикрашені філігранню з Унівської гуті та кришталеве і рубінове з Коростівської кути. В обох випадках можна говорити про наслідки міграції робітників, які приносили із собою певні секрети скловиробництва. Так, найближчим до Унівської гуті відомим осередком, де виготовлялось венеційське кришталеве скло є гута в околицях Ченстохова, що існувала на переломі ХVІ – ХVІІ ст. Заклав її коронний маршалок Міколай Вольський, який багато подорожував, та з Італії він міг привезти майстра, який і працював у гуті. Венеційське скло у Польщі також виготовляли недалеко Цісова де гутою керував виходець Верони. Ймовірно Унівську гуту провадив також виходець з Італії, якого могли запросити навіть настоятелі Унівської лаври, котрі підтримували певні контакти із католицькою Італією. У випадку з Коростівською гутою така робоча міграція стала можливою після включення Галичини до складу Австрії, де у її складовій – Чехії – вже вмiли виготовляти кришталеве скло. Ім'я інженера, який заклав гуту також вказує на іноземне походження.

Досягнення Унівської та Коростівської гут у варінні високотехнічного скла дозволяють спростувати усталену думку про невисокий кустарний рівень розвитку гутництва на українських землях. Здебільшого місцеві гуті виготовляли просте зелене скло, однак прозорі шиби, фігурне скло, унівські та коростівські вироби безпосередньо вказують на поділ гутної продукції на просту (дешеву) та парадну (дорогу), які були доступні відповідним соціальним категоріям населення.

На прикладі Унівської гуті можна переконатись, що місцеві склярі працювали у руслі європейських тенденцій, а саме використовували три печі у

гуті. Зазвичай головна піч у гуті розміщувалася посередині будівлі та була подвійною: вона складалася з овальної чи округлої плавильної печі, де на лавах стояли дійниці, в яких топилася скломаса. Готові вироби поміщалися у іншу камеру-піч – охолоджуючу, де вони гартувались. Між двома печами могли бути канали, через які відбувався доступ гарячого повітря. Така подвійна конструкція печі відповідала центральноєвропейському німецькому типу склоробних печей. Недалеко головної печі розміщувалась прямокутна піч, яка використовувалась для рівняння циліндрів, з яких вироблялось листове скло. Крім того в гуті була допоміжна піч, яка застосовувалась для сушіння дров та випалювання дійниць. В Уневі досліджено дві із трьох печей, які вимурувані з каменю та глини. Одна із яких є двокамерною (головною). Призначення печей в Уневі можна вважати аналогічним до вказаного (простеженого у польських гутах).

У виробництві Унівської гуті застосовувалося більше десяти видів різнокольорового скла, які належать до групи калієво-кальцієвих кремнеземних виробів. Це також дозволяє спростувати усталену думку про появу кольорового скла на українських землях не раніше середини XVII ст. Таким чином, кольорове скло на Прикарпатті та Волині вмiли виготовляти вже у кінці XVI ст. У той же час з'явилися вироби, декоровані у техніці філіграні – фактично на кілька десятиліть пізніше після появи цієї техніки у самій Венеції. У світлі сказаного гутний комплекс в околиці Унівського монастиря є етальною пам'яткою для вивчення історії скла в Україні.

Поряд із лісовим гутництвом скловиробництво продовжувало функціонувати як міське ремесло. Структура і організація склярства у цехах відповідали загальним принципам організації міського ремесла. Особливістю міського скловиробництва було те, що склярі не мали окремого цеху. У Львові вони за королівським привілеєм були приєднані до статуту цеху столярів, тому, очевидно теж долучалися до оборони Галицької брами. Слідуючи статтям статуту цеху столярів (1585 р.), можна говорити про те, що склярів у цеху не могло бути більше п'яти осіб. При цьому кількість учнів не могла перевищувати

трьох осіб. Навчання в статусі учня для старших становило 4 роки, для молодших – до 7-ми років.

Навчання склоробному ремеслу тривало не менш як чотири роки. Майстерська штука включала в себе вміння виготовляти скло певної форми, збирати віконні рами, випалювати емальовані скляні вироби та розписувати скло. Спільні цехи, куди входили склярі були також у Сокалі, Замості, Томашові та Новому Санчі. Так практика була поширеною і у більших європейських містах, зокрема Варшаві. Цехові склярі виготовляли як декоративні, так і ужиткові вироби, що змушувало їх володіти не лише прийомами виготовлення скляних виробів, а й їх оздобити.

У невеликих містах також працювали склороби, які не входили до цехів. В 1602 р. одному із таких склярів Стрия міська влада дозволила торгівлю склом, поклавши на нього обов'язок вставляти шибки у вікна кафедрального собору. Правомірним видається, що склярі у містах не виготовляли вироби від початку до кінця, а закуповували напівфабрикати у гутників. Також вони розмальовували та оздоблювали готові вироби, обрамляли віконне скло, складали вітражі. Тому в документах їх найчастіше називають «вітражисти» чи «мембраністи». У Львові XVI ст. відомо 4 позацехові склярі, які були євреями. У Белзькому воєводстві в 1565 – 66 рр. був один такий скляр, зате впродовж 1602 – 1645 рр. їх було 10, з яких 5 – євреї.

Спільною рисою для міських склярів та гутників було те, що гутники та майстри в цехах не шукали замовників. Крім того гутники не займались продажем готових виробів, що було рідкістю і для цехів, продукція яких продавалася в міських ятках. Звісно, що гутники мали першість у кількісних масштабах виготовлення скла, оскільки постачати сировину до міст було економічно не вигідно.

Про незначну кількість склярів у містах та відповідно слабкий розвиток даного ремесла промовисто свідчить відсутність окремого цеху. Адже загальновідомо, що міські цехи мали ряд зобов'язань, наприклад обслуговувати вівтар у церкві чи забезпечувати одну з оборонних брам міста. Зрештою, у гутах

виготовляли скляні речі від початку до кінця, тоді як у містах займались здебільшого обробкою напівфабрикатів та оздобленням. Навряд між цеховими майстрами та гутниками існувала конкуренція, оскільки скло не виготовлялось в надмірній кількості, про що свідчить певний попит і на імпорتنі вироби. Однак, цілком зрозуміло, що першість у склярстві все ж належала гутникам, які мали колосальну перевагу завдяки наявності поблизу достатньої кількості сировини.

Техніка виготовлення, матеріал, форми та декор виробів із скла в процесі свого розвитку значною мірою залежали від пануючих у той чи інший час стилів культури: готики, ренесансу, бароко. Вплив готичного стилю (для гутного скла на українських землях – XIV – XV ст.) позначився, зокрема, на формах скляного посуду, які стають циліндричними, витягнутими догори. Особливістю скляних виробів ренесансу (кінець XV – друга половина XVII ст.) була поява клейм-печаток та клейм-гербів. Стиль бароко (XVII – XVIII ст.) приніс зміни у декоруванні, а саме пишність в оформленні.

Впродовж XIV – XVII ст. віконне скло поступово витіснило із загального вжитку інші, менш досконалі матеріали. В цей час ще досить частко використовувались вікна, затягнені тваринним міхуром, навоскованою тканиною або проолієним папером. Серед цих матеріалів найпоширенішим був міхур, від якого назва «болона» або «оболона», як тоді називали органічну плівку, поширилась на інші віконні заповнення, в тому числі і на скляні. Невеликі скляні кружала діаметром в 10 – 20 см вставлялись безпосередньо в дерев'яну чи глинобитну стіну сільської хати. Ширше вживалось скло для вікон міських будинків, феодальних маєтків, фортець, церков та монастирів. Щоб заскрити великий отвір, з'єднували за допомогою свинцевої решітки велику кількість дрібних плоских скелець. Надалі скляні вікна стали звичним явищем побуту.

Уже в XVI ст. вироби гутників ділилися на «ординарні» (прості) для щоденного вжитку і парадні – виготовлені на замовлення шляхетських учт. У другій половині XVII ст. прийшла мода на вівати – конічні кубки великого розміру та кубки на високих ніжках-балясинах, які видувалися з білого чи кришталевого скла. Також у вжиток ввійшли плесканки з тонкою шийкою та

горлом і штофи з короткою шийкою. Ліплені деталі, які спершу використовувалися для укріплення донець, формування ручок, поступово набувають декоративних рис. Чи не найбільше виготовляли гуті пляшок, які призначались для алкоголю. Так відома цікава мандрівка пляшок маєтками Жевуйських: з гуті в Сасові – до Колодного – далі, вже налиті алкоголем до Роздолу.

У XVIII ст. набуло поширення скло, розписане емаллями різних кольорів: білого, чорного, жовтого, червоного, блакитного. Також в цей час популярною посудиною став штоф. Коли подорожні скриньки вийшли з ужитку, штофи використовувалися як тара. Розвиток основних типів посуду відбувався передусім у напрямі вдосконалення форми. Водночас слід пам'ятати, що основні форми столового посуду були запозичені з керамічних та металевих взірців. Зрештою частина виробів виготовлялась способом дуття у глиняну форму.

Найбільш поширеними формами скляного посуду були різного роду пляшки, келихи, бокали та склянки. Однак ці вироби не вичерпували асортимент гутної продукції, яку класифікують на різноманітні групи. Щоб прояснити дане питання доцільним є звернення до музейних збірок скла. На основі опрацювання збірок скляних речей у Львівському історичному, Винниківському і Володимир-Волинському історико-краєзнавчих та Кременецькому районному історичному музеях та із залученням наукової літератури гутне скло за функціонально-типологічним принципом слід поділити на такі групи: посудини для зберігання рідин і сипких речовин (пляшки, дзбанки, глечики, карафки, графини, штофи, плесканки); посуд для пиття (склянки, кухлі, келихи, келишки, бокали, чарки, пасгласи (скляниці), гумпени); аптечний посуд; віконне скло; фігурне скло; інші скляні вироби (лампадки, люстри, дзеркала тощо).

Кожна з цих груп є представленою археологічними знахідками. І це ще одне переконливе свідчення того, що саме на території Прикарпаття та Волині гутництво набуло значного розвитку, а скляні вироби, виготовлені тутешніми гутами, могли практично у повному обсязі задовольняти потреби населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Львів
(ЦДІАЛ України)

Ф. 19 Йосифінська метрика (495 справ за 1773, 1776, 1785 – 1793 рр.)

Оп. VI

1. Од. зб. 151. Грунтові метрики поземельного прибутку, описи земельних границь громади, правила фасіювання нив, сумарії та інші документи с. Дубенка, с. Слобідка Долішня, присілок Гута, 1787 – 1788рр., 47 арк.

Оп. XVIII

2. Спр. 35. Грунтові метрики поземельного прибутку, описи земельних границь громади, правила фасіювання нив, сумарії та інші документи с. Дитківці, с. Гутисько Брідське, 1787 – 1881 рр., 97 арк.

Ф. 20. Францисканська метрика (5483 справ за 1807 – 1902 рр.)

Оп. XVIII

3. Од. зб. 172. Метрики земельного прибутку, індивідуальні аркуші, сумарії індивідуальних аркушів земельного прибутку та інші документи с. Нивиці, с. Майдан Старий, с. Пустельники, с. Гута Стара, 1819 – 1875 рр, 273 арк.

**Ф. 101 Яворський Франц (1873 – 1914), історик, публіцист, колекціонер,
архіваріус Міського архіву у Львові (14 справ за 1793 – 1914 рр.)**

Оп. 1

4. Од. зб. 8. Журнальна стаття про ремісничі цехи Варшави, 1893, 24 арк.

**Ф. 134 Колекція документів про шляхетські маєтки на території
Руського, Волинського, Подільського та інших воєводств (2348 справ за
1374, 1423 – 1932 рр.)**

Оп. 1

5. Од. зб. 109. Акт люстрації маєтків домінії Мушина Новосанчівського циркулу: мм. Мушина, Тилич; фільварки с. Фльоринка, сс. Поворозник, Мушинка, Дубне, Млюхів, Ястшембік, Злоцьке, Жегестів, Зубрик, Вежхонка, Білична, Ізби, Чорна, Перунка. Фрагмент, 1727 р., 24 арк.

Ф. 146 Галицьке намісництво, м. Львів (198689 справ за 1448 – 1934 рр.)

Оп. 4

6. Од. зб. 170. Статистичний топографічний опис Стрийського округу станом на 1811 рік. Т.2, 1811, 59 арк.

Ф. 149 Шляхетський суд, м. Львів (55391 справ за 1712 – 1899 рр.)

Оп. 2

7. Спр. 70. Справа про визначення права власності на спадок Білінського-Слотило Теодора, 1842 – бл. 1846 рр., 160 арк.

Ф. 181 Лянцкоронські (9798 справ за 1438 – 1939 рр.)

Оп. 2

8. Спр. 2190. Опис фільварку й зокрема «гути» склозаводу в містечку Вільховець Летичівського округу, 1844, 8 арк.
9. Спр. 1073. Книга запису розпоряджень Жевуського Михайла управителю Фанаровському в м-ку Колодно і селах Болизуби й Ряснівка про гоподарські справи, 1741 – 1767 рр., 133 арк.
10. Спр. 1074. Книга запису розпоряджень Жевуського Михайла управителю Дорошейку в містечках Роздол та Ходоров і про генеральні справи, 1742 – 1754 рр., 35 арк.

Ф. 186 Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів (23623 справ за 1813 – 1939 рр.)

Оп. 1

11. Од. зб. 1957. Журнал обліку земельних ділянок із зазначенням їх розміру, категорії та польові ескізи с. Гута Полоницька Золочівського округу, зак. 1845, 34 арк.

Оп. 4

12. Спр. 483. Кадастрова карта села Унів, округ Бережани, 1: 2880, 1845 р., 9 арк.

Оп. 6

13. Спр. 1332. Кадастрова карта села Унів, округ Золочів, 1: 2880, 1850 р., 5 арк.

14. Спр. 1655. Кадастрова карта села Олесько, округ Золочів, 1: 2880, б/д, 23 арк.

Оп. 12

15. Спр. 267. Кадастрова карта села Коростів, повіт Стрий, округ Сколе, 1: 2880, 1851 р., 47 арк.

Ф. 720 Колекція планів і карт населених пунктів, земельних ділянок і шляхів сполучення на території Галичини (1111 справ за 1842 – 1866 рр.)

Оп. 1

16. Спр. 433. План земельних ділянок села Кимир Перемишлянського повіту, б/д, 3 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

17. Жерела до історії України-Руси. – Львів : Накладом НТШ, 1895 –

Т.3: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрація королівщин в землях Перемиській і Сяноцькій з року 1565 / [під ред. М. Грушевського], 1900. – 496 с.

18. Жерела до історії України-Руси. – Львів : Накл. НТШ, 1895 –

Т.7: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрація королівщин 1570 р. / [під ред. М. Грушевського], 1903. – 422 с.

19. Східна торгівля Львова в другій половині XVI – першій половині XVII ст. : зб. документів / упор. В. Г. Кривонос. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 258 с.

ЛЬВІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ (ЛІМ)

Фондова група «Київська Русь» (шифр КР)

20. Інв. № 8223. Фрагмент келиха з Крилоса.
 21. Інв. № 13801. Фрагмент келиха з Крилоса.
 22. Інв. № 2224. Фрагмент плесканки з Крилоса.
 23. Інв. № 8226. Вінце скляної посудини з Крилоса.
 24. Інв. № 8228. Ручка скляної посудини з Крилоса
 25. Інв. № 8229. Денце скляної посудини у формі розетки з Крилоса.

Фондова група «Археологія Нової доби» (шифр АНД)

26. Інв. № 984 – 988. Скляні клейма XVIII – XIX ст., виявлені на вул. Лесі Українки під час розкопок у 2012 р.

Скляні вироби XVII – XVIII ст., виявлені С. Терським під час розкопок на пл. Міцкевича, 10 у Львові:

27. Інв. № 529. Фрагмент чашечка, прикрашеної орнаментом.
 28. Інв. № 534, 535. Фрагменти стінок посудин, орнаментовані по гарячому склі.
 29. Інв. № 538. Основа піддона скляної посудини
 30. Інв. № 574, 580, 583, 593. Фрагменти товстостінних пляшок.
 31. Інв. № 591. Келих, прикрашений орнаментом.
 32. Інв. № 621. Фрагмент бутля.
 33. Інв. № 619. Фрагмент плесканки.
 34. Інв. № 639. Склянка.
 35. Інв. № 666, 673, 677, 678. Ручки скляних виробів.

Фондова група «Скло» (шифр СК)

Скляні вироби з Коростівської гути:

36. Інв. № 873 – 892. Денця скляниць.
37. Інв. № 893 – 906. Фрагменти шліфованих виробів.
38. Інв. № 907 – 915. Фрагменти виробів з кольорового скла.
39. Інв. № 916 – 921. Фрагменти денець скляних посудин.
40. Інв. № 922, 923. Шийки посудин.
41. Інв. № 925 – 935. Ручки посудин.
42. Інв. № 936. Ніжка бокала.
43. Інв. № 937 – 948. Шийки пляшок.
44. Інв. № 949. Дно пляшки.
45. Інв. № 950 – 965. Стопи і ніжки бокалів та чарок.
46. Інв. № 966 – 978. Фрагменти і ручки кухлів.
47. Інв. № 979 – 990. Фрагменти штофів та аптечного посуду.

Скляні вироби, які походять з Чуднова на Волині та ідентифіковані як вироби Коростівської гуті:

48. Інв. № 12 – 19, 24, 32, 33. Бокали.
49. Інв. № 22. Склянка.
50. Інв. № 27. Графин.
51. Інв. № 53 – 55. Келихи.

Скляні вироби Унівської гуті:

52. Інв. № 839/1-8, 840/1-9. Оболоні.
53. Інв. № 841. Ручка кухля.
54. Інв. № 843, 846. Дзбанки.
55. Інв. № 844, 845. Фрагменти, розписані емалями.
56. Інв. № 847, 852 – 856, 859, 861 – 863. Фрагменти посудин.
57. Інв. № 848 – 850. Шийки пляшок.
58. Інв. № 851. Стінка пляшки.
59. Інв. № 857, 858. Фрагменти ручок.
60. Інв. № 860, 864. Фрагмент скляної нитки.

61. Інв. № 865, 866, 871. Денця посудин.
62. Інв. № 868 – 870. Фрагменти плесканок.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ м. ВИННИКИ

Фондова група «Археологія» (шифр – ВІКМ Арх.)

Скляні вироби з Підгірців:

63. Інв. № 15738, 15770-15773, 15749, 15777, 15690, 15704. Фрагменти келихів.
64. Інв. № 15728, 15700, 15726, 15729. Основи ніжок келихів.
65. Інв. № 15827. Дзвінкоподібний келих.
66. Інв. № 15634, 15745. Фрагменти стінок скляних виробів.
67. Інв. № 15691. Фрагмент циліндричної посудини.
68. Інв. № 15759, 15633, 15722, 15686. Вінця тонкостінних посудин.
69. Інв. № 15774, 15811, 15742, 15741, 15685, 18803, 15804, 15713. Фрагменти
пляшок.
70. Інв. № 15740. Фрагмент плесканки.
71. Інв. № 15693, 15737, 15826. Фрагменти штофів.
72. Інв. № 15806. Кухоль.
73. Інв. № 15639. Ручка кухля.
74. Інв. № 15707, 15743, 15689. Фрагменти неідентифікованих посудин.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ

Фондова група «Краєзнавчий відділ» (шифр – КВ)

Скляні вироби, виявлені в місті та околицях:

75. Інв. № 4598, 4582. Шийки пляшок.
76. Інв. № 8718. Денце пляшки.
77. Інв. № 4593. Фрагмент плесканки.
78. Інв. № 2589. Фрагмент штофа.
79. Інв. № 8135. Склянка, декорована наліпними кругами скла.
80. Інв. № Фрагмент стопки/склянки.
81. Інв. № 4591, 4590, 8718. Денця у формі розетки.

82. Інв. № 8715. Ніжка бокала.
 83. Інв. № 4580. Ніжка келиха.
 84. Інв. № 224. Ніжка скляної посудини.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ РАЙОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ (шифр – ККМ)

Скляні вироби, які зберігаються у музеї:

85. Інв. № 76-78/2. Фрагмент пляшки.
 86. Інв. № 7677. Денце штофа.
 87. Інв. № 6770. Ніжка на балясинці.
 88. Інв. № 7678. Ніжка бокала.
 89. Інв. № 9040. Кухлик.
 90. Інв. № 6778/9. Ручка посудини.

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗВІТИ

91. Петрякова Ф. С. Звіт. Гутне виробництво в Галичині. Історичний розвиток, традиції та сучасність / Ф. С. Петрякова, С. Л. Мартинюк, М. В. Лосик / Архів ЛАМ. – ДБ № С 01 – 98. – Львів : Львів. акад. мистецтв, 2003. – 66 с.
92. Терський С. Звіт про археологічні розкопки на пл. Старий Ринок у м. Львові в 1997 р. / С. Терський / Науковий архів Львівського історичного музею. – Львів, 1998. – 67 с.
93. Терський С. Звіт про археологічні розкопки у м. Володимир-Волинський в 1999 р. / С. Терський / Науковий архів Львівського історичного музею. – Львів, 1999. – 78 с.
94. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки парково-садової архітектури на території Підгорецького замку в 2004 р. / М. А. Филипчук [особистий матеріал дослідника]. – 50 с.
95. Филипчук М. А. Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області)

/ М. А. Филипчук / Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 13, оп. 1. – Львів, 1999. – 45 с.

ЛІТЕРАТУРА (ДОСЛІДЖЕННЯ)

96. Аксьонов В. С. Скляний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині / В. С. Аксьонов, В. К. Міхеєв // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 55 – 57.
97. Алексеева Е. М. Стеклоделие Танаиса / Е. М. Алексеева, Т. М. Арсеньева // Советская археология. – 1966. – № 2. – С. 176 – 188.
98. Балакін С. Деякі матеріали до археологічної картки Києво-Печерської лаври / Сергій Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2007. – Вип. 16. – С. 161 – 168.
99. Баюк В. Дослідження в Боратині поблизу Луцька у 2009–2010 роках / Віктор Баюк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – Вип. 15. – С. 338 – 341.
100. Баюк В. Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції) / Віктор Баюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2011. – Вип. 20, Ч. 1. – С. 162 – 167.
101. Безбородов М. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III – IV вв. н. э. у села Комаров – / М. Безбородов // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1964. – Вип. 5. – С. 81 – 85.
102. Безбородов М. Стеклоделие в древней Руси / Михаил Безбородов. – Минск : Изд. АН БССР, 1956. – 306 с.
103. Белов Г. Стеклоделие в Херсонесе / Г. Белов // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 237 – 239.
104. Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського Унівського чернечого комплексу (1999 – 2002 рр.) / Р. Я. Берест // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – 2004. – Вип. 6. – С. 7 – 8.

105. Берест Р. Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Роман Берест // Записки НТШ. – 2007. – Т. ССЛШ. – С. 548 – 556.
106. Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині / Роман Берест // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2010. – Вип. 14. – С. 204 – 217.
107. Богусевич В. А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве / В. А. Богусевич // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1954. – Вып. 3 – С. 14 – 20.
108. Болгов Н. Н. Сирийские культурные влияния в позднеантичном Северном Причерноморье / Н. Н. Болгов // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Ч. I. – Киев ; Судак : «Академперіодика», 2004. – С. 17 – 19.
109. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV – XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129 – 140.
110. Войцещук Н. Скляні намистини за Звенигорода (за матеріалами розкопок 2010 року) / Наталія Войцещук // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2013. – Вип. 17. – С. 164 – 174.
111. Вопросы техники в «Естественной истории» Плиния // Вестник древней истории. – 1946. – № 3. – С. 335 – 339.
112. Гарден Ж.-К. Теоретическая археология / Жан-Клод Гарден [пер. з фр. Л. Лавлинской, Л. Торшиной]. – М.: Прогресс, 1983. – 295 с.
113. Гірський Б. Унів. Коротка хронологія Святоуспенської Лаври. Початок XIV – початок XXI століть / Богдан Гірський. – Львів [б. в.], 2005. – 160 с.
114. Голод І. Художнє склоробство у західноукраїнських містах (До історії міського ремесла України) / Ігор Голод // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. / Західний науковий центр НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв ; відп. ред. С. Мартинюк. – Львів, 1995. – С. 32 – 35.

115. Голофаст Л. Рюмки из раскопок ранневизантийского Херсонеса / Л. Голофаст // Античная древность и средние века. — 1998. — Вып. 29. — С. 228 – 310.
116. Голубець Г. Гутні вироби львівських майстрів у фондівих колекціях музеїв Львова / Г. Голубець // Народознавчі зошити Інституту народознавства НАН України. — 2007. — № 1 – 2. — С. 165 – 176.
117. Гончаров В. К. Райковецкое городище / В. К. Гончаров. — К.: Изд. АН УССР, 1950. — 216 с.
118. Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV – XIX ст.) / Ю. Г. Гошко. — К.: Наук. думка, 1991. — 255 с.
119. Гупало В. Скляні вироби із розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубні / Віра Гупало, Марія Лосик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2009. — Вип. 13. — С. 263 – 279.
120. Гупало К. М. Дослідження київського Подолу (1974 – 1975 рр.) / К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 39 – 62.
121. Гуревич Д. Дом боярина XII в. в древнерусском Новогрудке / Д. Гуревич // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1964. — Вып. 99. — С. 97 – 102.
122. Де Моран А. История декоративно-прикладного искусства от древнейших времен до наших дней / Анри Де Моран. — М. : Искусство, 1982. — 577 с.
123. Дзиговский А. Стеклянная посуда как историческое явление в пам'ятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья (VI в. до н. е. – IV в. н. е.) / А. Дзиговский, А. Островерхов. — Одесса : Гермес, 2000. — 259 с.
124. Дзенладзе О. С. До історії вивчення сарматського намиста / О. С. Дзенладзе // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 27 – 36.
125. Довженок В. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / В. Довженок // Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 1955. — Вып. 4. — С. 12 – 13.

126. Жарухіна О. Ю. Морфологічна та технологічна характеристика намистин з Київського Подолу / О. Ю. Жарухіна // Археологія. – 2011. – №1. – С. 33 – 39.
127. Зарубій Е. Персні княжої доби Львівського історичного музею / Е. Зарубій // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – 2012. – Вип. 5. – С. 143 – 176.
128. Зельдич А. Художнє скло / Ася Зельдич. – К.: Мистецтво, 1996. – 103 с.
129. Ивакин Г. Охранные раскопки на Киевском Подоле / Г. Ивакин // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 251 – 252.
130. Ісаєвич Я. Формування західної межі української етнічної території / Я. Ісаєвич // Історія української культури : у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII-першої половини XVII століть / гол. редкол. Б. Є. Патон [та ін.] ; [Національна академія наук України]. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 28 – 32.
131. Казаков А. Л. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2008 р. / А. Л. Казаков, О. Є. Черненко, С. О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 98 – 99.
132. Калашник Є. Деякі форми скляного посуду козацької доби з південно-східних околиць Гетьманщини / Євген Калашник // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: X міжнар. студ. конф., 15 – 17 квітня 2011 р.: матеріали конф. – Чернігів, 2011. – С. 78 – 80.
133. Калиниченко Л. П. Гутне скло на Україні (Короткий нарис) / Л. П. Калиниченко // Мистецтво, фольклор, етнографія / [ред кол. Т. М. Рильський (відп. ред.), П. М. Попов, П. Д. Павлій]. – К. : Вид. АН УРСР, 1947. – С. 38 – 53.
134. Калюк А. П. Об экспорте стеклоделательного ремесла из Киевской земли в середине второй половины XII в. / А. П. Калюк // Чернигов и его округа в IX – XII вв. Сборник научных трудов / [отв. ред. П. Толочко]. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 86 – 92.

135. Каргер М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города : в 2 т. / М. Каргер. Т. 2. – М.; Л. : Изд. АН СССР, 1958. – 579 с.
136. Карпинець І. Белз і Белзчина під Австрією (1772 – 1918) / І. Карпинець; [за ред. С. Давимука]. – Львів : Євросвіт, 2003. – 136 с.
137. Качалов Н. Стекло / Николай Качалов. – М. : Изд. АН СССР, 1959. – 465 с.
138. Кілієвич С. Р. Археологічні дослідження на Старокиївській горі / С. Р. Кілієвич // Середні віки на Україні. – К. : Наук. думка, 1973. – Вип. 2. – С. 96 – 101.
139. Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII – XIX ст.) / Я. П. Кісь – Львів : Видавн. Львів. ун-ту, 1968. – 223 с.
140. Климчук А. Давньоруські гуті (IX – XV ст.) / Андрій Климчук // Археологічні зошити з Пересопниці. II / [укл. М. Федоришин] : зб. статей учасників II наук. археологічного симпозіуму [«Літописні міста давньоруської держави»], (Пересопниця, 3 – 5 жовтня 2014 р) / Управл. культури і туризму Рівнеської ОДА, Історико-соціологічний факультет Рівненського державного гуманітарного університету [та ін.]. – Рівне; Пересопниця : О. Зень, 2014. – С. 77 – 81.
141. Коваленко В. Исследования летописного Листвина / В. Коваленко // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 257 – 258.
142. Коваль В. Еще раз о стеклянной посуде. Сообщение / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2009. – Вип. 18. – С. 97 – 98.
143. Коваль В. Слово о бутылке (попытка исторического исследования) / Владимир Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2002. – Вип. 11. – С. 74 – 81.
144. Коваль І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі / І. Коваль, І. Миронюк / ДВНЗ «Прикарпатський національний у-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2015. – 322 с.
145. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 440 с.

146. Козир І. Грунтовий могильник часів Золотої Орди в Басейні Південного Бугу / Ірина Козир, Тетяна Позивай // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2011. – Вип. 20. Ч. 2. – С. 86 – 95.
147. Козловський А. Деякі конструктивні особливості погребу / Аркадій Козловський, В. Крижановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2008. – Вип. 17. – С. 73 – 82.
148. Козловський А. О. Пізньосередньовічні старожитності з верхнього Києва / А. О. Козловський, М. М. Ієвлєв // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2009. – № 1 (25). – С. 41 – 46.
149. Колесниченко А. М. Фігурний келих із Пантікапея та розповсюдження дутого у форму скла у Північному Надчорномор'ї в I – II ст. / А. М. Колесниченко, А. С. Островерхов // Археологія. – 2012. – № 2. – С. 13 – 26.
150. Колода В.В. Житло зі схованкою речей на городищі Мохнач / В. В. Колода // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 91 – 98.
151. Конопля В. Нова Скварява / Віталій Конопля, Зіновій Яворівський. – Львів : Новий час, 2003. – 48 с. – (Серія: Археологічні джерела Львівщини; вип. 3).
152. Кракало І. В. Портретна намистина з Шушвалівки / І. В. Кракало // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2004. – Вип. 1 – 2. – С. 143.
153. Кропоткин В. Исследование черняховских памятников в Среднем Побужье и Среднем Поднепровье / В. Кропоткин // Археологические открытия 1967 года. – М., 1968. – С. 228.
154. Курдина Ю. М. Актуальні проблеми дослідження гутництва на західноукраїнських землях / Ю. М. Курдина // Aktualne problemy w współczesnej nauce: Miedz. Nauk.-Prakt. Konf, 28 – 30. 06. 2013 r.: zbiór raportów naukowych. Część 1. – Warszawa : Sp. Z o. o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 89 – 92.
155. Курдина Ю. Візантійський чинник розвитку склярства на Русі / Юлія Курдина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2014. – Вип. 17. – С. 15 – 22.

156. Курдина Ю. Вплив Візантії на розвиток склярства в містах Русі / Юлія Курдина // Археологічні зошити з Пересопниці. II / [укл. М. Федоришин] : зб. статей учасників II наук. археологічного симпозіуму [«Літописні міста давньоруської держави»], (Пересопниця, 3 – 5 жовтня 2014 р) / Управл. культури і туризму Рівнеської ОДА, Історико-соціологічний факультет Рівнеського державного гуманітарного університету [та ін.]. – Рівне ; Пересопниця : О. Зень, 2014. – С. 23 – 28.
157. Курдина Ю. Гутництво на західноукраїнських землях у контексті розвитку європейського склярства / Юлія Курдина // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2014. – Вип. 25. – С. 188 – 194.
158. Курдина Ю. Західноукраїнське гутництво як складова частина європейського скловиробництва / Юлія Курдина // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – 2013. – № 12 (261). – С. 190 – 196.
159. Курдина Ю. Міське склярство в західних землях України в епоху лісового гутництва / Юлія Курдина // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи : III міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 26 – 27 бер. 2015 р. : тези доп. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 79 – 80.
160. Курдина Ю. Роль Унівської лісової гуті в розвитку гутництва на західноукраїнських землях (остання третина XV – перша половина XVIII ст.) / Юлія Курдина // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – 2014. – Вип. 2. Ч. 2. – С. 8 – 13.
161. Курдина Ю. М. Скляне виробництво на Галицько-Волинських землях в XI – XIII ст. / Ю. М. Курдина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2013. – Вип. 24. – С. 107 – 110.
162. Курдина Ю. Скляні вироби з Історико-краєзнавчого музею м. Володимир-Волинського / Юлія Курдина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2013. – Вип. 16. – С. 234 – 241.

163. Курдина Ю. М. Скляні знахідки з поля битви під Берестечком у питаннях реконструкції гутництва / Ю. М. Курдина // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Держава та армія». – 2014. – № 784. – С. 263 – 270.
164. Кучера М. Древній Пліснеськ / М. Кучера // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1962. – Т. XIII. – С. 3 – 56.
165. Куштан Д. Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині / Дмитро Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2007. – Вип. 16. – С. 52 – 59.
166. Лащук Ю. Ф. Стеклоделие / Ю. Ф. Лащук, М. М. Янцкая // Полесье. Матеріальна культура. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 253 – 256.
167. Лосик Марія Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври / М. Лосик // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2002. – Вип. 5. – С. 362 – 378.
168. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / А. Лукас – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1958. – 407 с.
169. Лукомський Ю. Нові археологічні дослідження Лаврівського монастиря у 2009 році / Ю. Лукомський // Фортеця : зб. заповідника «Густань». – Луцьк : Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 404 – 426.
170. Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992 – 2000 років) / Юрій Лукомський // Записки НТШ. – 2002. – Т. CCXLIV. – С. 578 – 607.
171. Малевская М. В. Раскопки на Малом Торопецком городище в 1961 г. / М. В. Малевская // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1967. – Вып. 110. – С. 54 – 62.
172. Манько В., Переверзева О. Дослідження городища Чорнобиль / В. Манько, О. Переверзева // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр. – К., 2008. – С. 222 – 224.
173. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / Святослав Мартинюк // Скло України / [ред. кол. Д. М. Олійник [та ін.]. – К. : Світ успіху, 2004. – С. 176 – 196.

174. Мартинюк С. Коростівська скляна гута / Святослав Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. / Західний науковий центр НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв ; відп. ред. С. Мартинюк. – Львів, 1995. – С. 41 – 45.
175. Мартинюк С. Продовжуємо дослідження старих гутищ // Вісник Львівської академії мистецтв. – Львів, 1998. – Вип. 9. – С. 181 – 184.
176. Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI – початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври / Святослав Мартинюк // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2002. – Вип. 5. – С. 344 – 361.
177. Мыська Р. Теробовельская земля в XI – XIII вв. (по археологическим материалам) / Роман Мыська // *Rossica antiqua*. – 2012. – № 1(5). – С. 135 – 148.
178. Михайлова Р. О. Метод дослідження у мистецтвознавстві за роботами В. П. Петрова-Домонтовича / Р. О. Михайлова // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія Філософія. Політологія. – 2005. – № 73 – 75. – С. 31 – 34.
179. Михайлова Р. Склоробне ремесло / Р. Михайлова // Історія українського мистецтва : у 5 т. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI – XVIII століття / НАН України, І-90 ІМФЕ ім. М. Т. Рильського [гол. ред. Г. Скрипник ; ред. т. Д. Степовик]. – К., 2011. – С. 905 – 911.
180. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст. / Ігор Мицько. – Львів : Свічадо, 1998. – 319 с.
181. Мусієнко П. Гутне скло / П. Мусієнко // Історія українського мистецтва : у 6 т. Т. 4. Кн.1: Мистецтво кінця XVIII – першої половини XIX ст. / АН УРСР. – К., 1969. – С. 291 – 297.
182. Мусієнко П. Н. З історії виробництва скла на Україні / П. Н. Мусієнко // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1971. – Вип. XV. – С. 83 – 88.
183. Непомящих Ю. Археологічні дослідження в с. Білогородка у 2007 р. / Ю. Непомящих // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр. – К., 2008. – С. 242 – 245.

184. Николаева Э. Я. Стеклоделие на Боспоре / Э. Я. Николаева // Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 1991. – С. 50 – 57.
185. Ольчак Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века / Е. Ольчак // Советская археология. – 1959. – № 3. – С. 81 – 90.
186. Онищук Я. До проблеми поширення складноорнаментованих намистин з «личинами» на території Центрально-Східної Європи / Ярослав Онищук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2002. – Вип. 8. – С. 103 – 107.
187. Орлов Р. Прикладне мистецтво : церковне і народне / Р. Орлов // Історія української культури : у 5 т. Т. 1. Історія культури давнього населення України / НАН України. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 921 – 966.
188. Островехов А. С. Академик М. А. Безбородов – основатель отечественной науки об истории стекла (к 110-летию со дня рождения) / А. С. Островехов // Stratum plus. – 2005 – 2009. – № 4. – С. 476 – 499.
189. Островехов А. С. Академік М. О. Безбородов і його внесок у розвиток науки про історію скла / А. С. Островехов // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 106 – 119.
190. Островехов А. С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні / А. С. Островехов // Археологія. – 1977. – Вип. 25. – С. 41 – 49.
191. Островехов А. С. Браслети «кельтського» типу із пам'яток України III – I ст. до н.е. й деякі питання історії склярства античного часу / А. С. Островехов // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2007. – Т XIV. – С. 139 – 193.
192. Островехов А. С. Віконне скло з античних міст Північного Причорномор'я (досвід комплексного дослідження) / А. С. Островехов // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 95 – 110.
193. Островехов А. С. В. О. Галібін та його внесок у вивченні давнього скла (до 75-річчя від дня народження) / А. С. Островехов // Археологія. – 2008. – № 2. – С. 79 – 83.

194. Островерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (По материалам Ягорлыцкого поселения) / А. С. Островерхов // Вестник древней истории. – 1979. – № 3. – С.115 – 126.
195. Островерхов А. С. Скло як історичне явище в пізньокочівницькому середовищі Північного Надчорномор'я (IX – XIV ст.) / А. С. Островерхов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С. 359 – 374.
196. Островерхов А. С. Склярство білозерського часу / А. С. Островерхов // Археологія, – 2001. – № 2. – С. 3 – 21.
197. Островерхов А. С. Стекло легендарных киммерийцев / А. С. Островерхов // Химия и жизнь. – 1986. – № 4. – С. 48 – 51.
198. Островерхов А. С. Стекланные бусы в памятниках позднего Триполья / А. С. Островерхов // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 174 – 179.
199. Островерхов А. С. Фаянсовые и стекланные бусы в Скифии и Сарматии / А. С. Островерхов // Вестник древней истории. – 1985. – Вып. 3. – С. 92 – 109.
200. Парфенюк Л. Ю. Технологія виготовлення скляних браслетів на основі знахідок у Пересопниці / Л. Ю. Парфенюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2013. – Вип. 24. – С. 123 – 126.
201. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно – історичні дослідження у 1850 – 1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 348 с.
202. Пашковський О. Скляний посуд початку ХІХ ст. з Чигирини / Олександр Пашковський, Дмитро Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2007. – Вип. 16. – С. 141 – 143.
203. Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X – XIII вв. (по археологическим данным) / В. М. Петегирич // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси : сб. науч. трудов. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 151 – 163.

204. Петраускас О. В. Скляні посудини могильника Черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї / О. В. Петраускас, В. В. Пастернак // Археологія. – 2003 – №4. – С. 65 – 77.
205. Петрякова Ф. С. Українське гутне скло / Ф. С. Петрякова. – К. : Наук. думка, 1975. – 160 с.
206. Пивоваров С. В. Нові дослідження літописного Василева / С. В. Пивоваров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т.14: На пошану академіка І. С. Винокура. – С. 135 – 148.
207. Пиотровский Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза / Б. Пиотровский // Советская археология. – 1958. – № 1. – С. 20 – 27.
208. Полубояринова М. Стеклянная посуда древнего Турова / М. Полубояринова // Советская археология. – № 4. – 1964. – С. 233 – 238.
209. Полубояринова М. Д. Стеклянные браслеты древнего Новгорода / М. Д. Полубояринова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 117. – С. 164 – 199.
210. Починок Е. Скло у складі музейних колекцій: проблеми та перспективи / Ельвіра Починок // Opus Mixtum. – 2013. – № 1. – С. 43 – 46.
211. Починок Е. Скляний посуд з території Старого Арсеналу / Ельвіра Починок // Лаврський альманах. – 2005. – № 21 (Спецвип. 8). – С. 43 – 49.
212. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X – XIII ст. / Богдан Прищепя. – Рівне : [б.в.], 2011. – 249 с.
213. Прищепя Б. Нові археологічні дослідження міста Дубна / Б. Прищепя, В. Ткач, В. Чекурков // Магдебурзькому праву у місті Дубно – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. Конф. / Управління культури і туризму Рівненської ОДА, Державний історико-культурний заповідник м. Дубна. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 125 – 128.

214. Прищепя Б. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна / Б. Прищепя, В. Чекурков, В. Ткач // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр. – К., 2008. – С. 282 – 284.
215. Прохненко І. Розкопки Червеньовського могильника / І. Прохненко, В. Мойжес // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К. ; Полтава, 2011. – С. 275 – 276.
216. Рыбаков Б. А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1964. – Вып. 99. – С. 21 – 23.
217. Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура / Б. Рыбаков // История культуры древней Руси. Домонгольский период. II. Общественный строй и духовная культура / [под. ред. Н. Воронина, М. Каргера]. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1951. – С. 396 – 464.
218. Рыбаков Б. Ремесло древней Руси / Б. Рыбаков. – М. : Изд. АН СССР, 1948. – 791 с.
219. Рыбаков Б. А. Сбыт продукции русских ремесленников в X – XII вв. / Б. А. Рыбаков // Ученые записки МГУ. – 1946. – Вып. 93. – С. 68 – 112.
220. Рожанківський В. Гутне скло / В. Рожанківський // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / ред. кол. П. М. Жолтовський [та ін.]. – Львів : Видавн. Львів. ун-ту, 1969. – С. 47 – 49.
221. Рожанківський В. Ф. Скляне гутництво на Україні в XVI – XVII ст. / В. Ф. Рожанківський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – С. 81 – 99.
222. Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К. : Вид. АН УРСР, 1959. – 151 с.
223. Рудий В. Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000 – 2001 рр. / В. Рудий, В. Касюхнич, Г. Вітвіцька // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2003. – Вип. 6. – С. 16 – 37.

224. Сагайдак М. А. Нові дослідження торговельно-ремісничих садиб давньокиївського Подолу / М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко, О. І. Вергун // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – 2009. – С. 264 – 267.
225. Свешніков І. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці / Ігор Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. / Західний науковий центр НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв ; відп. ред. С. Мартинюк. – Львів, 1995. – С. 20 – 31.
226. Свешніков І. Дослідження давнього Звенигорода у 1982 – 83 рр. / І. Свешніков // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 94 – 101.
227. Свешніков І. Скло з місця битви під Берестечко / Ігор Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. / Західний науковий центр НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв; відп. ред. С. Мартинюк. – Львів, 1995. – С. 36 – 40.
228. Свешников М. Тайны стекла / М. Свешников. – Л. : «Детгиз», 1955. – 187 с.
229. Селівачов М. До проблематики українського народного мистецтва перед XIX ст. / Михайло Селівачов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006 – 2007. – Вип. 15. – С. 392 – 399.
230. Скринник-Миська Д. Методологічний дискурс у мистецтвознавстві: культурологічний аспект / Дарина Скринник-Миська // Народознавчі зошити Інституту народознавства НАН України. – 2012. – № 1(103). – С. 90 – 97.
231. Смішко М. Ю. Поселення III – IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області (Попереднє повідомлення) / М. Ю. Смішко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1964. – Вип. 5. – С. 67 – 80.
232. Соловьева Г. Ф. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов древней Руси / Г. Ф. Соловьева, В. В. // Краткие

- сообщения Института истории материальной культуры. – 1953. – Вып. XLIX. – С. 21 – 25.
233. Сом-Сердюкова О. Нові принципи методики дослідження пам'яток українського гутного скла XVIII ст. / О. Сом-Сердюкова // Матеріали до українського мистецтвознавства : зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 213 – 215.
234. Сон Н. О. Скляні посудини з Тіри / Н. О. Сон // Археологія. – 1988. – № 63. – С. 47 – 55.
235. Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды из раскопок некрополя боспорского города Кепы на Таманском полуострове / Н. П. Сорокина // Античный мир и археология. – 1977. – Вып. 3. – С. 115 – 144.
236. Сорокина Н. Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища / Н. Сорокина // Керамика и стекло древней Тмутаракани. – М. : Изд. АН СССР / [отв. Ред. Б. Рыбаков], 1963. – С. 134 – 174.
237. Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикапея 1945 – 1959 гг. / Н. П. Сорокина // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1962. – №. 103. – С. 210 – 236.
238. Сорочан Е. Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии / Екатерина Сорочан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – Х., 2011. – Вип. 14. – С. 53 – 62.
239. Старік О. Результати дослідження поселення XVI – XVIII ст. у с. Китайгород Дніпропетровської області / Олександр Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 20. – Ч. 1, 2011. – С. 38 – 47.
240. Староверов Д. Стелянные гранаты XVIII в. из раскопок на территории Киевского Арсенала / Дмитрий Староверов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2007. – Вип. 16. – С. 147 – 151.
241. Степанович Є.П. Матеріальні пам'ятки ремесла та промислів як історичне джерело(гутництво XII–XVII ст.) / Є. П. Степанович // Український історичний журнал. – 1979. – № 3. – С. 93 – 99.

242. Стрішенець О. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.: Монографія / Олена Стрішинець. – Чернівці : «Місто», 2009. – 304 с.
243. Тараненко С. П. Виробничі комплекси X – XIII ст. в планувальній структурі Подолу Києва / С. П. Тараненко // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К. ; Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – Вип. 7. – С. 57 – 63.
244. Ткач В. Археологічна пам'ятка в урочищі «Острівок» у місті Дубно / В. Ткач // Магдебурзькому праву у місті Дубно – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. / Управління культури і туризму Рівненської ОДА, Державний історико-культурний заповідник м. Дубна. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 123 – 125.
245. Ткач В. Два поселення XII – XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин у контексті історії Болохівської землі (XII – XIII ст.) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвячені 800-річчю Губина в м. Староконстантинові / Інститут археології НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет [та ін.]. – К. ; Хмельницький ; Кам'янець-Подільський ; Староконстантинів, 2004. – С. 176 – 183.
246. Терський С. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2001. – Вип. 10. – С. 130 – 158.
247. Терський С. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988 – 1990 років / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 27 – 41.
248. Терський С. Матеріальна культура Крем'янецького замку (за матеріалами розкопок С. М. Пламеницької у 1973 – 1975 рр. / Святослав Терський // Дослідження, збереження і реставрація об'єктів культурної спадщини. До 20-ліття кафедри реставрації та реконструкції археологічних комплексів : Міжнар. наук. конф., 22 – 24 бер. 2012 р. : тези доповідей. – Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка» [та ін.], 2012. – С. 12 – 14.

249. Терський С. Пересопниця: краєзнавчий нарис / Святослав Терський. – Рівне : Азалія, 2003. – 160 с.
250. Тетеря Д. Житла козацької доби з Переяслава (за матеріалами археологічних досліджень) / Дмитро Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – Вип. 19. – С. 164 – 170.
251. Тищенко О. Р. Гутне скло / О. Р. Тищенко // Історія українського мистецтва : в 6 т. Т. 3. Мистецтво II половини XVII – XVIII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1968. – С. 335 – 340.
252. Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.). / О. Р. Тищенко. – К. : Либідь, 1992. – 191 с.
253. Ткаченко Т. Кухня трапезної палати КПЛ. Архітектурно-археологічні дослідження / Т. Ткаченко, С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2011. – Вип. 20, Ч. 1. – С. 32 – 38.
254. Толочко П. П. Исследования на Украине / П. П. Толочко // Археологические открытия 1967 года. – М., 1968. – С. 186 – 189.
255. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII – XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981 – 1984 рр. / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2005. – 168 с.
256. Українське народне мистецтво. Кераміка і скло : альбом. – К. : Мистецтво, 1974. – 215 с.
257. Федоришин М. Ремісництво у літописній Пересопниці / М. Федоришин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2013. – Вип. 24. – С. 136 – 140.
258. Фоняков Д. И. Изделия из стекла и фаянса в Древнем Горопце / Д. И. Фоняков // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1991. – Вып. 205. – С. 52 – 60.
259. Ханко О. Гутне скло XVII – XVIII століть з Полтави / О. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2 – С. 125 – 127.

260. Харитонова О. Гутне скло XVII – XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / Олена Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2007. – Вип. 16. – С. 168 – 172.
261. Харитонова О. В. Зміна провідних форм скляного посуду індивідуального вжитку за козацьких часів XVII – XVIII ст. / О. В. Харитонова // Проблеми археології Подніпров'я : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 58 – 67.
262. Харитонова О. Скляний посуд з розкопок Богородицької фортеці 2010 року / Олена Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2011. – Вип. 20, Ч. 1. – С. 196 – 199.
263. Харитонова О. В. Скляні вироби з території Самарі-Богородицької фортеці в контексті гутної справи України XVII – XVIII ст. / О. В. Харитонова // Проблеми археології Подніпров'я. Науковий міжвузівський збірник. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 80 – 89.
264. Харитонова О. Скляні вироби першої половини XVIII ст. (за матеріалами розкопок 2009 року) / Олена Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – Вип. 19. – С. 105 – 108.
265. Харитонова О. Спроба датування скляного посуду з Самарі-Богородицької фортеці / Олена Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2009. – Вип. 18. – С. 91 – 97.
266. Харитонова О. Українське гутне скло в турецькому археологічному комплексі XVII століття / Олена Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2008. – Вип. 17. – С. 370 – 373.
267. Цигилик В. До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті / В. Цигилик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 100 – 106.
268. Цигилик В. Скляне виробництво на поселенні III – IV ст. н. е. біля села Комарів / Володимир Цигилик, Святослав Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. / Західний науковий центр НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівська академія мистецтв ; відп. ред. С. Мартинюк. – Львів, 1995. – С. 7 – 19.

269. Чорний А. М. Скляний посуд черняхівської культури (історіографічний аспект) / А. М. Чорний // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 125 – 141.
270. Шелковников Б. А. Русское стекло домонгольского времени, расписанное эмалями / Б. А. Шелковников // Советская археология. – 1965. – № 1 – С. 206 – 224.
271. Шерстюк В. В. Хутір Підустя поблизу Комсомольська: риси матеріальної культури початку XVIII ст. / В. В. Шерстюк, О. Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2009. – № 1 (25). – С. 59 – 60.
272. Шишак В. Археологічно – архітектурні дослідження по вул. Руській у Львові 2002 р. / В. Шишак, Ю. Лукомський, О. Осаульчук // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. : зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 346 – 350.
273. Шишак В. Результати археологічного нагляду у м. Львові 2002 – 2003 рр. / В. Шишак, С. Андреев, О. Лазурко, Ю. Лукомський // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 345 – 346.
274. Шишак В. Рятівні розкопки на парцелах Валова, 15 та Братів Рогатинців, 18 у Львові протягом 2002 – 2003 рр. / В. Шишак, Ю. Лукомський, О. Осаульчук, О. Лазурко, С. Андреев // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 355 – 360.
275. Шовкопляс А. М. Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева / А. М. Шовкопляс // Культура средневековой Руси. – Л. : Наука, 1974. – С. 81 – 85.
276. Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. / І. Г. Шульга. – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1962. – 182 с.
277. Щапова Ю. Л. Из истории древнейшей технологии стекла / Ю. Л. Щапова // Очерки технологии древнейших производств. – М. : Наука, 1975. – С. 134 – 153.
278. Щапова Ю. Л. Мастерская стеклодела в древнем Любече / Ю. Л. Щапова // Славяне и Русь. – М. : Академиздатцентр «Наука», 1969. – С. 230 – 238.

279. Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы) / Ю. Л. Щапова. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 256 с.
280. Щапова Ю. Л. Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклодельной мастерской, открытой в с. Комарове Черновицкой области / Ю. Л. Щапова // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1964. – Вип. 5. – С. 86 – 87.
281. Щапова Ю. Л. Результаты спектрального анализа стеклянных изделий из Пантикапея / Ю. Л. Щапова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1962. – № 103. – С. 237 – 240.
282. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси / Ю. Л. Щапова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 215 с.
283. Щапова Ю. Л. Стеклянные браслеты древнего Полоцка / Ю. Л. Щапова // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 225 – 235.
284. Щапова Ю. Л. Стеклянные браслеты и датирование городского культурного слоя / Ю. Л. Щапова // Советская археологий. – 1969. – № 4. – С. 102 – 107.
285. Щапова Ю. Л. Стеклянные браслеты Изяславля / Ю. Л. Щапова // Культура средневековой Руси. – Л. : Наука, 1974. – С. 85 – 87.
286. Щапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – № 55. – С. 164 – 179.
287. Щапова Ю. Л. Стеклянные изделия древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 117. – С. 104 – 163.
288. Щапова Ю. Л. Стеклянные потиры: археологический аспект истории священных сосудов / Ю. Л. Щапова // Византийский временник. – 2005. – Т. 64 (89). – С. 198. – 210.
289. Яворівський Є. Нова Скварява. Історико-краєзнавче дослідження / Євген Яворівський. – Львів : Ліга-Прес, 2002. – 192 с.

290. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 374 с.
291. Яремченко В. Скляний посуд XVIII – поч. XIX ст. з міщанської садиби м. Полтави / Віталій Яремченко, Олександр Ткаченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – Вип. 19. – С. 100 – 105.
292. Яремченко В. Скляні вироби з Полтавської фортеці за матеріалами розкопок 2005 року / Віталій Яремченко, Роман Луговий, Олександр Ткаченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2008. – Вип. 17. – С. 99 – 105.
293. Baranowski I. Przemysł Polski w XVI wieku / I. Baranowski. – Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1919. – 193 s.
294. Bochnak A. Rzemiosło artystyczne / Adam Bochnak, Kazimierz Buczkowski // Sztuka Polska czasów nowożytnych. Praca zbiorowa. Część 1. Lata 1450 – 1650. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1952. – S. 152 – 158.
295. Buczkowski K. Szkło, ceramika / K. Buczkowski // Sztuka Polska czasów nowożytnych. Praca zbiorowa. Część 1. Lata 1450 – 1650. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1952. – S. 89 – 90.
296. Burszta J. Wieś i karczma / J. Burszta. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1950. – 288 s.
297. Ciepela S. Późnośredniowieczne naczynia szklane z Płocka / Sławomira Ciepela // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1968. – № 2. – S. 347 – 360.
298. Dąbrowska M. Solec nad Wisłą, pow. Lipsko. Badania wykopaliskowe w latach 1964 – 1966 / M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1968. – № 1. – S. 109 – 139.
299. Gajewska M. Badania terenowe w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1963 roku / Mirosława Gajewska, Jerzy Kruppe // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1965. – № 1. – S. 121 – 132.
300. Garas M. Wyroby szklane / Marta Garas, Halina Karwowska // Założenie rezydencjonalne Sapiechów w Dubnie. Praca zbiorowa / pod redakcją

- H. Karwowskiej, A. Andrzejewskiego. – Białymstok : Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego, 2013. – S. 257 – 286.
301. Gołębiowski A. Puchary szklane typu Römer z terenu Polski północnej / Andrzej Gołębiowski // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1988. – № 3. – S. 433 – 448.
302. Kasprzak A. Europejskie szkło / Aleksandra Kasprzak, Halina Skoropadowa [Інститут народознавства НАН України, Ministerstwo kultury i Dziedzictwa Narodowego]. – Warszawa : Bogucki. Wydawnictwo naukowe, 2008. – 264 s.
303. Kula W. Huta szklana w cudnowie. Przenikanie kapitału handlowego do feudalnej manufaktury / Witold Kula // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1954. – № 4. – S. 676 – 690.
304. Olczak J. Zagadnienie Produkcji szklarskiej w Międzyrzeczu Wielkopolskim w swiecie dotychczasowych badan archeologicznych / Jerzy Olczak // Archeologia Polski. – 1960. – T.V. – Zesz. 1. – S. 125 – 134.
305. Ślusarek K. Konskrypcyjny spis ludności z 1773 roku / Krzysztof Ślusarek // Studia Historyczne, 2004. – R. XLVII, Z. 3 – 4 (187 – 188). – S. 385 – 393.
306. Ślusarek K. Królestwo Galicji i Lodomerii w pierszych latach po rozbiore w swiecie wojskowego spisu ludności z 1773 roku / Krzysztof Ślusarek // Studia Historyczne, 2010. – R. LIII, Z. 1 (209). – S. 25 – 38.
307. Technologia szkła: praca zbiorowa [Budownictwo. Sztuka. Architektura]. – Warszawa : ARKADY. – 1962. – 964 s.
308. Wajda S. Wyroby szklane z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych z Aleksandrowa i Twarogow Lackich, w pow. Siemiatyckim / Sylvia Wajda // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012: streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej / [pod red. A. Zakościelnej, J. Libery] / Instytut archeologii uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Muzeum lubelskie w Lublinie. – Lublin, 2013. – S. 32.
309. Weiß G. Glas. Reclams Handlbuch der künstlerischen Techniken / G. Weiß. – Stuttgart : Reclam, 1986. – 396 S.

310. Wyrobisz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku / Andrzej Wyrobisz. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1968. – 143 s.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

311. Войнарівський В. Промисли і допоміжні ремесла в соціально-економічному розвитку населення півдня Східної Європи I – XIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / В.М. Войнарівський. – Львів, 2015. – 39 с.
312. Харитоновна О. Скло з козацьких пам'яток України XVII – XVIII ст. Джерелознавчий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.В. Харитоновна. – Дніпропетровськ, 2010. – 16 с.
313. Mucha M. Hutnictwo szkła we Wschodniej Wielkopolsce od XVII do początku XIX wieku (autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej, w dniu 7 grudnia 2001 r. / Maria Mucha // Folia praehistorica Poznaniensia. – 2004. – Т. XII. – S. 317 – 322.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ПІДРУЧНИКИ, КУРСИ ЛЕКЦІЙ

314. Антонович Є. Декоративно-прикладне мистецтво : навч. посібник [для студентів педагогічних інститутів] / Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич. – Львів : Світ, 1992. – 272 с.
315. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. : навч. посібник / [відп. ред. Д Телегін] – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с.
316. Ланцетти А. Изготовление художественного стекла : учебник для художественных вузов и художественно-промышленного училища / А. Ланцетти, М. Нестеренко. – М. : Высшая шк., 1987. – 304 с.
317. Технологія скла : навч. підручник [для студентів вузів] : у 3 ч. Ч. II: Основи технології скляної маси / [ред. Й. Ящишин]. – Львів : Вид-во «Растр-7», 2004. – 249 с.

318. Технологія скла : навч. підручник [для студентів вузів] : у 3 ч. Ч. III: Технологія скляних виробів / [ред. Й. Яцишин]. – Львів : Вид-во «Растр-7», 2011. – 230 с.
319. Bretzel S. Die restauratorische und konservatorische Neubearbeitung eines römischen Amphoriskos aus Glas: Diplomarbeit / Susanne Bretzel. – Berlin : Fachhochschule für Technik und Wirtschaft, 2005. – 133 S.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ. КАТАЛОГИ. АТЛАСИ

320. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986 – 2000 рр.): каталог виставки / С. Терський. – Львів, 2002 – 108 с. – (Серія: Археологічні збірки Галичини і Волині; вип. 1).
321. Енциклопедія історії України : Т. 1. А – В / редкол. В. А. Смолій (голова та ін.) НАН України ; Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.: іл.
322. Енциклопедія історії України : Т. 8. Па-Прик / редкол. В. А. Смолій (голова та ін.) НАН України ; Інститут історії України. – К. : В-во «Наук. думка», 2011. – 520 с.: іл.
323. Енциклопедія Українознавства : в 2 т. Т.1. / [під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі] / Інститут української археографії АН України ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Сарселі [та ін.]. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – 368 с.
324. Скарби підземного Львова: каталог виставки археологічних знахідок із досліджень Рятівної археологічної служби у середмісті Львова / Т. Милян, О. Лазурко, М. Шніцар [та ін.]. – Львів : НДЦ «Рятівна археологічна служба», Ін-т археології НАН України, 2011. – 132 с.
325. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1924 року) / Олександр Цинкаловський ; Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег : Накл. Т-ва «Волинь», – Т.1. 1984. – 600 с.

326. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1924 року) / Олександр Цинкаловський ; Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег : Накладом Товариства «Волинь». –Т. 2. – 1986. – 576 с.
327. 150 let sklarny v Chřibske: kat. výst. / [text Jana Urbancová]. – Novy Bor : Crystalex, 1989. – 35 s.
328. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej / [oprac. Aleksander Jabłonowski] / Akademia Umiejętności w Krakowie. – Warszawa ; Wiedeń, 1899 – 1904. – 17 s.
329. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: w 15 t. T. III / pod. red. F. Sulimirskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa : WIEKU, 1882. – 960 s.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

330. Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935 – 36 гг. / Г. Д. Белов [Електронний ресурс] / [под. ред. акад. С. Жебелева]. – Севастополь Гос. изд. Крым. АССР, 1938. – 349 с. – Режим доступа: <http://elib.nplu.org/view.html?id=946> // 15.03.12.
331. Варачёва К. Г. Место стеклянных и глиняных кубков в «сервизе» погребений на могильниках черняховской культуры днепро-донецкой лесостепи [Електронний ресурс] / К. Г. Варачёва // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова): збірка тез доповідей на конференції (Київ, 15 – 17 жовтня 2010 р) / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т істор. освіти [та ін.]. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 16 – 20. – Режим доступа: <http://www.arheolog-ck.ru/Chernyahov-2010.pdf>// 24.07.14.
332. Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій [Електронний ресурс] / [упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст]. – Львів, 2013 – 2-е вид., випр.

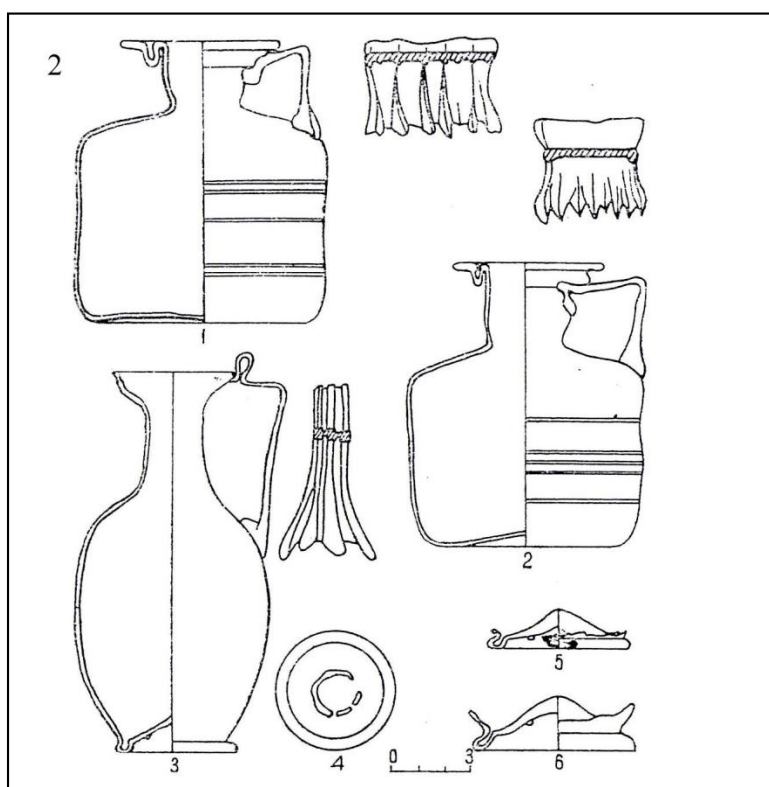
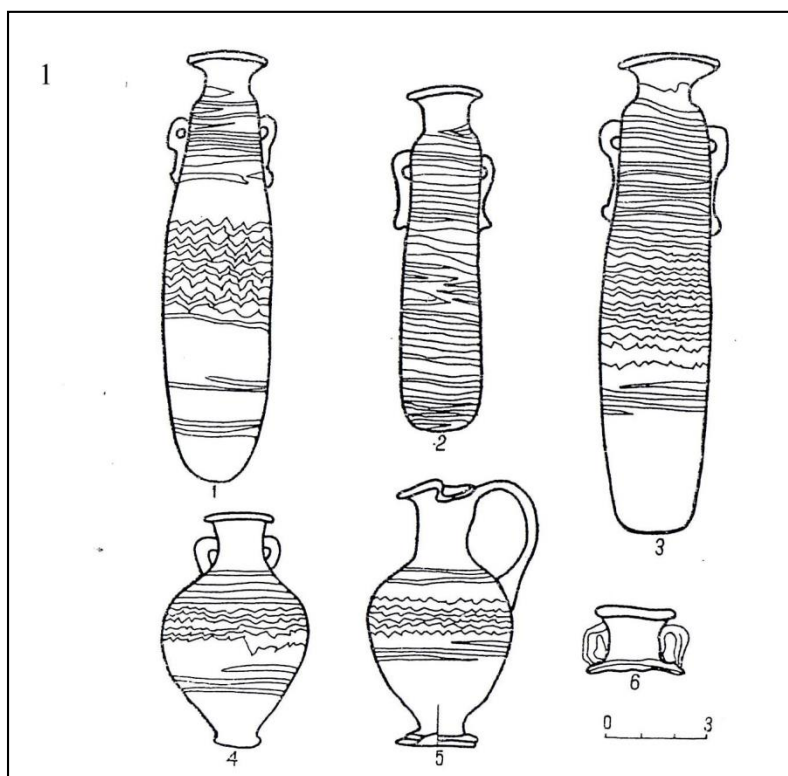
- видання [Львівські історичні пам'ятки. Т. IV]. – 825 с. – Режим доступу: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/Економічні-привілеї-Львова.pdf>. // 25.07.14.
333. Комарів – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу: до питання розробки програми вивчення унікальної археологічної пам'ятки [Електронний ресурс] / [Петраускас О. В., Козак Д. Н., Милян Т. Р., Осауальчук О. М]. – С. 1 – 8. – Режим доступу: <http://komariv.in.ua/files/lviv2013-prospekt.pdf>// 15.07.15.
334. Короткий звіт про дослідження поселення та могильника черняхівської культури біля с. Комарів 2013 р. [Електронний ресурс] / [О. Петраускас, О. Коваль, М. Авраменко та ін.] – Режим доступу: http://komariv.in.ua/files/zvit_komariv-2013.pdf// 15.07.15.
335. Ліхтер Ю. А. Скляний посуд з поселення Теремці [Електронний ресурс] / [Ю. А. Ліхтер, О. В. Гопкало]. – С. 1 – 10. – Режим доступу: http://komariv.in.ua/files/lichter_gopkalo.pdf // 15.07.15.
336. Лихтер Ю.А. Стекланные изделия из могильника Оселивка [Електронний ресурс] / Ю. А. Лихтер // Могильники Черняховской культуры. – М. : Наука, 1988. – С. 101 – 110. – Режим доступу: <https://docs.google.com/file/d/0B62r4rEA0ilyOTljMUw4eVRDNW8/edit>// 15.07.15.
337. Петраускас О. В. До питання про етнокультурні складові виробничої факторії пізньоримського часу в Комарові [Електронний ресурс] / [О. В. Петраускас, Т. Милян]. – С. 1 – 5. – Режим доступу до ресурсу: <http://komariv.in.ua/files/dopovid-lviv2013.pdf>// 15.07.15.
338. Румянцева О. С. Свидетельства стеклоделия в Черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных [Електронний ресурс] / О. С. Румянцева // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова) : зб. тез доп. на конф. (Київ, 15 – 17 жовтня 2010 р) / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Ін-т історичної освіти [та ін.]. – К. : НПУ ім. М. П.

- Драгоманова, 2010. – С. 71 – 75. – Режим доступа: <http://www.arheolog-ck.ru/Chernyahov-2010.pdf>// 24.07.14.
339. Тараненко С. Меседж з пляшки [Електронний ресурс] / С. Тараненко // Тиждень. – 2011. – 2 серп. – Режим доступа до журн.: <http://tyzhden.ua/Culture/26873>// 1.04.12.
340. Харитоновна О. До питання українсько-турецьких культурних відносин: українське гутне скло в турецькому археологічному комплексі XVII ст. [Електронний ресурс] / О. Харитоновна // Історія і культура Придніпров'я : зб. наук. праць. – К., 2009. – С. 218 – 221. – Режим доступа: <http://www.invo-library.com.ua/books-text-10862html>// 1.04.12.
341. 150 Jahre Glaswerk Schleisingen. Die Geschichte von der Entwicklung einer Glashütte zum moderner Glaswerk [Електронний ресурс] / [red. G. Holzinger]. – Schleisingen: Thüringer Behälterglas, 2003. – 131 S. – Режим доступа: http://www.thueringerbehaeltermglas.de/fileadmin/grp_admin/images/firmenportraet/historie/TBG_Chronik.pdf// 20.03.13.
342. Administrativ-Karte Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kummersberg, 1:115 000 [Електронний ресурс]. – Wien : Verlag u Eigenthum von Artaria, 1855. Режим доступа: http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=43// 15.03.15.
343. Bernhard A. Von Waldglas zum ersten Industrieglas – 300 Jahre steirisches Glas [Електронний ресурс] / Andreas Berchard // Presglas-Korrespondenz. – 2009. – № 3. – S. 243 – 258. – Режим доступа до журн.: <http://www.pressglas-korrespondenz.de/aktuelles/pdf/pk-2009-3w-bernhard-steirisches-glas-2009.pdf>// 20.03.13.
344. Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig. – Tab. 10. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=43// 15.03.15.
345. Mayer H. Die Glashutte in Hutisko/Mähren [Електронний ресурс] / Horst Mayer // Presglas-Korrespondenz. – 2011. – № 2. – S. 302 – 313. – Режим

доступу до журн.: <http://www.pressglas-korrespondenz.de/aktuelles/pdf/pk-2011-2w-mayer-hutisko-glashuette-mayer.pdf> // 16.03.13.

346. Ring E. Glaskultur. Von der Hansestadt Lüneburg zur Hansestadt Salzwedel [Электронний ресурс] / Edgar Ring // Altmark-Blätter. – Uelzen, 2009. – № 11 (2 Mai). – S. 69 – 70. – Режим доступа до видання: <http://www.glaskultur-niedersachsen.de/glaskultur.pdf> // 16.03.13.
347. Sedláčková H. Das Glas deutscher Provenienz in Mähren, Tschechische Republik [Электронний ресурс] / Hedvika Sedláčková // Glasproduktion. Archäologie und Geschichte: beiträge zum 4. Internationalen Symposium zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas. – Trier : Kliomedia, 2012. – S. 143 – 155. (Interdisziplinärer Dialog zwischen Archäologie und Geschichte; band 2). – Режим доступа: https://www.academia.edu/3079798/Das_Glas_deutscher_Provenienz_in_Mahren_Tschechische_Republik// 1.08.14.

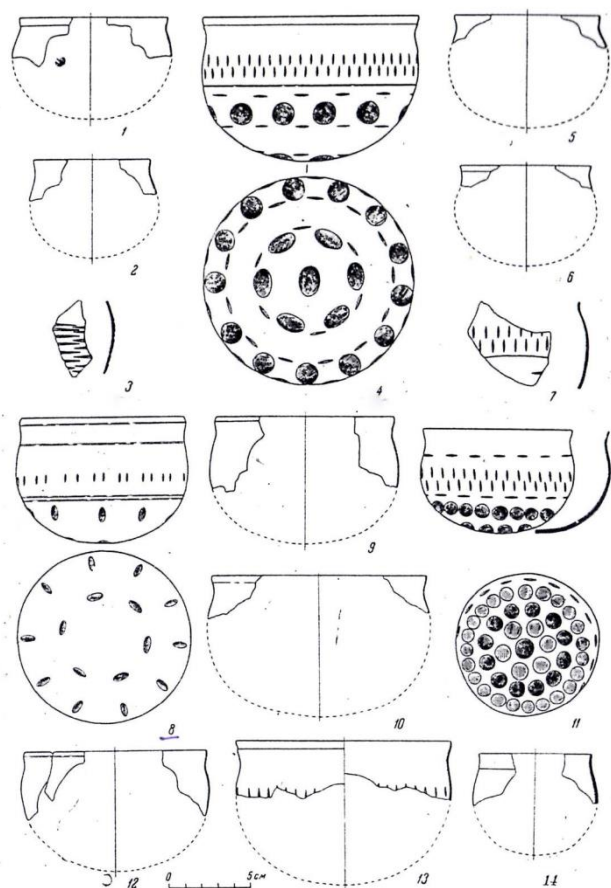
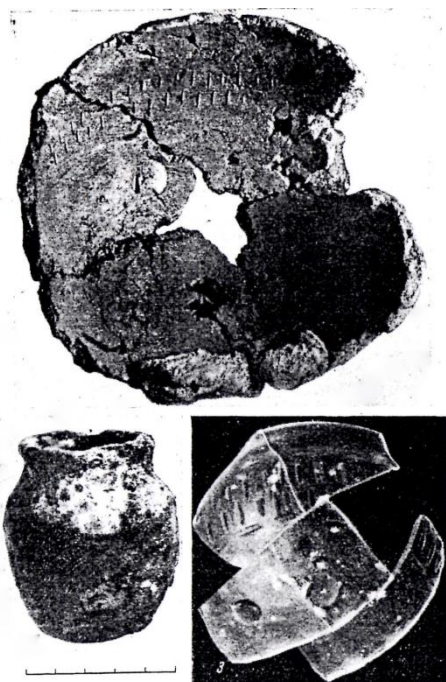
Скляний посуд з Кепи

1 – вироби V ст. до н. е. (1-3–алебастри, 4, 6 – амфориски; 5 – ойнохойя);

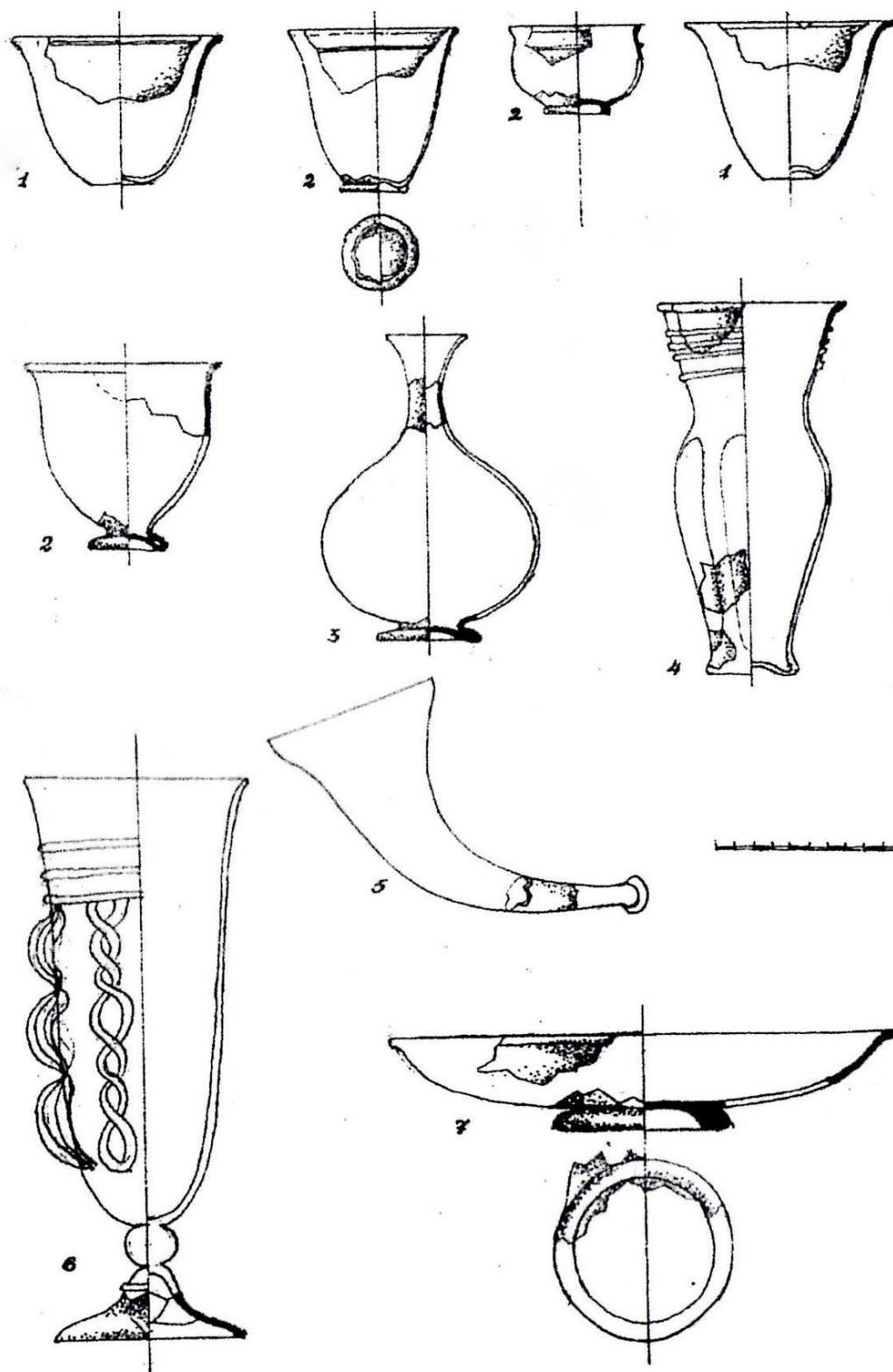
2 – вироби I–III ст. н. е. (1-3 – глечики; 4-6 – денця глечиків) (за Н. Сорокіною).

Знахідки з Танаїсу

Ліпна форма, ллячка та скляні фіали (за Е. Алексеєвою та Т. Арсенєвою).

Скляний посуд з Комарова

1 – 5 – склянки; 6 – караф; 7 – кубок; 8 – скляний ріг; 9 – бокал; 10 – тарілка (за В. Цигиликом)

Різноманіття склоробних шкiл на Русi

- Скло візантійських майстрів: натрієво-кальцієво-кремнеземне (сода, вапняк, пісок)

- Скло руських майстрів:
 - Свинцево-кремнеземне (сурик, пісок);

асортимент: персні, намистини, поливний посуд, іграшки, писанки;

технічні прийоми: витягування, накручування.

- Калієво-свинцево-кремнеземне (поташ, сурик, пісок)

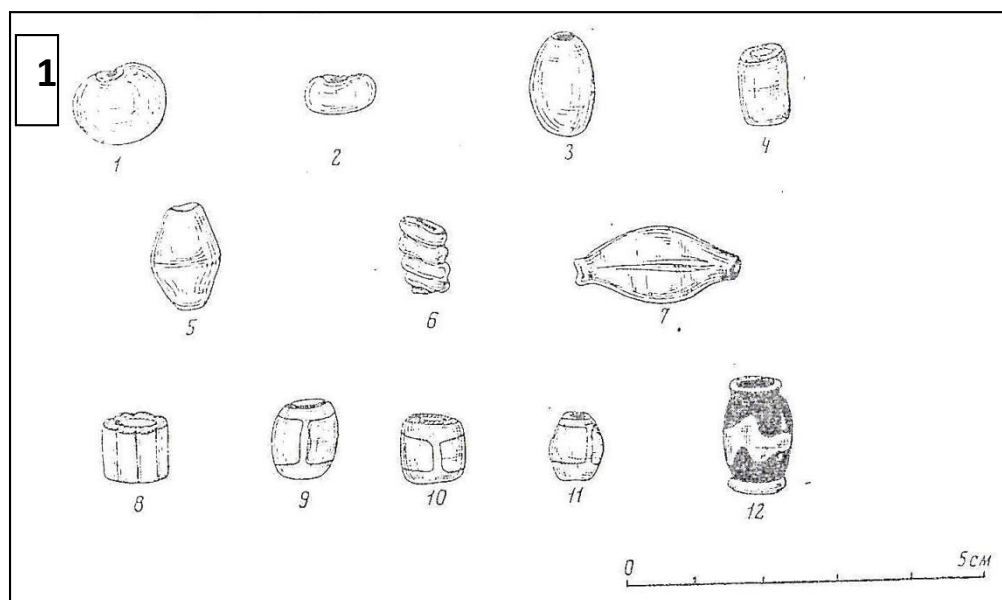
асортимент: посуд, віконне скло, намистини, персні.

технічні прийоми: дуття, витягування, накручування.

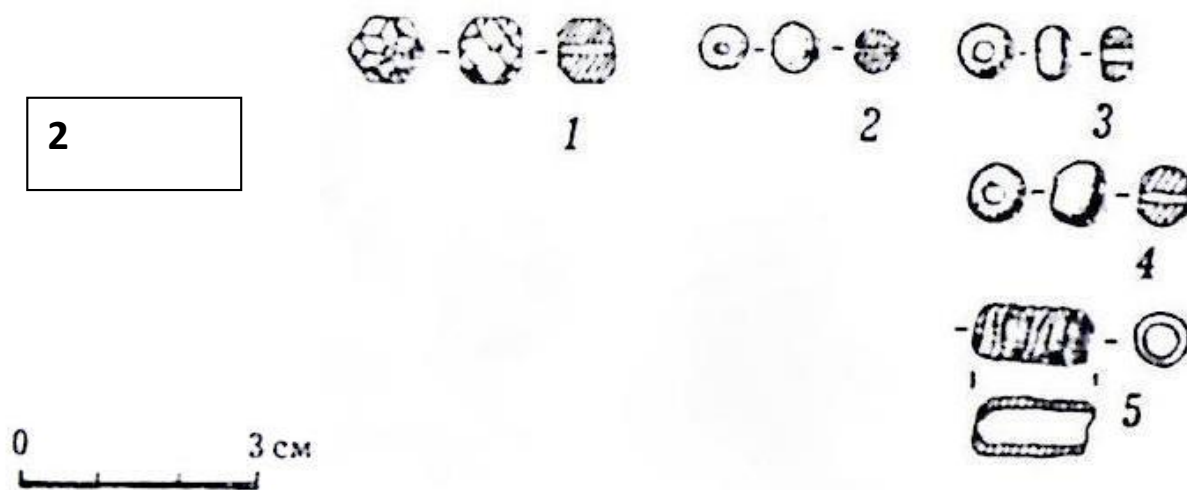

Складено Автором на основі праць Ю. Щапової.

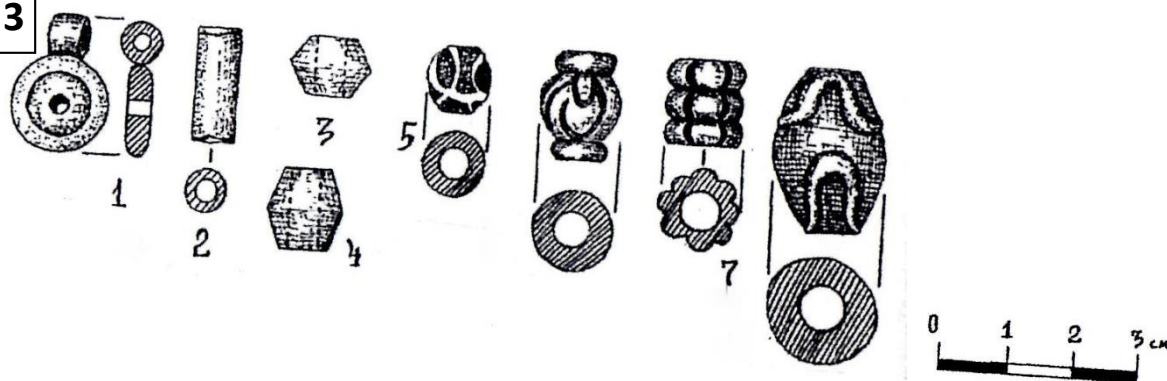
Скляне намисто

2

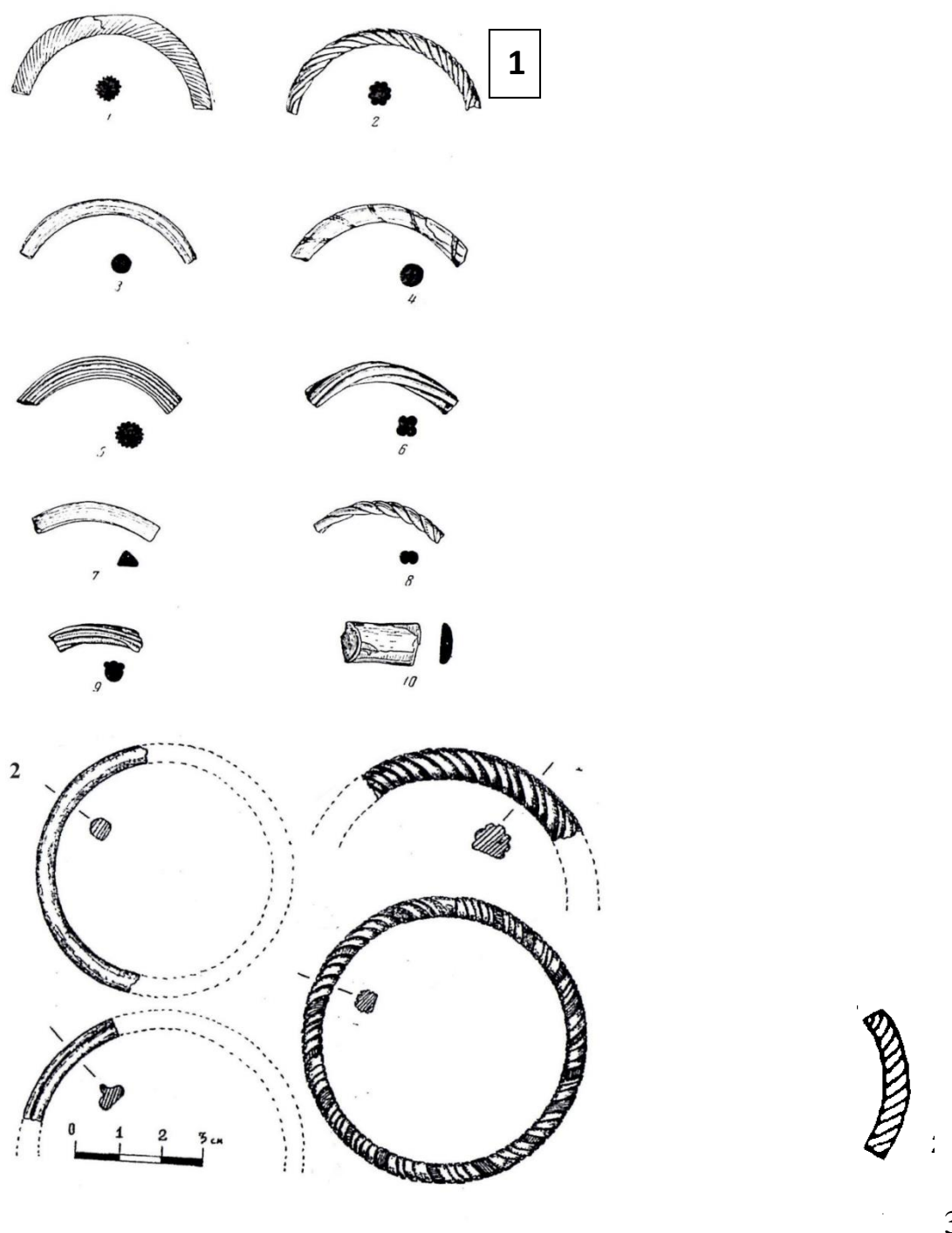

3

1 – основні форми намистин (за Ю. Щаповою); 2 – намистини з Галича (за Ю. Лукомським); 3 – скляні намистини із звенигородського пригороду (за І. Свешніковим).

Скляні браслети

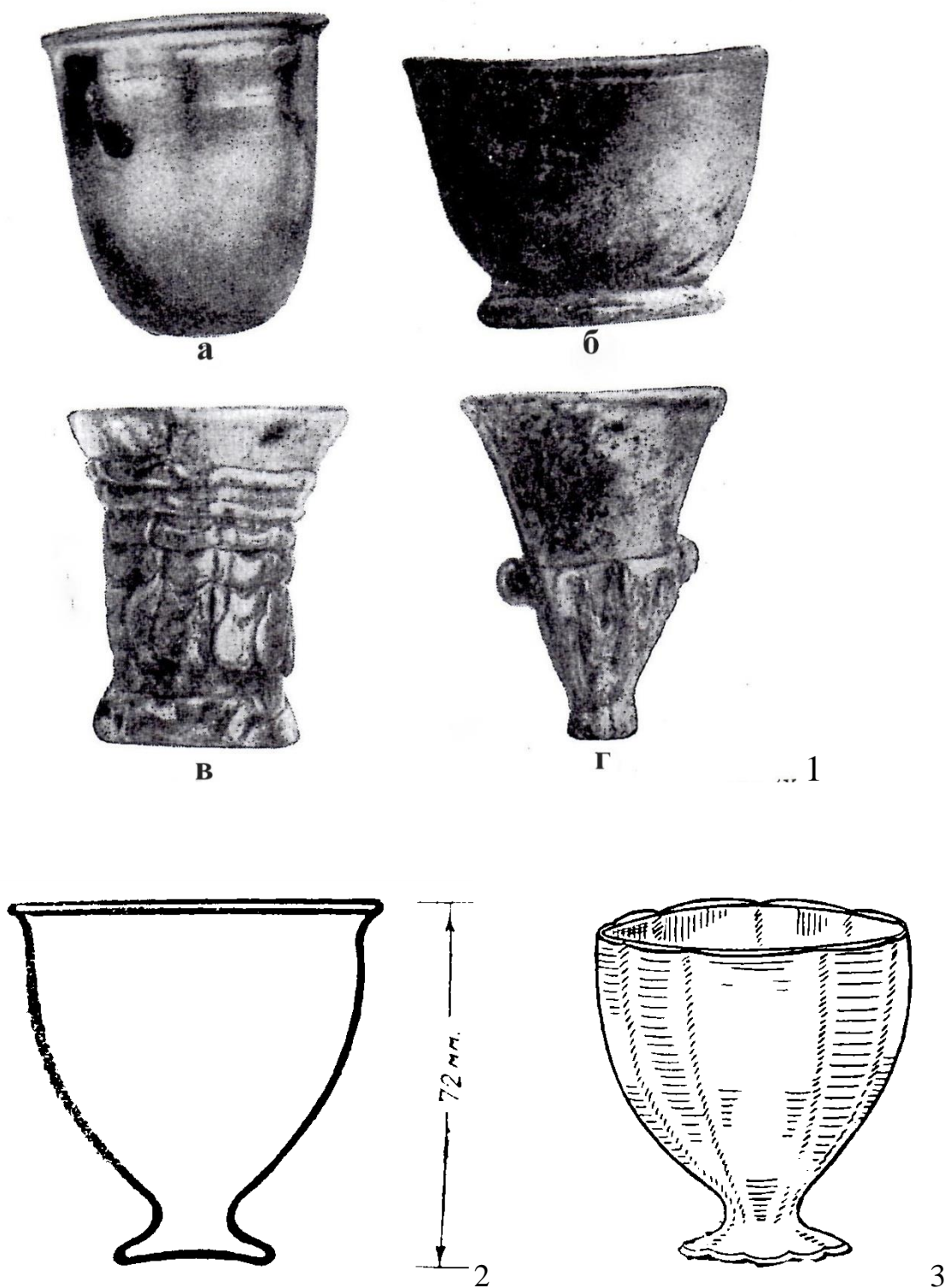

1 – форми і переріз скляних браслетів (за М. Полубояриною): 1 – дрібнокручений; 2 – кручений; 3 – круглий гладкий; 4 – круглий перевитий; 5 – рифлений; 6, 8, 9 – виті; 7 – тригранний; 10 – приплюснутий;

2 – браслети із Звенигорода (за І. Свешніковим);

3 – браслет з Чемерина (за С. Терським).

Скляний посуд Київської Русі

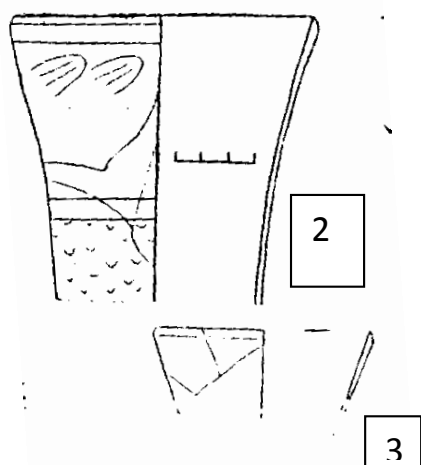
1 – посуд для пиття XI – XIII ст.;

2, 3 – реконструкції келиха із Крилоса (за В. Рожанківським).

Основні форми скляного посуду на Русі

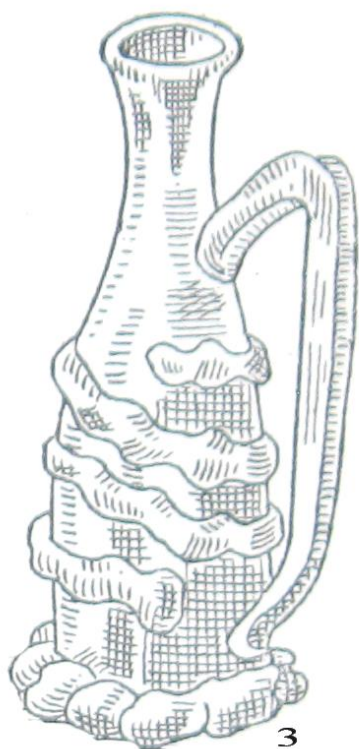
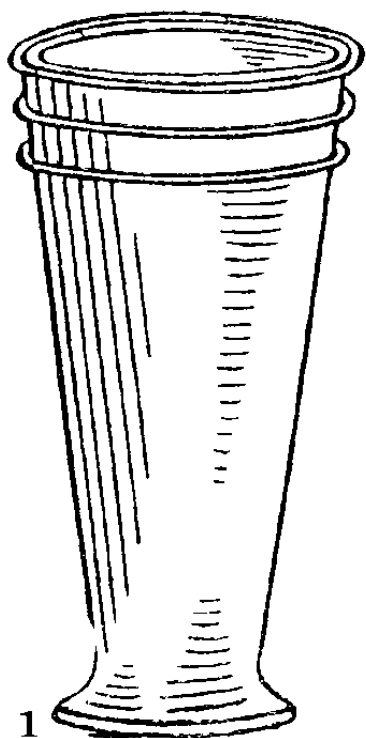

1

1 – реконструкція основних форм посуду Київської Русі (за Ю. Щаповою); 2, 3 – кубки з Лучеська (за С. Терським).

Реконструкції скляного посуду, здійснені В. Рожанківським

1 – посудина для пиття типу стопки, XI ст.;

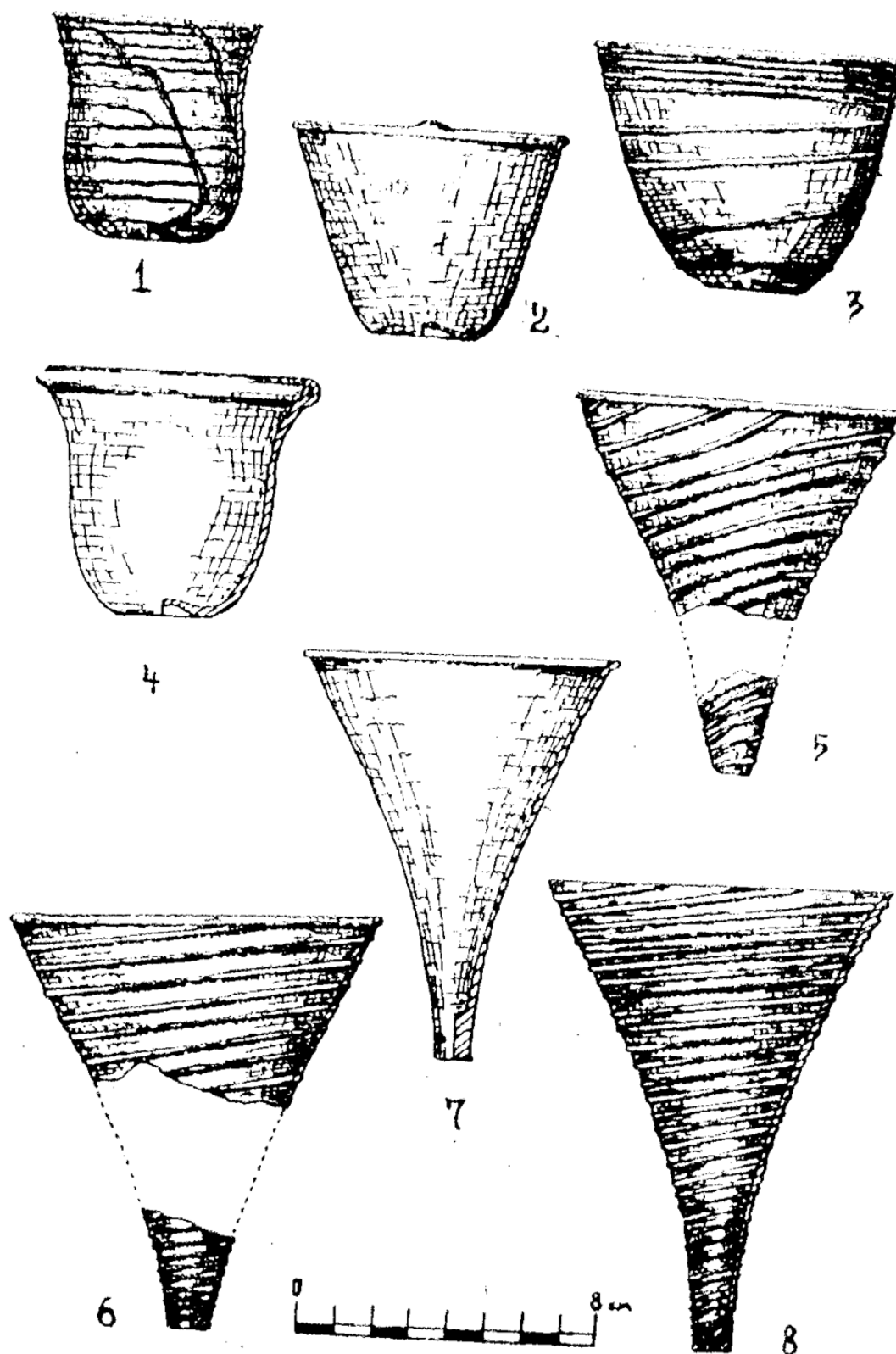
2 – чашка, XII – XIII ст.;

3 – флакон, XI – XIII ст.

Скляні знахідки із Звенигорода (за І. Свешніковим)

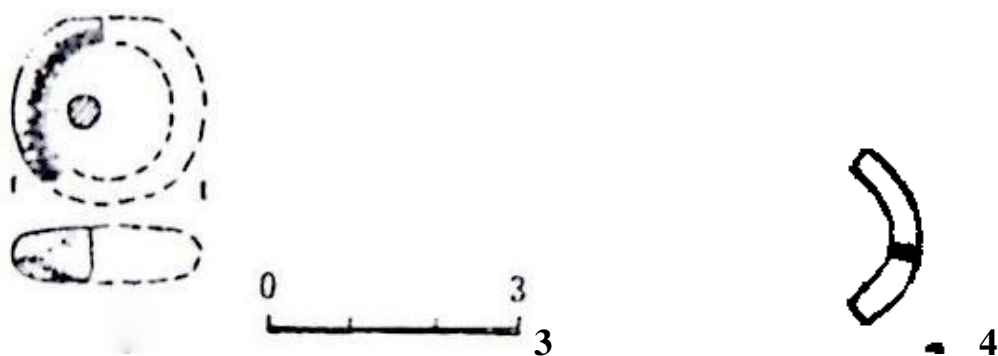
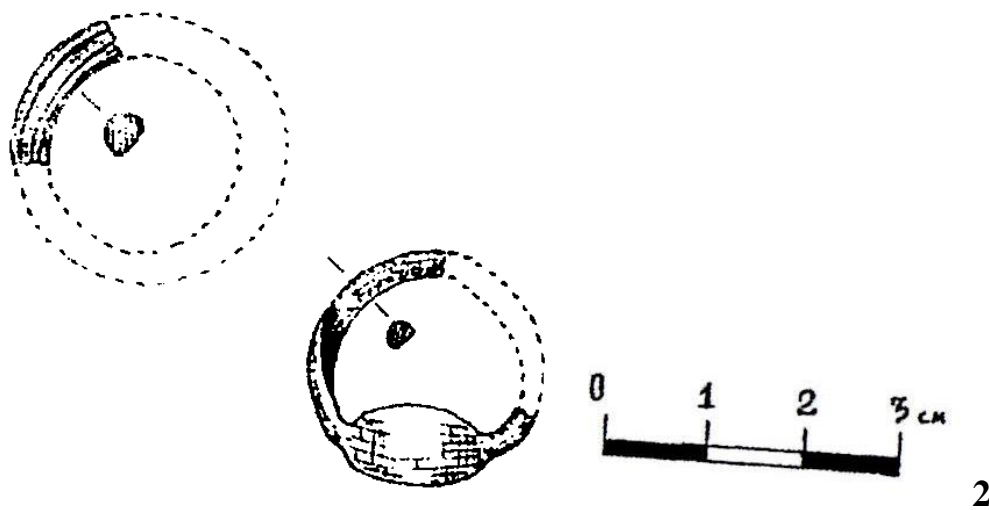
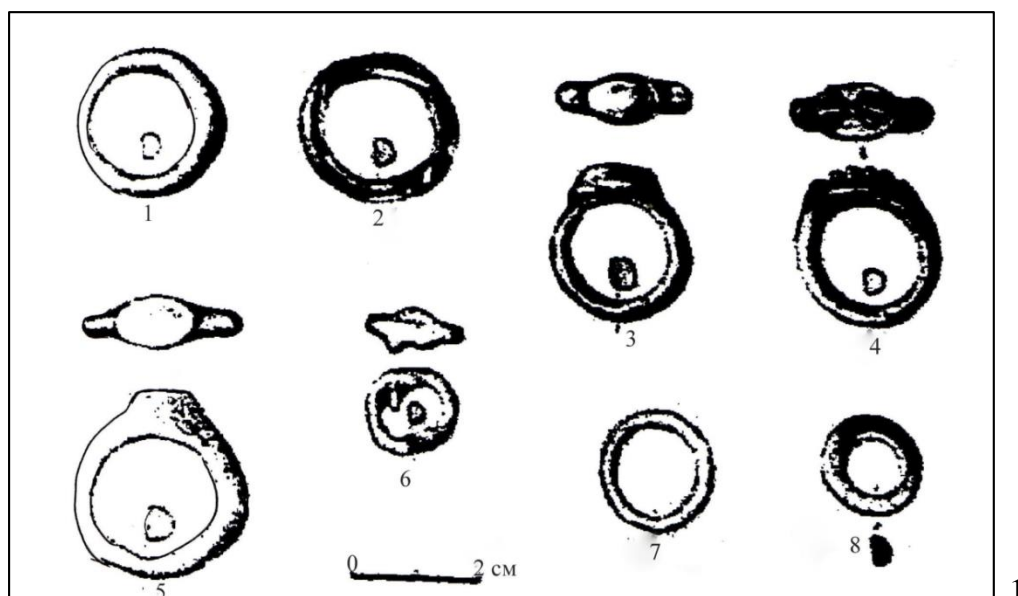
Місце знахідки	Нижній горизонт (кін. XI ст.)	Середній горизонт (1110- 1137рр.)	Верхній горизонт (1137- 1186рр.)	Всього знахідок
фрагменти посудин	1	2	220	223
фрагменти лампадок	---	1	479	481
підвіски, вставки перснів	---	1	12	14
медальйони	---	---	14	14
браслети	3	---	163	169
персні	---	---	23	23
намистини	7	19	2354	2380
Всього	11	23	3265	3304

Скляний посуд зі Звенигорода

1 – 4 – кубки; 5 – 8 – лампадки (за І. Свешніковим).

Скляні персні

1 – типи скляних перснів (за Є. Ольчаком); 2 – персні із Звенигорода (за І. Свешніковим); 3 – перстень з Галича (за Ю. Лукомським); перстень з Чемерина (за С. Терським).

Додаток Б.1

Сучасні населені пункти України, в назві яких збереглися слова «буда», «гута»,
«майдан»

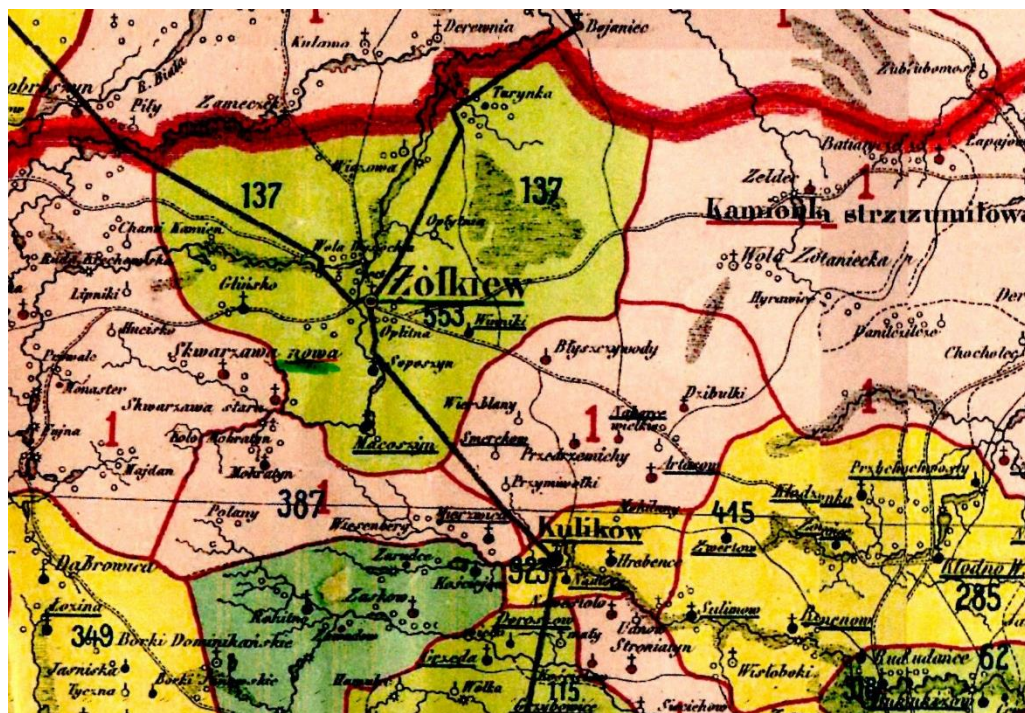
Область	Назва населених пунктів
Вінницька	Гута, Гута-Мовчанська, Гута-Шершнівська, Гути;
Волинська	Будище, Гута, Гута-Боровенська, Гута-Камінська, Гута-Лісівська;
Житомирська	Будища, Будище, Гута-Бобрицька, Гута-Добринь, Гута-Забілоцька, Гута-Зеленицька, Гута-Ксаверівська, Гута-Логанівська, Гута-Потіївка, Гута-Юстинівка;
Закарпатська	Гута, Полянська Гута;
Івано-Франківська	Гута, Верхній Майдан;
Київська	Буда, Буда Вовчківська, Буда-Бабинецька, Буда-Полідарівська, Буда-Радинська, Гута, Гута-Катюжанська, Гута-Межигірська;
Львівська	Буда, Буди, Гута (Буський район), Гута (Дрогобицький район), Гута (Сокальський район), Гута Обединська, Гута-Скляна, Гутисько-Тур'янське, Гутище, Майдан (Дрогобицький район), Майдан (Жовківський район);
Полтавська	Великі Будища;
Рівненська	Буда, Гута, Гута-Перейма;
Сумська	Середина-Буда, Будища, Будки, Гута, Гути;
Тернопільська	Гутисько, Майдан, Нова Гута, Руська Гута;
Хмельницька	Гута (Вінковоцький район), Гута (Деражнянський район), Гута (Славутський район), Гута-Блищанівська, Гута-Глібівська, Гута-Морозівська, Гута-Чугорська, Гута-Яцьковецька, Майдан-Вербецький, Майдан-Голенищівський, Майдан-Карачівецький, Майдан-Лабунь, Майдан-Морозівський, Майдан-Олександрівський, Майдан-Петрівський, Майдан-Сахнівський, Майдан-Чернелевецький;
Черкаська	Буда-Бровахівська, Буда-Горобіївська, Буда-Макіївка, Будище (Звенигородський район), Будище (Лисянський район), Будище (Черкаський район), Гута Межиріцька, Гута Станіславчицька, Гута-Селицька, Гута-Стеблівська, Нова Буда, Петрівська Гута, Стара Буда;
Чернівецька	Велика Буда Мала Буда;
Чернігівська	Буда, Буда-Вороб'ївська, Буди, Будище (Городнянський район), Будище (Козелецький район), Будище (Коропський район), Будище (Корюківський район), Будище (Куликівський район), Будище (Новгород-Сіверський район), Будище (Чернігівський район), Гута, Гута-Студенецька, Гута-Ткачова, Гутище (Корюківський район), Гутище (Сосницький район).

Таблиця складена Автором.

Нова Скварява

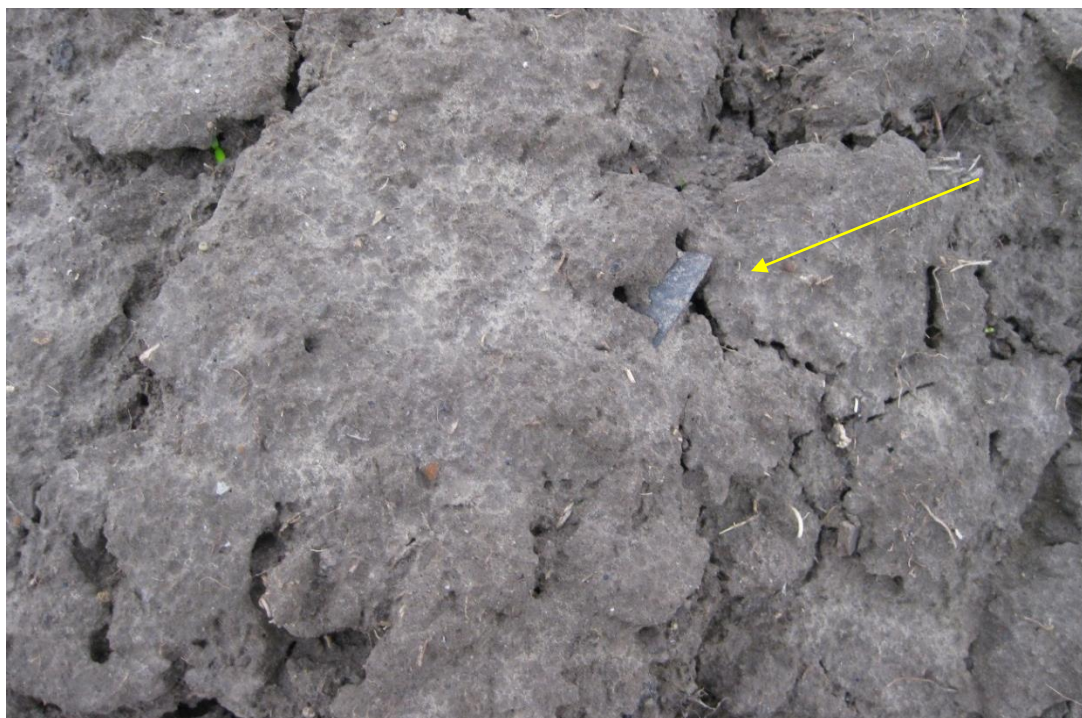
1

2

1 – місце розташування гуті (фото Автора); 2 – Нова Скварява на історичному атласі перелому XVI – XVII ст.

Знахідки з Нової Скваряви

1

2

1 – фрагмент скляного виробу на місці гутища; 2 – знахідки на місці гутища (1 – 5 – скляна маса; 6, 7 – фрагменти скляних виробів; 7 – горілий кусок скломаси; 9 – 11 – фрагменти тиглів) – фото Автора.

Скляні гуги останньої третини XV – XVII ст.

№	Місцезнаходження гуги	Час існування	Сучасне розташування	Джерела інформації*
1	Вишенька	60-70-ті рр. XVI ст.	Мостиський район Львівська обл.	Жерела Т. 3 [17], с. 419; Wyrobisz [310], s. 41
2	Гутисько Ненадівське	1470-ті рр.	Підкарпатське воєводство, Кросненський повіт	Мартинюк [173], с. 182
3	Кимир	XVI – XVII ст.	Перемишлянський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 49
4	Лукв'яни Руського воєводства	? – 1570 р.	с. Луквиця Богородчанський р-н, Івано-Франківська обл.	Рожанківський [222], с. 136
5	Небилів (Небивалів)	1555 – 1570 рр.	Рожнятинський р-н, Івано-Франківська обл.	Рожанківський [222], с. 137; Мартинюк [173], с. 183
6	Неділиська	XVI – XVII ст	Люблінське воєводство, Замойський повіт	Wyrobisz [310], s. 41
7	Новий Сонч	згадка під 1493 р.	Малопольське воєводство	Рожанківський [222], с. 138
8	Осічани	1477 – 1524 рр.	Малопольське воєводство, Мисленіцький повіт	Wyrobisz [310], s. 21
9	Паньків	сер. XVI ст.	Люблінське воєводство, Томашівський повіт	Жерела Т.3 [17], с. 197; Мартинюк [173], с. 183
10	Поворозник	1613 – 1727 рр.	Малопольське воєводство, Новосондецький повіт	Wyrobisz [310], s. 36; ЦДІАЛ Ф. 134, оп.1, од. зб. 109, Арк. 10 [5]

* [] – див. порядковий номер у списку джерел та літератури

Додаток Б.4 (продовження)

11	Поруби	1475р. – бл.1609 р. (перервами)	Яворівський район, Львівська обл.	Мартинюк [173], с. 182.
12 13	Потелич	1) 1550 – 1628 рр. 2) початок XVII ст.	Жовківський р-н, Львівська обл. діяло дві гути: 1) суч. хутір Гута-Зелена; 2) суч. село Гута-Обединська	Жерела Т. 3 [17], с. 251 – 251; Wyrobisz [310], s. 40
14	Свірж	XVI – XVII ст.	Перемишлянський р-н, Львівська обл.	Рожанкіський [222], с. 49
15 16	Стара Гута	1) згадка під 1570 роком 2) поч. XVII ст.	коло села Нароль, Підкарпатське воєводство, Любачівський повіт	Wyrobisz [310], s. 42
17	Топольче	XVI – XVII ст.	Люблінське воєводство Замойський повіт	Wyrobisz [310], s. 41
18	Туробін	XVI – XVII ст.	Люблінське воєводство, Білогорайський повіт	Wyrobisz [310], s. 41
19	Унів	кін. XVI – поч. XVII ст.	Перемишлянський р-н, Львівська обл.	Мартинюк [176]
20	Шкляри	згадка під 1470 роком	Підкарпатське воєводство, Кросненський повіт	Мартинюк [163], с. 182
21	Щебрешин	XVI – XVII ст.	Люблінське воєводство, Замойський повіт	Wyrobisz [310], s. 41
22 - 26	Замостя (5 гут в околицях)	XVI ст.	Маневицький р-н, Волинська обл.	Лащук Ю. [166] с. 253 – 254
27	Тшемесня	XVI ст.	Малопольське воєв. Мисленіцький повіт	Wyrobisz [310], s. 76
28	Тилич	XVI ст.	Малопольське воєв. Новосончевський повіт	Wyrobisz [310], s. 76
29	Язове	XVI ст.	Підкарпатське воєв., Стрижовський повіт	Wyrobisz [310], s. 76

Таблиця складена Автором.

Скляні гуди XVIII – I половини XIX ст.

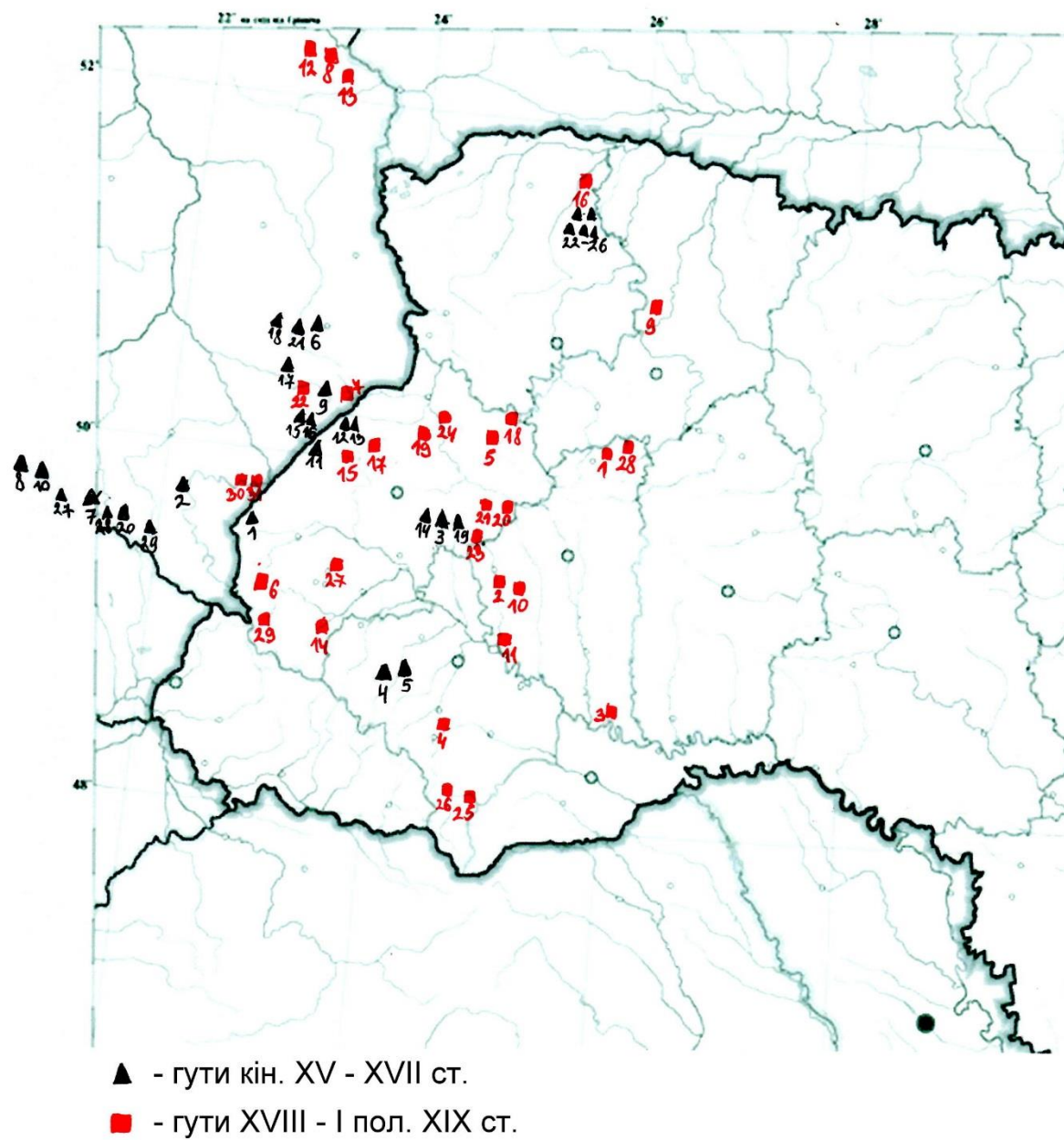
1	Антонівці	поч. XIX ст.	Тернопільська обл. Кременецький р-н	Цинкаловський, Т. 1. [326], с. 60
2	Бенева	поч. XIX ст.	Теребовлянський район Тернопільська обл.	Рожанківський [222], с. 129
3	Вільховець	XVIII ст.	Борщівський р-н., Тернопільська обл.	Рожанківський [222], с. 130
4	Горішній Майдан	сер. XIX ст.	Верхній Майдан Надвірнянський р-н Івано-Франківська обл.	Рожанківський [222], с. 130
5	Гумниська	поч. XIX ст.	Буський р-н, Львівська обл	Рожанківський [222], с. 130.
6	Гута	сер. XIX ст.	Дрогобицький р-н, Львівська обл.	Карти 1855 р. [342], Вл. 30
7	Гута Кришталева	I пол. XVIII ст.	Підкарпатське воєводство, Любачівський повіт	Kasprzak A. [302], s. 127 - 128
8	Грабовецька гута під Білоостоком	II пол. XVIII ст.	Підляське воєводство	Garas [300], s. 258
9	Гутка	сер. XIX ст.	с. Гута Костопільський р-н, Рівненська обл.	Рожанківський [222], с. 133
10	Завалів	поч. XIX ст.	Підгаєцький р-н, Тернопільська обл.	Рожанківський [222], с. 134
11	Заліщики	поч. XIX ст.	Заліщицький р-н, Тернопільська обл	Рожанківський [222], с. 135
12	Дубно	II пол. XVIII ст.	Більський повіт, Підляське воєводство	Garas [300], s. 258
13	Кліщелі	II пол. XVIII ст.	Гайнівський повіт, Підляське воєводство	Garas [282], s. 258
14	Коростів	1780 – 1859 рр.	Сколівський р-н, львівська обл.	Мартинюк [174]
15	Лозина	поч. XIX ст.	с. Лозино Яворівський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 136
16	Любашів (околиці)	XVIII ст.	м. Любешів, Любешівський р-н Волинська обл.	Рожанківський [222], с. 136

Додаток Б.5 (продовження)

17	Нова Скварява	XVIII ст.	Жовківський р-н, Львівська обл.	Сліди виробництва на поверхні (виявлені Автором)
18	Оглядів	поч. XIX ст.	Радохівський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 138
19	Пархач	I пол. XIX ст.	с. Межиріччя Сокальський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 137
20	Пеняки	поч. XIX ст.	Бродівський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 139
21	Підігрці	XVIII ст.	Бродівський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 139
22	Плазов	1713 – ?	Підкарпатське воєводство, Любачівський повіт	Wyrobisz [310], s. 43
23	Сасів	Згадка під 1745 р.	Золочівський р-н, Львівська обл.	ЦДІАЛ, Ф. 181, Оп.2, Спр. 1073 [9], арк. 20
24	Сілець	сер. XIX ст	Кам'янка-Буський р-н., Львівська обл.	Карти 1855 р. [342], ВІ. 13
25	Слобідка	поч. XIX ст.	Косівський р-н, Івано- Франківська обл.	Рожанківський [222], с. 140
26	Снятин (поблизу)	II пол. XVIII ст.	Снятинський район, Івано-Франківська обл.	Рожанківський [222], с. 140
27	Старе Село	поч. XIX ст.	Дрогобицький р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 141
28	Стіжок	поч. XIX ст.	Шумський р-н, Тернопільська обл.	Рожанківський [222], с. 141
29	Ясениця	сер. XIX ст.	Турківський р-н, Львівська обл.	Рожанківський [222], с. 142
30 31	Ясениця- Сівчинська (2 гути в місцевостях «Стара гута» і «Нова гута»)	сер. XIX ст.	Підкарпатське воєводство, Перемишльський повіт	Карти 1855 р. [342], ВІ. 19

Таблиця складена Автором.

Локалізація гут на карті

масштаб 1: 1 000 000

Гути на карті позначені Автором.

Привілей Михайла Корибута Вишневецького від 16 жовтня 1673 р.

Михайло, Божою ласкою король (*титулатура*). Повідомляємо даною нашою грамотою всіх і кожного зокрема, кому про це належить знати. Що показали нам від імені та з боку львівського столярського цеху пергаментну грамоту, яка містила в собі певні статuti, котрі стосуються майстрів того цеху, підписану рукою найяснішого Стефана, польського короля, скріплену печаткою королівства, цілу, непошкоджену, непорушну, що не має жодного знаку підозри. Просили нас при тому, щоб ми таку (грамоту) нашою королівською повагою вважали (за гідне) підтвердити та зміцнити. Цієї грамоти зміст такий.

Далі наводиться грамота Стефана від 9 травня 1585 р., яка містить статут львівського цеху столярів (див. док. № 11).

Тоді ми, король Михайло, ласкаво прихилиючись до прохання згаданого цеху, вважаючи за потрібне вищевнесену грамоту разом з усіма їхніми пунктами, умовами підтвердити та зміцнити, що і даною (грамотою) підтверджуємо та зміцнюємо, а оскільки цей цех через свою незначність не може нести міські тягарі і тому труднощі у своєму ремеслі має. Тому стосуючись і приєднуючись до права тих статей деяких подібних до них ремісників, як ось (шкатульників), склярів та їхніх підмайстрів, які об'єднано мають виконувати ремесло, без будь-яких перешкод від муляра, різьбляра та органіста. Для довіри тієї справи дану грамоту, підписану нашою рукою, наказали нашою королівською печаткою скріпити. Дано у Львові 16 жовтня, року Божого 1673, а нашого панування 4 року.

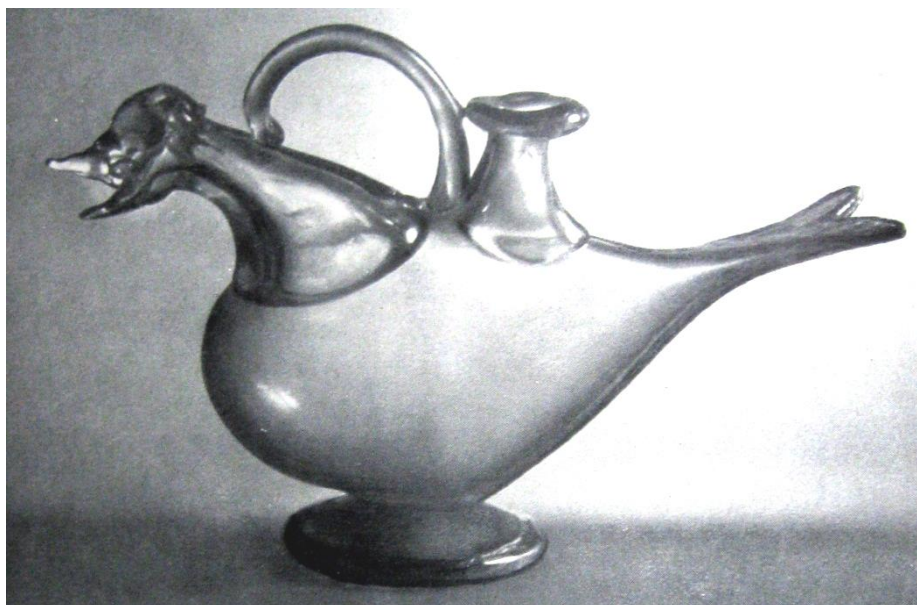
Михайло, король.

Станіслав Буженський, регент канцелярії королівства.

Підтвердження столярів міста Львова.

Взято із: Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядкував Мирон Капраль. – Львів, 2007 [Львівські історичні пам'ятки. Т. IV].

Фігурний посуд

1

2

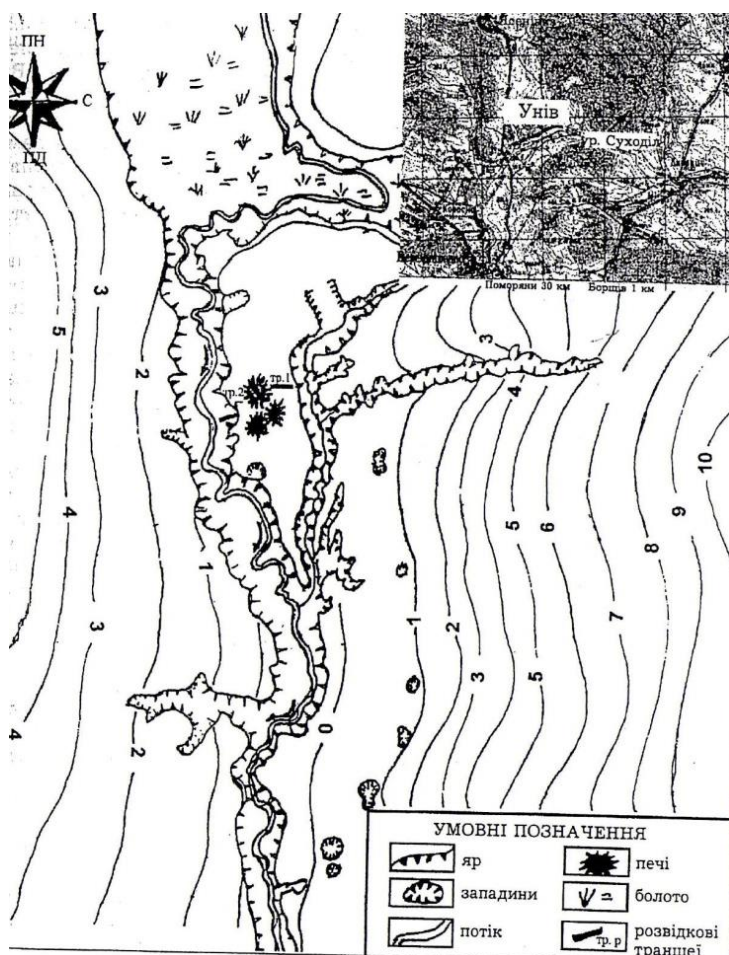
3

1 – «пташка»; 2 – «ведмідь»; 3 – «одуд» (взято із: Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. – К. : Мистецтво, 1974).

Локалізація Унівської гуги

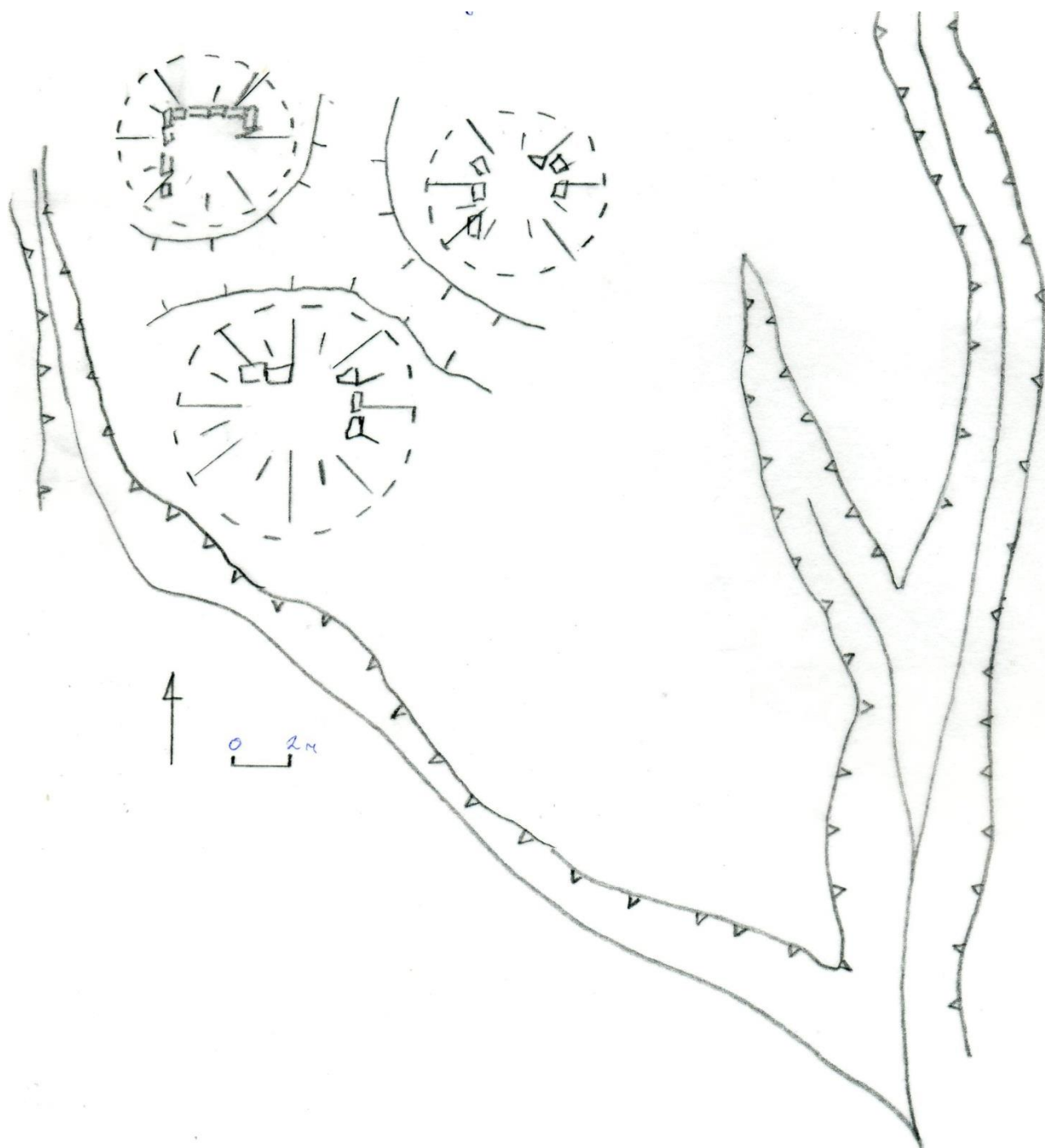
1

2

- 1 – карта Львівської області, на якій позначено Унів;
 2 – розташування склоробних печей (за Р. Берестом)

Склоробні печі в Уневі

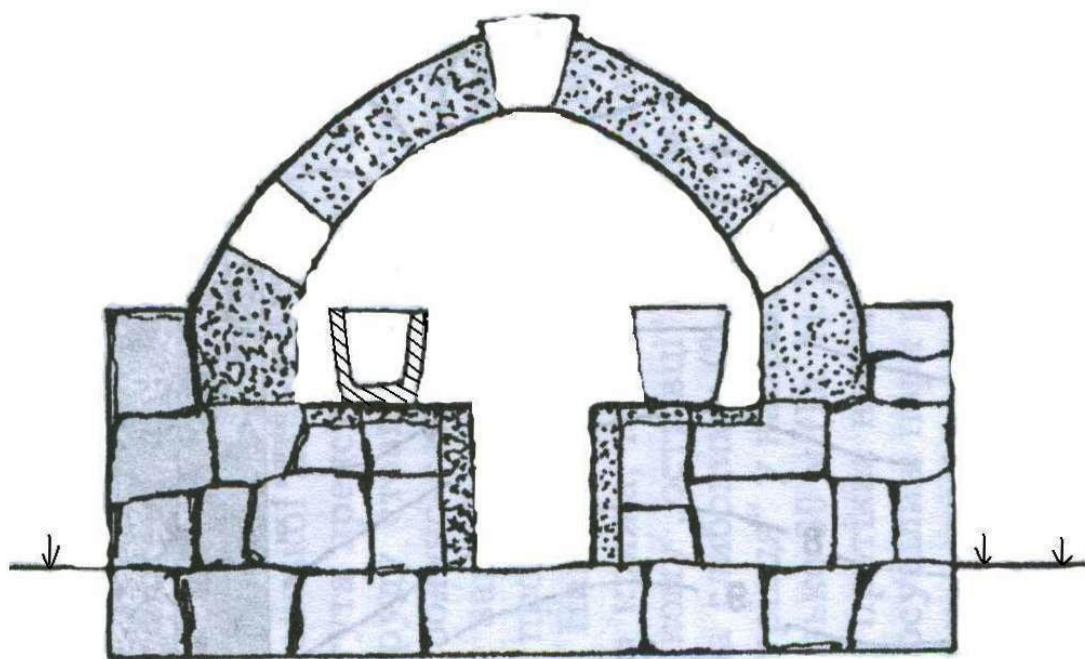

Розміщення склоробних печей в Уневі за М. Филипчуком.

Реконструкції скловарильної печі з Унева

1

2

1 – за Р. Берестом; 2 – за С. Мартинюком.

Знахідки з Унівської гути (взято із звіту М. Филипчука)

Інвентарний список знахідок з розвідкових пошуків на території "лісової" гути в околиці Унівського монастиря.

<i>№ п/п 1</i>	<i>Назва знахідки 2</i>	<i>Розміри (см.) 3</i>	<i>Розкоп 4</i>	<i>Квадрат, глибина (м) 5</i>	<i>Примітки 6</i>
1	Фрагмент стінки тигля.	15x11x3,5	1	кв.5а, гл.0,4	Поверхня сірого кольору, осклеєна
2	Фрагмент стінки тигля .	9x7x3	1	кв.5а, гл.0,35	Поверхня сірого кольору, осклеєна
3	Фрагмент стінки тигля.	15x9x4,5	1	кв.5а, гл.0,4	Поверхня сірого кольору, осклеєна, в зламі червона.
4	Фрагмент стінки тигля.	14x13x4	1	кв.5а, гл. 0,45	Поверхня сірого кольору, осклеєна, в зламі червона.
5	Фрагмент стінки тигля.	9x9x3	1	кв.5а, гл. 0,4	Поверхня сірого кольору, осклеєна, в зламі червона.
6	Фрагмент стінки тигля.	10x8x5,5	1	кв.5а, гл.0,45	Поверхня сірого кольору, осклеєна, в зламі червона.
7	Фрагмент стінки тигля.	8x6x2,5	1	кв.5а, гл.0,45	Зовнішні стінки осклеєні,зеленуватого кольору, внутрішні - мають сіре забарвлення, ошершавлені.
8	Фрагмент стінки тигля.	10x7x3	1	кв.5а, гл.0,45	Зовнішні стінки осклеєні,зеленуватого кольору, внутрішні - мають сіре забарвлення, ошершавлені.
9	Фрагмент дна тигля.	8x6x4	1	кв.5а, гл.0,55	Зовнішні стінки осклеєні коричневого кольору
10	Фрагмент придонної частини тигля.	12x10x5	1	кв.5а, гл.0,55	Поверхня сірого кольору. В придонній частині простежується закраїнка, шир. - 3,5 см.
11	Фрагмент стінки тигля.	11x5x3	1	кв.4а,	Поверхня сірого кольору, в

Додаток Б.12 (продовження)

				гл.0,25	зламів - жовтого.
12	Фрагмент стінки тигля.	11x6x4	1	кв.4а, гл.0,3	Поверхня сірого кольору, в зламів - жовтого.
13	Фрагмент стінки тигля.	12x9x2,5	1	кв.4а, гл.0,3	Поверхня сірого кольору, в зламів - жовтого.
14	Фрагмент вінець тигля.	6,5x4x3	1	кв.4а, гл.0,3	Поверхня сірого кольору. В зламів - темносірого.
15	Фрагмент вінець тигля.	8x5x3	1	кв.4а, гл.0,25	Поверхня сірого кольору. В зламів - темносірого.
16	Фрагмент вінець тигля.	6,5x4x3	1	кв.4а, гл.0,25	Поверхня сірого кольору. В зламів - темносірого.

Фрагменти вогнетривів

1	2	3	4	5	6
17	Фрагмент склепіння топки.	18x16x8	1	кв.4а, гл. 0,35	На внутрішній стороні простежуються сліди дерев'яної обшивки.
18	Фрагмент склепіння печі.	9x8x7	1	кв.4а, гл. 0,45	Випалена глина
19	Плоский камінь.	18x13x3	1	кв.4а, гл. 0,45	Структура зламу- однорідна, з включенням черепашника.
20	Фрагмент склепіння топки.	13x9x6	1	кв.4а, гл. 0,45	Сірого кольору.
	1	3	4	5	6
21	Фрагмент склепіння топки.	19x17x4	1	кв.4а, гл. 0,45	Піщано-глиняна су-міш з включенням фрагментів тиглів і випаленої глини.
22	Фрагмент шамотної плитки.	9x8x3	1	кв.4а, гл. 0,5	Колір - охристий.
23	Фрагмент тигля із склепіння топки.	9x8x4	1	кв.4а, гл. 0,5	Зовнішня сторона осклеєна, сірого, а в зламів - охристого кольору.

Фрагменти керамічних виробів, інструментів, обладнання

24	Фрагмент денця горщика.	9x7x0,6 діам. 12	2	кв. 1, гл.0,1	Випал одношаровий, охристого кольору.
25	Фрагмент верхньої частини горщика.	13x9x0,6 діам. 18	2	кв. 1, гл.0,1	Випал одношаровий, сірого кольору.
26	Фрагмент вінець горщика.	8x6x0,8 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,15	Випал одношаровий, сірого кольору.
27	Фрагмент вінець горщика.	9x6x0,5 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,15	Випал одношаровий, сірого кольору.
28	Фрагмент вінець горщика.	5x5x0,6 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,20	Випал одношаровий, чорного кольору.
29	Фрагмент вінець горщика.	6x2,5x0,8 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,20	Випал одношаровий, чорного кольору.
30	Фрагмент вінець горщика.	4,5x3x0,8 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,25	Випал одношаровий, сірого кольору.
31	Фрагмент вінець горщика.	4,5x3x0,8 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,45	Випал одношаровий, сірого кольору.
32	Фрагмент вінець з ручкою.	6x2,5x0,9 діам. 20	2	кв. 1, гл.0,45	Випал одношаровий, охристого кольору.

Додаток Б.12 (продовження)

33	Фрагмент нижньої частини ручки глечика.	6x2x0,6	2	кв. 1, гл.0,40	Випал одношаровий, охристого кольору. Поверхня глазурована.
34	Фрагмент стінки горщика.	4x2x0,5	2	кв. 1, гл.0,45	Каолінова кераміка, покрита зеленою і коричневою поливою.
35	Фрагмент нижньої частини ручки глечика.	7x1,5x0,7	2	кв. 1, гл.0,5	Випал одношаровий, чорного кольору.
36	Фрагмент стінки горщика.	6x5x0,6	2	кв. 1, гл.0,5	Випал одношаровий, охристого кольору.
37	Фрагмент стінки горщика.	7,5x6x0,6	2	кв. 1, гл.0,45	Випал одношаровий, чорного кольору. Орнаментований штамповим візерунком.
38	Фрагмент дна тигля.	5x5,5x5,5	2	кв. 1, гл.0,45	Зовнішня сторона осклеєна, сірого, а в зламі - охристого кольору.
39	Фрагменти вогнетривів та шкварниць (30 шт.).		2	кв. 1, гл.0,45 - 55	Структура зламу- однорідна, з включенням черепашника.
40	Фрагмент тигля для варки емалей.	9x7,5x1,5 діам.11	2	кв. 1, гл.0,45	Внутрішня стінка посудини покрита кобальтовим склом.
41	Фрагмент склепіння челюстей зі штампом для формування "малинок".	5x2,5	1	кв. 4а, гл.0,35	Штамп з шамотної маси. Робо-ча поверхня увігнута. На ній нанесена радіальна насічка.
42	Штамп для формування "малинок".	4x2,5	1	кв. 5а, гл.0,5	Штамп з шамотної маси. Робо-ча поверхня декорована.
1	2	3	4	5	6
43	Фрагмент тигля дна для варки емалей.	4x2,5 діам.8	2	кв.1, гл. 0,4	Внутрішні стінки осклеєні зеленою скломасою.
44	Фрагмент складувної трубки.	2,5x1,5 діам. 1,2	2	кв.2, гл. 0,4	
45	Фрагмент стінки виробу, декорований безколірною ниткою шляхом за-тягування.	7x5x2,5	2	кв.1, гл. 0,4	Безколірне скло.
46	Ніжка-балясина з фрагментом п'ятки.	8,3x2,2	2	кв.1, гл. 0,4	Безколірне скло.
47	Фрагмент покришки бокалу.	4,5x4	2	кв.2, гл.0,5	Біле, "глушене скло" ручка з безколірної маси, декорована "малинкою".
48	Фрагмент дна бокала (кубка).	5x2x0,1 діам. 5	2	кв.2, гл.0,5	Скло - безколірне. Стінка - подвійна.
49	Фрагмент дна бокала (кубка).	6x3x0,2 діам. 5	2	кв.2, гл.0,5	Біле, "глушене скло". Стінка - подвійна.
50	Фрагмент стінки виробу.	6x3x2,5	2	кв.2, гл.0,5	Біле, "глушене скло".
51	Фрагмент вінця посудини.	4,5x1,8x2 діам. 6	2	кв.2, гл.0,5	Біле, "глушене скло".
52	Фрагмент заготовки виробу з вертикальною ниткою.	4x2,2x0,2 діам.2,2	2	кв.2, гл.0,6	Біле, "глушене скло", декороване червоною ниткою.
53	Фрагмент стінки виробу.	4,7x2,7x0,25	2	кв.2, гл.0,65	Фрагмент плоскостінного виробу із безколірного скла зі слідами емалевого малюнку.
54	Фрагмент заготовки виробу з вертикальною	1,5x2x3	2	кв.2, гл.0,65	Біле, "глушене скло", декороване червоною та

Додаток Б.12 (продовження)

	ниткою.				кобальтовою нитками.
55	Фрагмент стінки виробу.	3x3,5x0,5 дім. 5	2	кв.2, гл.0,65	Біле, "глушене скло", покриті голубою емаллю.
56	Фрагмент стінки виробу.	2x1,5x3 діам.6	2	кв.2, гл.0,65	Біле скло, з вертикальною ниткою.
57	Фрагмент стінки виробу.	3x1,5x0,15 діам.6	2	кв.2, гл.0,60	Біле, "глушене скло", покриті кобальтом.
58	Фрагмент стінки виробу.	2,7x2x0,15 діам.6	2	кв.2, гл.0,65	Біле, "глушене скло", покриті жовтою емаллю.
59	Фрагмент виробу з білою ниткою.	2,5x2x4	2	кв.2, гл.0,60	Голубувато-біле скло. Біле шліфування.
60	Фрагмент виробу з ниткою.	2x1,5x0,2	2	кв.2, гл.0,60	Біле скло, з нанесеною кобальтовою ниткою.
61	Фрагмент виробу з безколірного скла.	3x1x0,2	2	кв.1, гл. 0,5	Безколірне чисте скло, з голубим, білим та червоним декором.
62	Фрагмент стінки виробу.	3x2x0,2 діам. 6	2	кв.1, гл. 0,5	Зелене скло, дубльоване білим.
63	Фрагмент оболоні (віконного скла).	9x7x0,3 діам. 18	2	кв.1, гл. 0,55	Безколірне чисте скло з отвором у центрі.
64	Фрагмент оболоні (віконного скла).	10x6,5x0,2 діам. 20	2	кв.1, гл. 0,65	Безколірне чисте скло з отвором у центрі.
65	Фрагмент стінки виробу.	5,5x6x0,1	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло.
66	Денце склянки (бокала).	діам. 6,5	2	кв.1, гл. 0,65	Безколірне скло. Подвійна стінка зі слідами рифлення. Бракований виріб.
67	Фрагмент вінець посудини (склянки).	діам. 4,7	2	кв.1, гл. 0,65	Безколірне скло. Віncia - заправлені.
1	2	3	4	5	6
68	Фрагмент ручки кухлика.	3x1,5x0,7	2	кв.1, гл. 0,65	Зеленувате скло.
69	Фрагмент оболоні.	6x3,8x0,2	2	кв.1, гл. 0,60	Безколірне чисте скло з отвором у центрі.
70	Фрагмент оболоні.	4,5x4,5x0,1	2	кв.1, гл. 0,65	Безколірне чисте скло.
71	Фрагмент дна бокала (кубка).	4,5x2,7x0,1 діам. 11,7	2	кв.1, гл. 0,65	Безколірне скло. Дно - подвійне.
72	Фрагмент чотирьохгранної, в перетині, шийки.	4x2,3x0,15	2	кв.1, гл. 0,65	Безколірне скло. Стінка - нерівномірно витягнута.
73	Фрагмент скляної трубки.	3x1,5x0,1	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло.
74	Фрагмент стінки виробу з наліпом.	4,3x2x0,3	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло. Наліп - верти-кальнтй.
75	Фрагмент невикінченої шийки виробу.	5x4x0,2	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло. Загнутий до середини край.
76	Фрагмент ніжки.	2x1,5	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло. Вертикальне рифлення ніжки. Довкола неї проходить "змійка".
77	Фрагменти оболоні (53 шт).		2	кв.1, гл. 0,3 - 0,7	Безколірне скло.
78	Фрагмент вінець склянки.	4x2,9x0,15	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло.
79	Фрагмент рифленої па-лички.	8x1	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло з червоною ниткою.

Додаток Б.12 (продовження)

80	Фрагмент стінки виробу.	4x2x0,4	2	кв.1, гл. 0,7	Безколірне скло, обвите білою ниткою.
81	Фрагмент ручки з білого скла.	3,5x1,2	2	кв.1, гл. 0,75	
82	Фрагмент дна кубка з рантом.	4x1,2x0,2	2	кв.1, гл. 0,75	Рант - подвійний.
83	Фрагмент стінки виробу.	3x2x0,2	2	кв.1, гл. 0,75	Скло світлозелене. Стінки вертикально рифлені.
84	Фрагмент стінки виробу.	3x2,5x0,2	2	кв.1, гл. 0,75	Біло-голубе скло.
85	Фрагмент виробу з білого скла.	3x1x1	2	кв.1, гл. 0,75	Біле скло, рельєфної форми.
86	Фрагменти виробів з білого скла (32 шт).		2	кв.1, гл.0,3-0,75	
87	Уламки скломаси різних кольорів.		2	кв.1, гл.0,3-0,75	
88	Фрагмент видутого виробу квадратної форми.	4x2x0,15	2	кв.2, гл. 0,75	Синьо-зелене скло.
89	Фрагмент виливу пляшки.	діам. 2	2	кв.2, гл.0,75	Синє кобальтове скло.
90	Фрагмент ніжки-балясини.	4x0,8 діам. 0,8	2	кв.2, гл.0,75	Безколірне скло.
91	Фрагмент стінки склянки.	8x5x1,5	2	кв.2, гл.0,75	Безколірне скло
92	Фрагмент ранта склянки з подвійними стінками.	7x2x1	2	кв.2, гл.0,75	Безколірне скло.
93	Фрагмент зовнішнього краю оболоні з рантом.	4x2x1 діам. 21	2	кв.2, гл.0,7	Безколірне скло.
94	Фрагмент ніжки-балясини.	21x1,5x10	2	кв.1, гл.0,7	Зеленувате скло.

Унівська та Коростівська гути

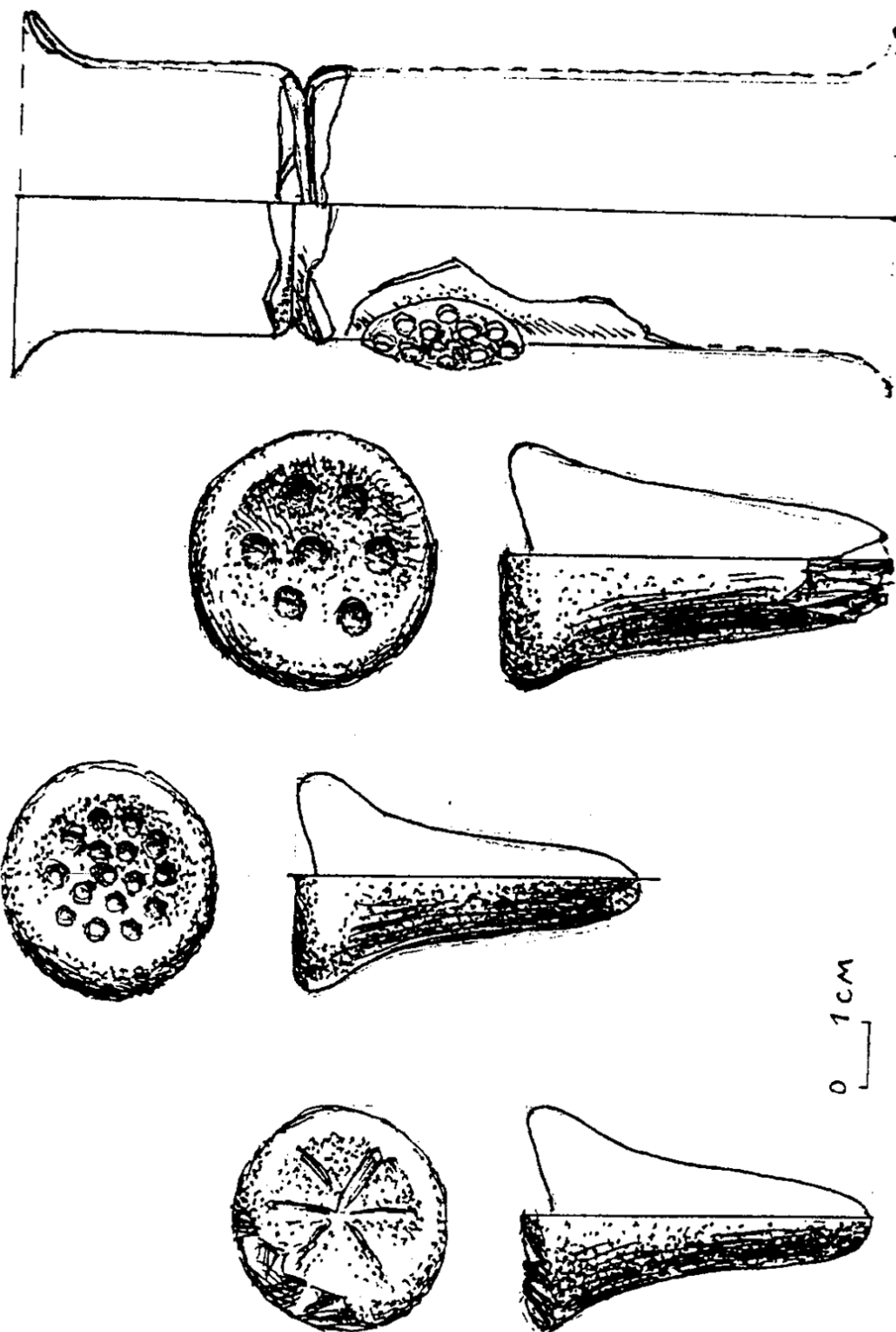
1. Кількість фрагментів скляних виробів з Унівської гути, визначених за реєстрами 1998, 2000 рр. (за С. Мартинюком)

Назва виробу	Кількість	Гатунок скла
Оболоні і капи оболонь	77	безколірне
Келихи на ніжках	5	безколірне
Подвійні скляниці	5	безколірне
Глечики	8	біле, емаль
Штофи	2	зеленувате
Плесканки, каламарі	3	безколірне, біле
Накривки	2	безколірне, біле
Кухлі	2	безколірне, біле
Скляниці	15	безколірне, біле

2. Прибутки гути у Коростові за С. Мартинюком

Роки	Загальний прибуток, (злотих)	Чинш (податок), (злотих)
1799 - 1800	24139	3610
1800 - 1801	39370	4800
1801 - 1802	30044	13000
1802 - 1803	48205	11000
1803 - 1804	43643	12000
1804 - 1805	49209	10000
1805 - 1806	64637	15000

«Малинки» з Унівської гути

«Малинки» та подвійна скляниця декорована наліпом «малинок» з Унівської гути (за С. Мартинюком).

Знахідки з Коростівської гути

1

2

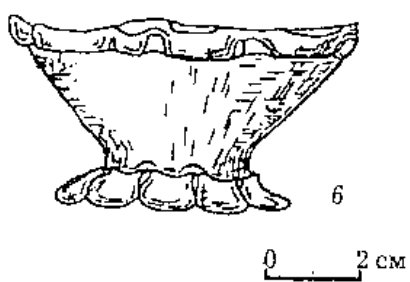
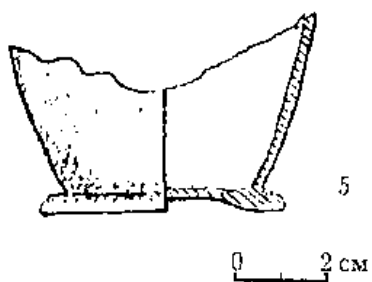
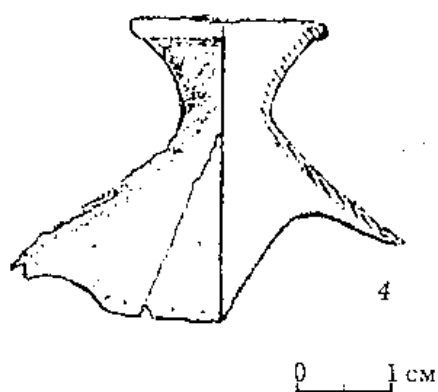
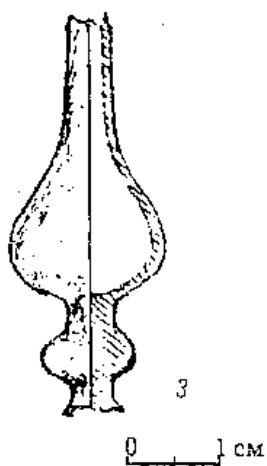
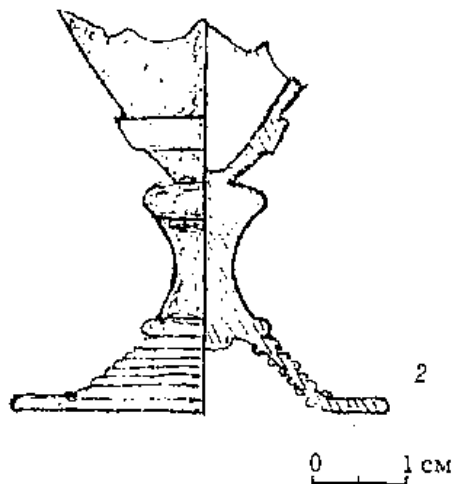
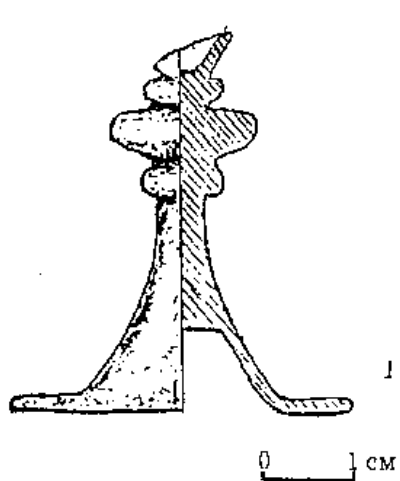
1 – особисті речі гутників з Коростова; 2 – інструменти та інші знахідки з гутища (зберігаються у допоміжному фонді групи «Скло» ЛІМу, фото Автора).

Скляні клейма

1 – 5 – клейма скляних виробів, знайдені на вул. Лесі Українки у Львові (фото Автора)

Вироби Унівської гуги (за Р. Берестом)

Скляні вироби Унівської гуги, які зберігаються у ЛІМі (група «Скло»)

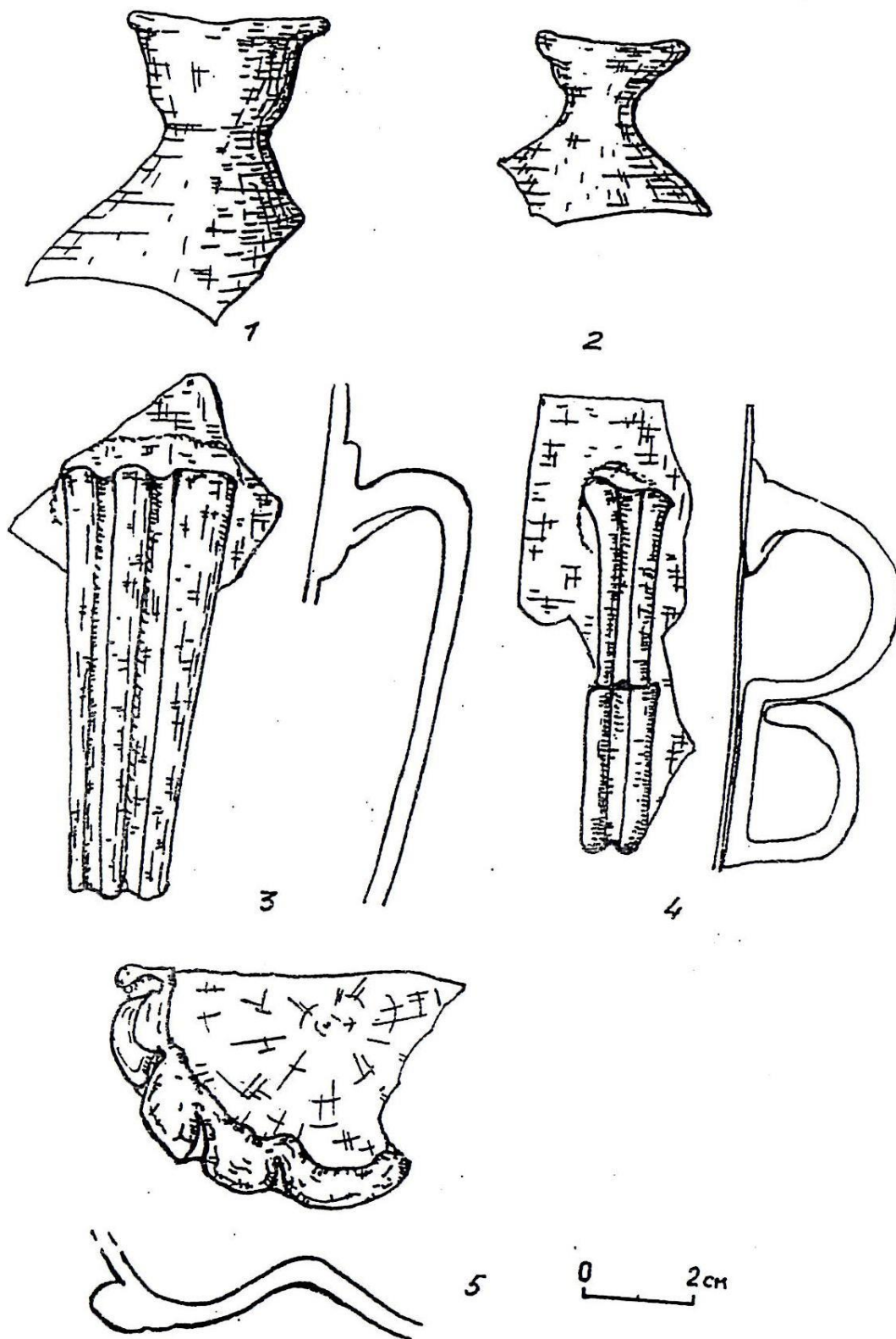
Шифр	Назва	Характеристика
Ск 839/1-8	оболонь	Безбарвне прозоре скло; круглої форми, складається з фрагментів різної форми; 7,5 x3 см; 4 x3,5 см; 8,5 x5,5 см; 4,5 x3 см 10 x4 см; 4 x2 см; 7 x4 см; 9 x7 см
Ск 840/1-9	оболонь	Безбарвне прозоре скло; круглої форми, складається з фрагментів; 6,5 x6 см, 7 x4,5 см; 5,5 x4,5 см; 6 x5 см; 5 x3 см, 5,5 x3,5 см; 5,5 x4 см; 5,5 x4,5 см, 5 x2 см
Ск 841	Ручка кухля	Прозоре скло злегка зеленуватого відтінку. Верхній кут прямий, нижній заокруглений; вздовж ручки вертикальні заглиблення; h=7,8 см; шир=2 см
Ск 843	дзбанок	Матове скло білого кольору, розписаний кобальтовою емаллю; на стінках – галузки стилізованих квітів та грона винограду; на шийці – поясок з прямих та хвилястих смуг; біля вінець – фрагмент ручки; h= 17 см, d дна =7,5 см, d шийки =7 см
Ск 844	Фрагмент розписаний емаллями	Непрозоре біле скло, на поверхні – фрагмент квіткового орнаменту жовтим кольором та кобальтом; 5 x3 см
Ск 845	Фрагмент, розписаний емаллями	Непрозоре скло білого кольору; неправильної форм; на поверхні – фрагмент орнаменту жовтою фарбою; 5 x3 см
Ск 846	дзбанок	Темно-зелене скло; тулуб кулястої форми, шийка злегка звужена доверху, дугоподібна ручка; h=20 см, d дна=8,5 см, d шийки=6 см
Ск 847	Ф-т стінок посудини	Безбарвне прозоре скло; 5 x3,5 см
Ск 848	Ф-т пляшки	Безбарвне прозоре скло, матовий наліт; 6 x5,5 см
Ск 849	Ф-т шийки пляшки	Безбарвне прозоре скло, матовий наліт; h= 4 см, d=2см
Ск 850	Ф-т шийки	Безбарвне прозоре скло; матовий наліт; h=2,5 см, d=3,5 см
Ск 851	Ф-т стінок пляшки	Темно-зелене скло, матовий наліт; h= 5,5, шир=4,5см
Ск 852	Ф-т посудини	Непрозоре скло фіолетового кольору, 7 x4 см
Ск 853	Ф-т посудини	Прозоре скло зеленуватого відтінку; 6 x2,5 см

Додаток В.3 (продовження)

Ск 854	Ф-т посудини	Безбарвне прозоре скло; 4 x2 см
Ск 855	Ф-т посудини	Безбарвне прозоре скло; 4,5x3 см
Ск 856	Ф-т посудини	Безбарвне прозоре скло; 6 x4,5 см
Ск 857	Ф-т ручки	Безбарвне прозоре скло; довж=5 см
Ск 858	Ф-т ручки	Безбарвне прозоре скло; посередині червона нитка, спіралеподібної форми; довж= 8см
Ск 859	Ф-т посудини	Безбарвне прозоре скло; 4,5 x2,5 см
Ск 860	Ф-т скляної нитки	Безбарвне прозоре скло з червоною решіткою всередині; довж=6,5 см
Ск 861	Ф-т посудини	Безбарвне прозоре скло з рельєфною поверхнею, довж=5,5 см
Ск 862	Ф-т скла	Безбарвне прозоре скло; довж=6,5 см
Ск 863	Ф-т посудини	Безбарвне прозоре скло; 4,5 x1,2 см
Ск 864	Ф-т нитки	Білий колір; довж= 6см
Ск 865	Ф-т денця	Безбарвне прозоре скло; d= 3см
Ск 866	Денце скляниці	Безбарвне прозоре скло; d= 7см
Ск 867	Ф-т денця плесканки	Безбарвне прозоре скло; 8,3 x5,5 смh= 1,3 см
Ск 868	Ф-т шийки плесканки	Безбарвне прозоре скло; d= 4см
Ск 869	Ф-т скляниці	Безбарвне прозоре скло; 5 x6 см
Ск 870	Денце і частина стінок плесканки	Безбарвне прозоре скло; d= 7 x5 см; h= 3 см
Ск 871	Ф-т денця	Безбарвне прозоре скло; 6 x2,5 см, h=2 см

Таблиця складена Автором.

Скляні вироби з Йосиповичів (за В. Рудим та ін.)

Вироби Унівської гуги

1

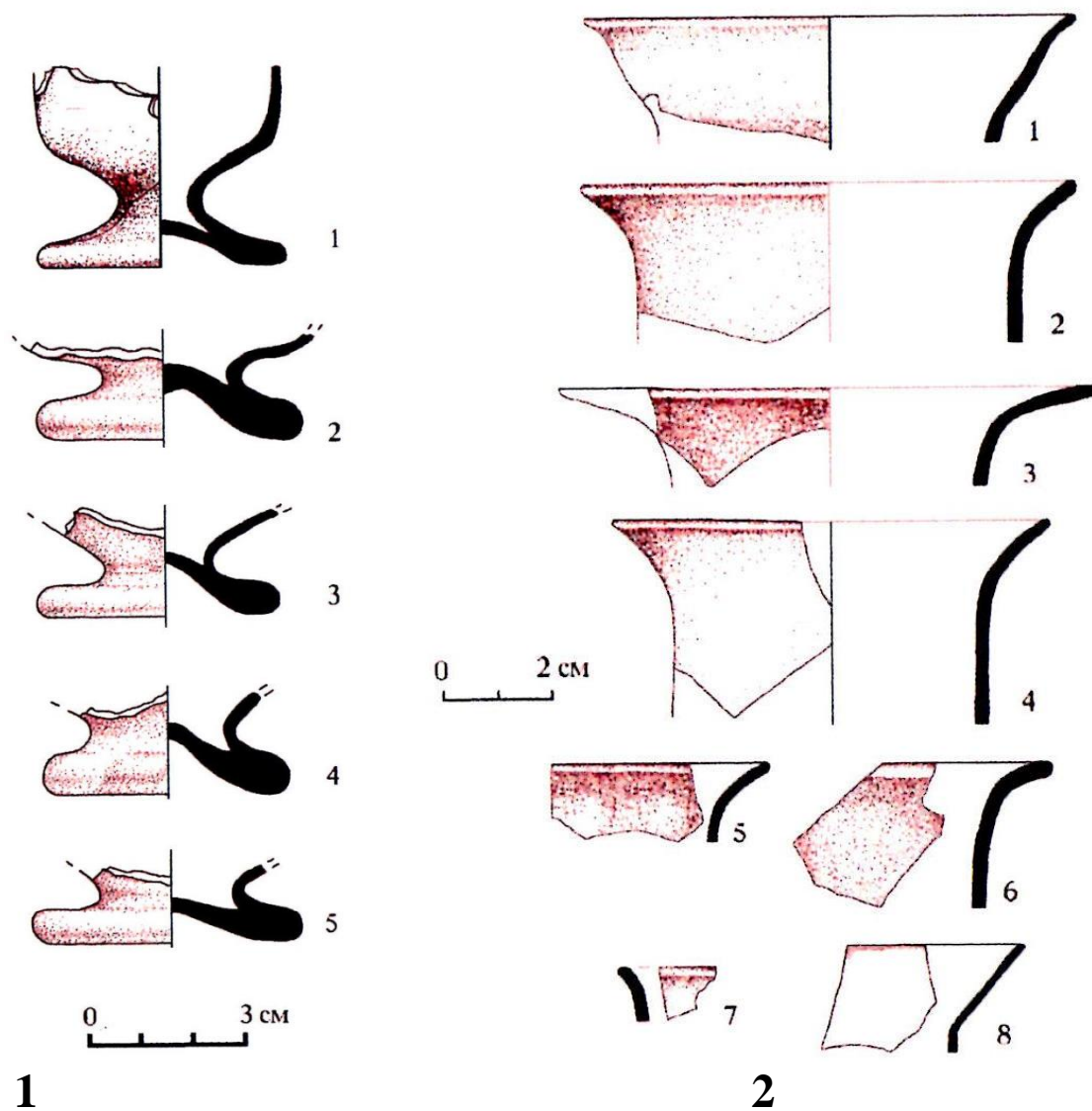
2

3

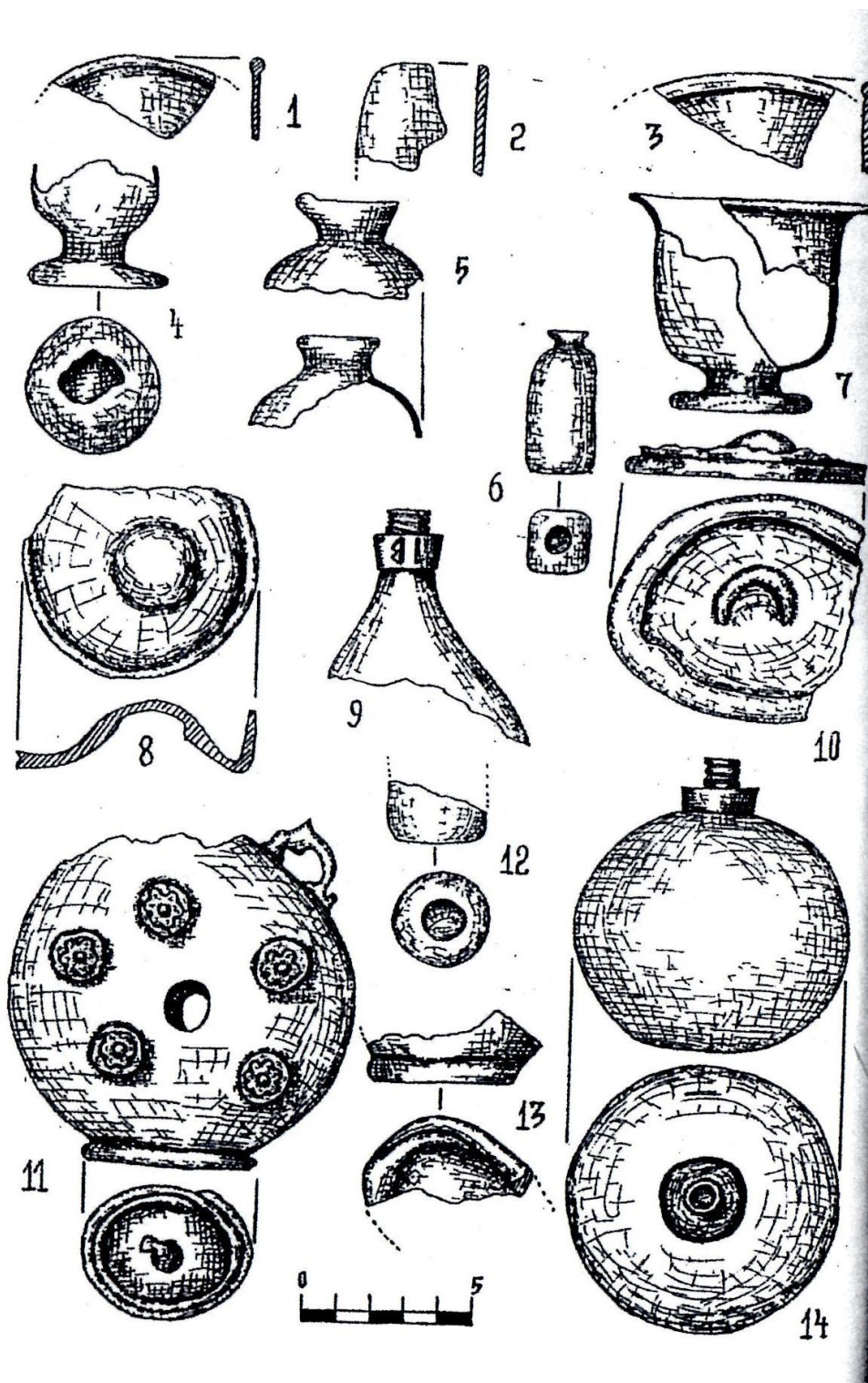
1 – келишки; 2 – фрагмент дзбанка мальованого емаллями; 3 – дзбанок (за С. Мартинюком).

Скляні знахідки з Дубно

1: 1 – 5 – ніжки дзвінкоподібних келихів; 2: 1 – 8 – фрагменти вінець дзвінкоподібних келихів (за В. Гупало та М. Лосик).

Скляні знахідки з місця Берестецької битви (за І. Свешніковим)

Скляні вироби з Крилоса

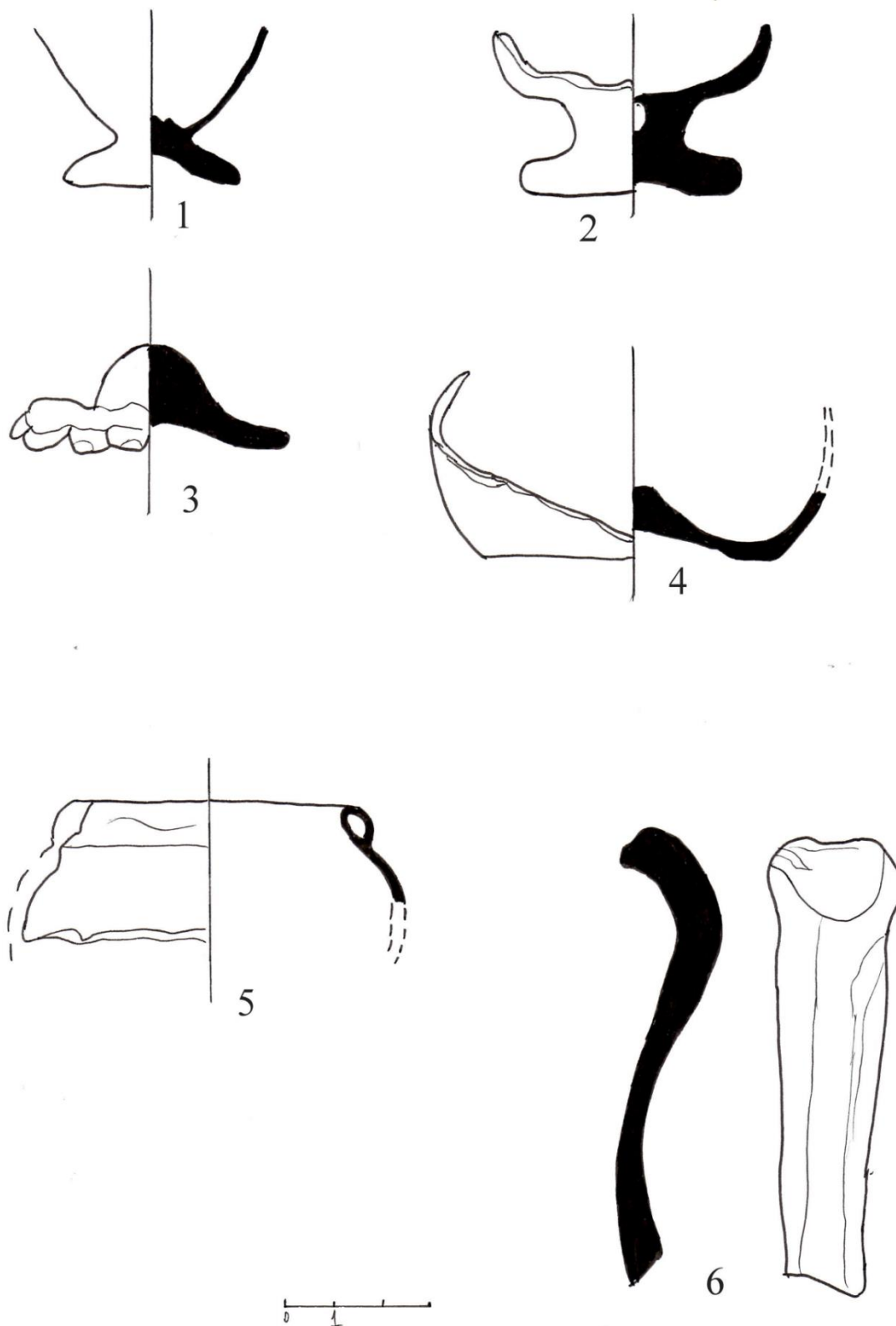

Рисунок Автора

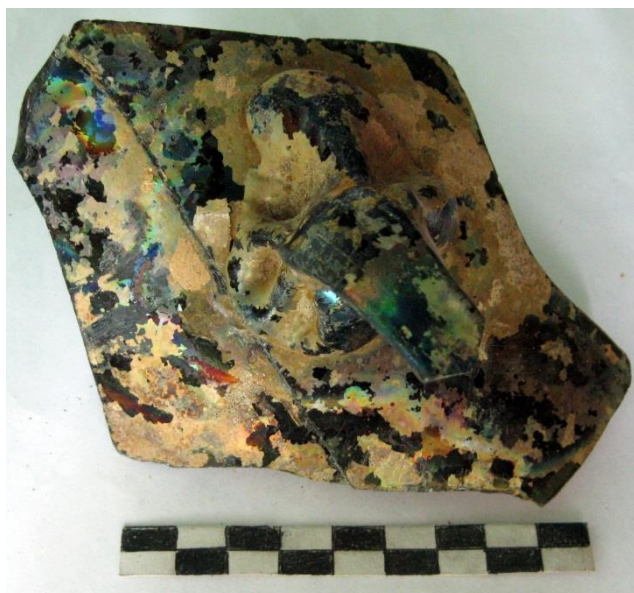
Скляні знахідки з вул. І. Гонти – Підвальна у м. Львів

1

2

3

4

1 – 2 – баясини; 3 – 4 – карафи (фото Автора).

Вироби Коростівської гути

1

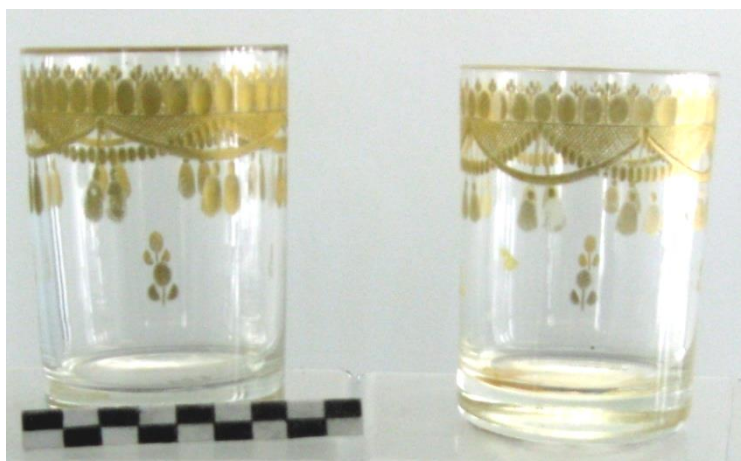
2

3

4

5

1,4 – речі з парадного набору Ізабелли Любомирської; 3 – 4 – бокали; 5 – склянки (фото Автора).

Додаток В.11

Скляні вироби Коростівської гути, які знаходяться у фонді ЛІМу (група «Скло»)

Шифр	Назва	Характеристика
Ск 873	денця скляниць	Грубе прозоре скло, злегка блакитного кольору
Ск 874		Безбарвне скло, масивне, залишки стінок вказують на циліндричний посуд
Ск 875		Прозоре масивне скло, блакитний відтінок, ззовні - рифлення
Ск 876		Безбарвне прозоре скло
Ск 877		Безбарвне прозоре скло, увігнута розетка
Ск 878		Безбарвне масивне скло
Ск 879		Безбарвне прозоре скло
Ск 880		Безбарвне прозоре скло
Ск 881		Безбарвне прозоре масивне
Ск 882		Прозоре масивне скло
Ск 883		Грубе прозоре безбарвне скло
Ск 884		Прозоре безбарвне скло
Ск 885		Грубе прозоре скло, злегка блакитного відтінку
Ск 886		Прозоре безбарвне скло
Ск 887		Прозоре безбарвне масивне скло
Ск 888		безбарвне прозоре скло з увігнутою розеткою
Ск 889		Прозоре безбарвне скло
Ск 890		Безбарвне масивне прозоре скло
Ск 891		Масивне прозоре скло, увігнута розетка
Ск 892		Прозоре масивне скло з блакитним відтінком
усі фрагменти з нальотом та шербинами (h від 2 (Ск 876) до 5(Ск 875) см, d від 3,5 (Ск 873) до 6 (Ск 877) см		
Фрагменти шліфованих виробів		
Ск 893	Ф-т стопи	5X5 см, h=3,5 см
Ск 894	Ф-т денця	6,5 X 3,5 см, h= 3см
Ск 895	Стопа від бокала	d = 6,5 см, h= 3,5 см
Ск 896	Стопа від бокала	5,5X5 см, h= 4,5 см
Ск 897	Стопа та ніжка бокала	d =5 см, h= 4 см
Ск 898	Ф-т ніжки	d =4,5 см
Ск 899	Ф-т ніжки бокала	h =3 см
Ск 900	Ф-т стінки бокала	Безбарвне прозоре скло, гравіроване рослинним орнаментом
Ск 901	Стінка посудини	Прикрашена глибоким гравіруванням
Ск 902 – 906	Корки від посудин	d = 2 см; 2 см; 1,7 см; 2 см; 3,5 см відповідно

Додаток В.11 (продовження)

Фрагменти виробів з кольорового скла (наліт та сколи на виробих)		
Ск 907	Стопа від бокала	Напівпрозора, фіолетове скло (ультрамарин), d= 4,5 см, h= 2 см
Ск 908	корок	Зеленуватий відтінок, куляста форма; 3 X3 см
Ск 909	Нижня частина чарки	Прозоре синє скло, h= 4,5 см
Ск 910 а, б, в, г, д	Ф-ти нижньої частини глечика	Грубе скло темно-зеленого кольору
Ск 911	Вінця посудини	Напівпрозоре блакитне скло, 6 X3,5 см
Ск 912	Ручка від посудини	Напівпрозоре фіолетове скло, 5,5 X1,5 X0,5 см
Ск 913	Ф-т кронштейну до люстри	3 4-ох сторін фігурні гутні наліпи; всередині червона скляна нитка (рубін); 4,5 X3 см
Ск 914/ 1-2	Ф-ти профітки	Безбарвне прозоре скло, краї зубчасті, зовнішня поверхня ребриста; 6,5 X3 см і 7 X3 см відповідно
Ск 915	Підвіска до люстри	Овальної форми, безбарвне прозоре скло; поверхня шліфована; 2,4 X1,5 см
Фрагменти донець, шийок, ручок скляного посуду		
Ск 916	Ф-т донця склянки	Прозоре скло; h= 3 см, d= 4,5 см
Ск 917	Ф-т донця посудини	Безбарвне прозоре скло, на дні – розетка; h=2 см; d= 9 см
Ск 918	Денце посудини	Безбарвне прозоре скло; h= 4,5 см, d= 6 см
Ск 919	Денце склянки	Напівпрозоре скло зеленого відтінку, збережена частина стінок; h=3см, d= 4 см
Ск 920	Денце посудини	Безбарвне масивне скло; h= 3 см, d= 4см
Ск 921	Денце чарки	Напівпрозоре безбарвне скло; h= 1 см, d= 5,2 см
Ск 922	Верхня частина шийки пляшки	Напівпрозоре скло зеленуватого кольору; h= 3,2 см, d= 3 см
Ск 923	Верхня частина шийки посудини	Тонкостінне прозоре скло; h= 1,2 см; d= 4 см
Ск 924	Ф-т ручки від посудини	Прозоре скло зеленуватого відтінку; 3,5 X1 см
Ск 925	ручка	Безбарвне прозоре скло; h= 6 см
Ск 926	Ручка бокала	Безбарвне скло, h= 6 см
Ск 927	Ручка бокала	Безбарвне скло; h= 4 см
Ск 928	Ручка бокала	Прозоре скло блакитного кольору; h= 8 см
Ск 929	Ручка бокала	Прозоре скло зеленого кольору; h= 10 см
Ск 930	Ручка бокала	Прозоре скло зеленого кольору; h= 4 см
Ск 931	Ручка бокала	Прозоре блакитне скло; h= 5см
Ск 932	Ручка бокала	Прозоре скло, з баясиною; h= 6см
Ск 933	ручка	Прозоре зеленувате скло; h= 7, 5 см
Ск 934	Ручка бокала	Безбарвне прозоре скло h= 6 см

Додаток В.11 (продовження)

Ск 935	ручка	Безбарвне прозоре скло; h= 6 см
Ск 936	Ніжка бокала	Безбарвне прозоре скло; h=3,5 см, d=1,8 см
Шийки і фрагменти пляшок		
Ск 937	Шийка малої пляшки	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 4 см, d= 2, 5 см
Ск 938	Шийка пляшки	Прозоре блакитне скло; h= 7см, d= 3 см
Ск 939	Ф-т шийки пляшки	Напівпрозоре зелене скло h= 4,8 см
Ск 940	Шийка пляшки	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 4, 5с м, d= 2,5 см
Ск 941	Шийка пляшки	Непрозоре скло коричневого відтінку; h= 3 см, d=2,5 см
Ск 942	Шийка пляшки	Непрозоре коричневе скло; h=5,5 см, d=3 см
Ск 943	Ф-т шийки пляшки	Прозоре зеленувате скло; h= 6см, d= 9 см
Ск 944	Шийка пляшки	Напівпрозоре зелене скло; h= 3,5 см, d= 3 см
Ск 945	Шийка пляшки	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 5 см, d= 2,5 см
Ск 946	Шийка пляшки	Непрозоре темно-зелене скло; h=6 см, d= 3см
Ск 947	Шийка пляшки	Прозоре зелене скло; h= 3,5; d= 2,5 см
Ск 948	Шийка пляшки	Напівпрозоре зелене скло; h=8,8 см, d= 7,5 см
Ск 949	Дно пляшки	Прозоре коричневе скло; d= 7,5 см
Стопи і ніжки бокалів та чарок		
Ск 950	Ф-т ніжки бокала	Безбарвне прозоре масивне скло, h= 6, 5 см
Ск 951	Ф-т ніжки чарки	Безбарвне прозоре скло; h= 4,5 см
Ск 952	Ф-т стопи бокала	Безбарвне прозоре скло; ширина= 4,5 см
Ск 953	Ф-т ніжки чарки	Безбарвне прозоре скло; h= 6см, d= 2,5 см
Ск 954	Ніжка бокала	Безбарвне прозоре масивне скло; h= 6,5 см, d= 3,5 см
Ск 955	Ніжка чарки	Безбарвне прозоре скло; h= 6 см
Ск 956	Ф-т стопи чарки	Безбарвне прозоре скло; ширина = 5 см
Ск 957	Стопа бокала	Безбарвне прозоре скло; d= 5,2 см
Ск 958	Ніжка бокала	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 5, 3 см
Ск 959	Стопа бокала	Безбарвне прозоре скло; d= 4,4 см
Ск 960	Ніжка та стопа бокала	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 4, 8см
Ск 961	Ф-т ніжки бокала	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 8 см
Ск 962	Ніжка бокала	Прозоре скло блакитного відтінку; h= см, d= 5см
Ск 963	Стопа бокала	Прозоре скло блакитного відтінку; d= 4,8 см
Ск 964	Ніжка чарки	Напівпрозоре скло рожевого відтінку; висота= 5 см; ширина= 2 см
Ск 965	Стопа та фрагмент ніжки	Безбарвне прозоре скло; d= 5 см, висота= 2,5 см

Додаток В.11 (продовження)

Фрагменти і ручки кухлів (наліт, щербини на вробах)		
Ск 966	Ф-т кухлика	Прозоре скло зеленуватого відтінку, зовні рифлення; h= 7,5 см, ширина= 4 см
Ск 967	Ф-т денця кухлика	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 4 см, ширина= 9 см
Ск 968	Ручка кухля	Безбарвне прозоре скло; h= 9 см, ширина= 2 см
Ск 969	Ф-т ручки кухля	Безбарвне прозоре скло; h=5 см, ширина= 2 см
Ск 970	Ф-т ручки кухля	Безбарвне прозоре скло; h= 10 см, ширина= 2,5 см
Ск 971	Стінка тулуба кухля	Безбарвне прозоре скло; h= 6см, ширина= 7,3 см
Ск 972	ручка	Прозоре скло зеленуватого відтінку; h= 12,5 см, ширина= 2,5 см
Ск 973	ручка	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 11 см, ширина = 2,5 см
Ск 974	Ф-т ручки	Безбарвне прозоре скло; h= 7см, шир= 2,5 см
Ск 975	Ф-т ручки	Безбарвне прозоре скло; h= 8 см, шир= 2 см
Ск 976	Ф-т денця	Безбарвне прозоре скло; h= 2,8 см, шир= 8 см
Ск 977	Ф-т ручки	Безбарвне прозоре скло; h= 9 см, шир= 2 см
Ск 978	Ф-т ручки	Прозоре скло блакитного відтінку; h=10,5 см, шир= 2,5 см
Фрагменти штофів та аптечного посуду (усі вироби мають наліт та щербини)		
Ск 979/ 1-2	Ф-ти штофу	Безбарвне прозоре скло; h загальна = 19см
Ск 980	Ф-т пляшки	Прозоре скло блакитного відтінку; h= 5 см
Ск 981	Ф-т пляшки	Безбарвне прозоре скло; h= 2см
Ск 982	Ф-т пляшки	Безбарвне прозоре скло; h= 3см
Ск 983	Дно пляшки	Прозоре скло зеленуватого відтінку; d= 3,5 см
Ск 984	Ф-т штофу	Прозоре зелене скло; h= 5 см
Ск 985	Ф-т пляшки	Безбарвне прозоре скло; h= 3,8 см
Ск 986	Ф-т верхньої частини пляшки	Прозоре скло зеленуватого відтінку, h= 7,8 см
Ск 987	Верхня частина штофа	Безбарвне прозоре скло; h= 4 см, d= 3 см
Ск 988	Ф-т вінця	Безбарвне прозоре скло; h= 3см
Ск 989	Нижня частина пляшечки	Прозоре скло зеленуватого відтінку; h= 3см, d= 2 см
Ск 990	пляшечка	Прозоре скло блакитного відтінку; h=5 см, d=1,7см

Додаток В.11 (продовження)

Скляні вироби, що походять з Чуднова на Волині та ідентифіковані як вироби Коростівської гуги		
Ск 12	бокал	Прозоре безбарвне скло, багатогранна шліфувана ніжка; вгорі вигравірувана смуга геометричного орнаменту, внизу – шліфувана кайма; h=9,9 см, d= 5,3 см
Ск 13	бокал	Безбарвне прозоре скло; чотиригранна ніжка, тулуб гравірований зірками, нижня частина прикрашена шліфованими овалами; h= 11 см, d= 5, 3 см
Ск 14	бокал	Безбарвне прозоре скло; чотиригранна коротка ніжка; тулуб гравірований зірками, нижня частина прикрашена шліфованими овалами; h= 10, 5 см, d= 5,5 см
Ск 15	бокал	Безбарвне прозоре скло; тулуб вгорі прикрашений гравірованим пояском; посередині тулуба у колі стилізована монограма «IL», над якою бант; h= 12см
Ск 16	бокал	Опис аналогічний до СК 15,
Ск 17	бокал	Безбарвне прозоре скло; на семигранній шліфованій ніжці, прикрашений гравірованим щитком з літерою «S» у вінку квітів, h= 16,5 см
Ск 19	бокал	Безбарвне прозоре скло; на чотиригранній шліфованій ніжці; прикрашений гравірованими літерами «IL» у овалі з банту та квітів; h= 17,4 см
Ск 22	стакан	Безбарвне прозоре скло; вгорі прикрашений гравірованою каймою, під якою гірлянда квітів; посередині тулуба у вінку з листя монограма «AG», над якою корона; внизу – багатогранний шліф; h= 9см, d= 6, 4см
Ск 24	бокал	Безбарвне прозоре скло; на восьмигранній шліфованій ніжці, внизу тулуба оздоблений шліфом та пояском двох гравірованих смуг, під верхнім краєм – поясок з матових гравірованих зірок; h= 18,8 см, d= 5,8 см
Ск 27	графин	Безбарвне прозоре скло; шийка прикрашена десятигранним шліфом і двома вигравіруваними поперечними смугами; посередині тулуба монограма «IL», прикрашена бантом. Корок має форму листка, краї якого прикрашені шліфом, посередині букви «I» з одного боку, та «L» - з іншого. h= 25 см, d=8,8 см
Ск 32	бокал	Безбарвне прозоре скло; лійкувата форма, прикрашений матовою каймою з розет та фестонів; посередині тулуба у вінку монограма «IL», h=20,3 см, d=5,5 см
Ск 33	бокал	Прозоре скло блакитного відтінку; на чотиригранній ніжці і чотирикутній підставці; тулуб внизу прикрашений одинадцятьма шліфованими овалами, що нагадують квітку; h= 14, 5 см, d= 7,6 см
Ск 53	келих	Безбарвне прозоре скло; на шестигранній ніжці з чотирикутною підставкою; тулуб з одного боку прикрашений гравірованим колом, у якому монограма «IL», h= 10 см
Ск 54	келих	Опис ідентичний до Ск 53
Ск 55	келих	Опис ідентичний до СК 53
Ск 462	склянка	Безбарвне прозоре скло; товсті стінки; вверху тулуба прикрашена поясом зі стилізованих квітів, гірлянд, китиць, нижче розміщені чотири стилізовані квіти, гравіровка заповнена позолотою; h=9,5 см; d=6,5 см
Ск 527	склянка	Опис ідентичний Ск 462

Таблиця складена Автором

Келихи з Підгірців

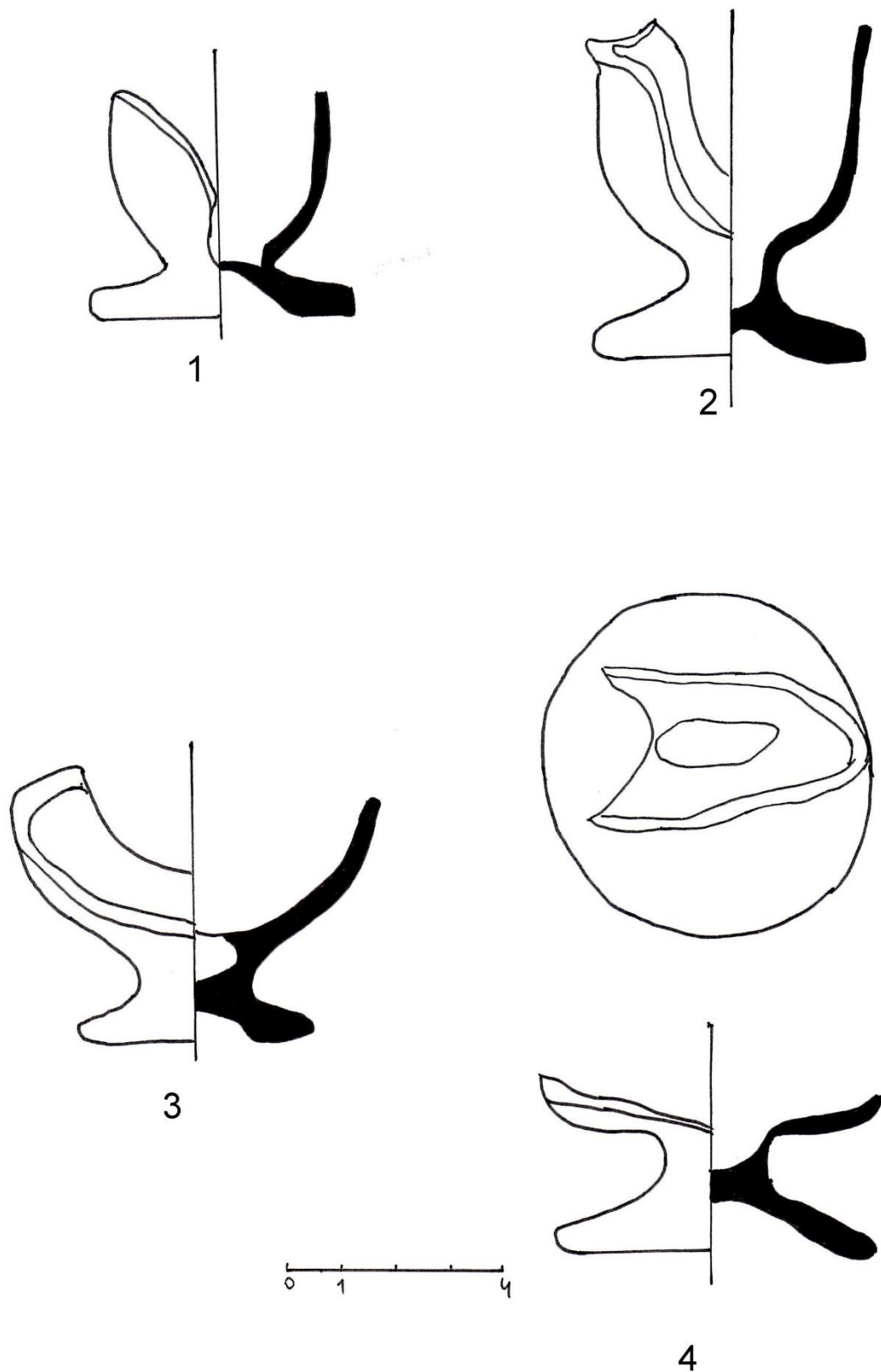

Рисунок Автора.

Фрагменти келихів з Підгірців

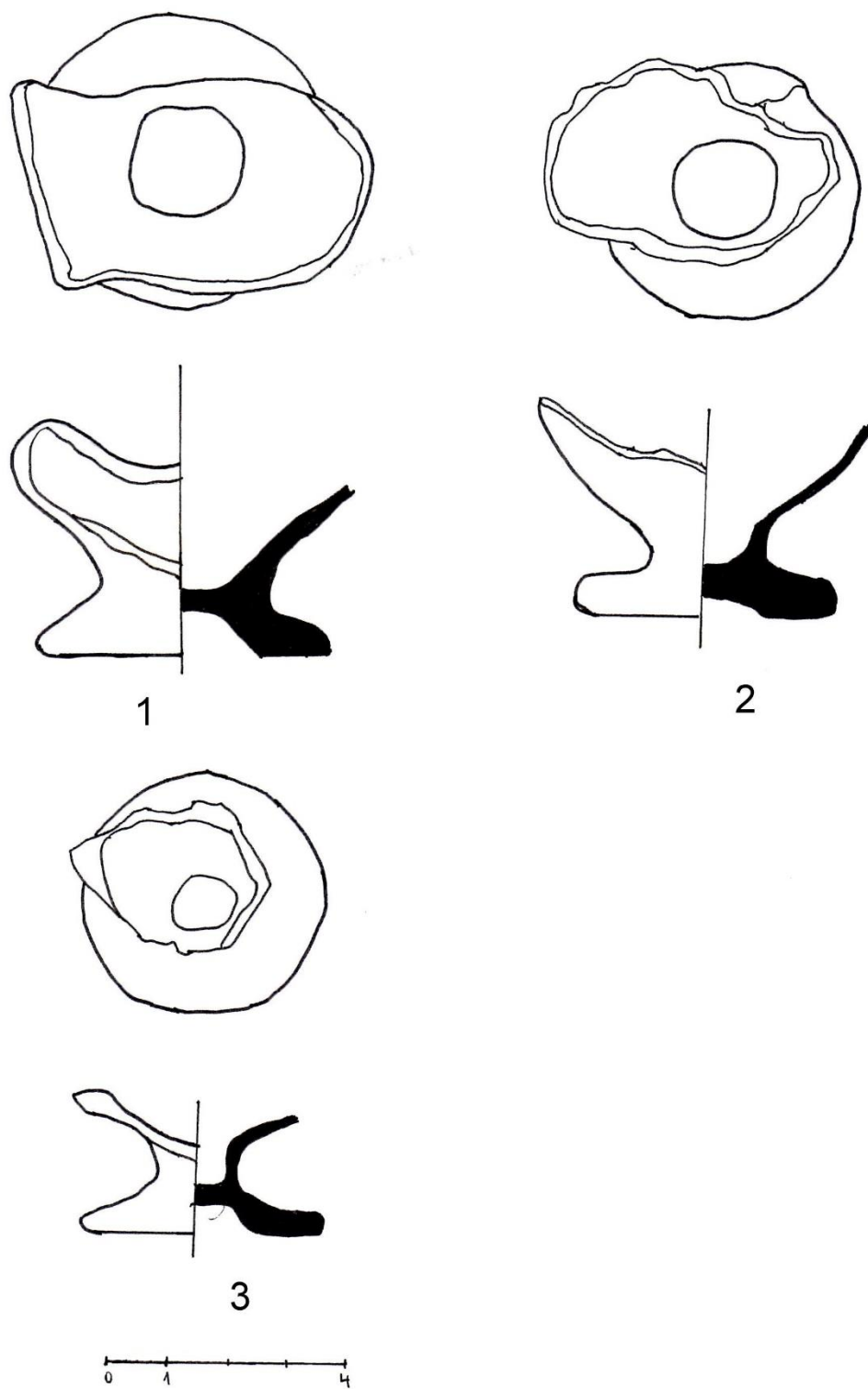
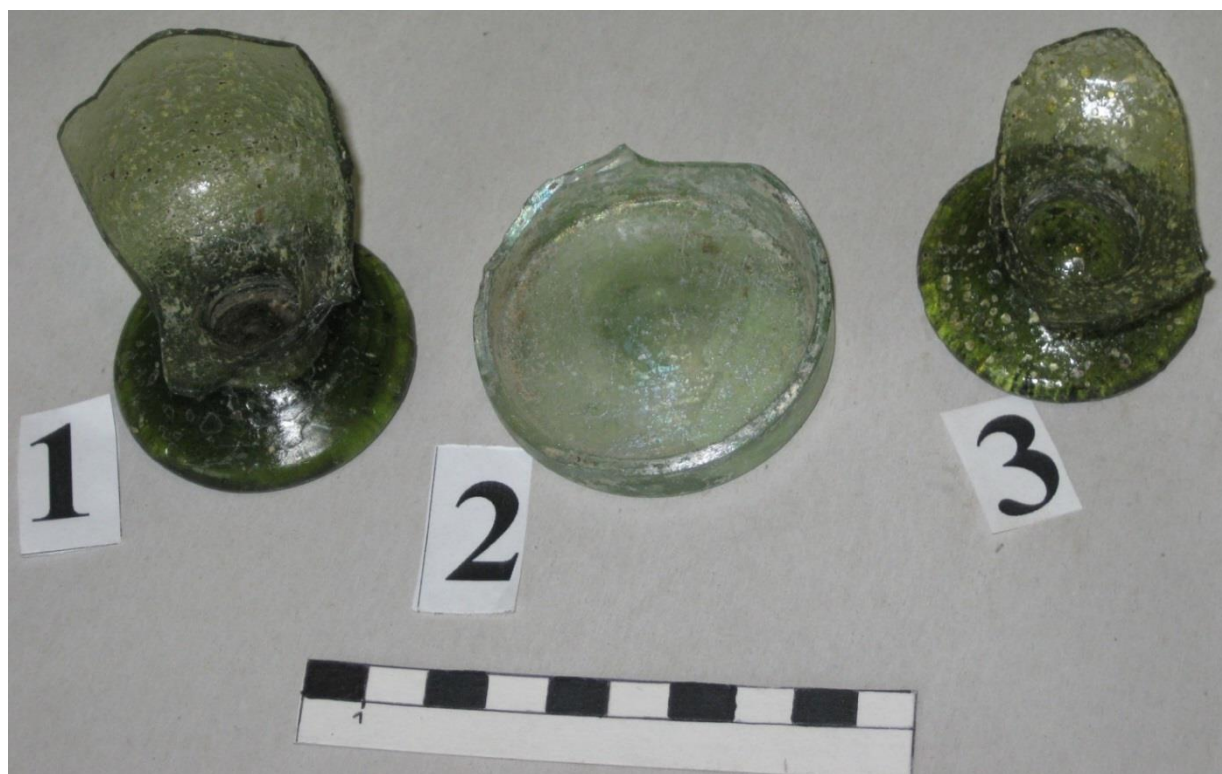

Рисунок Автора.

Скляні знахідки з Підгірців

2

1 – фрагменти келихів та дно пляшки; 2 – основи ніжок скляних келихів (фото Автора).

Скляні вироби з Підгірців

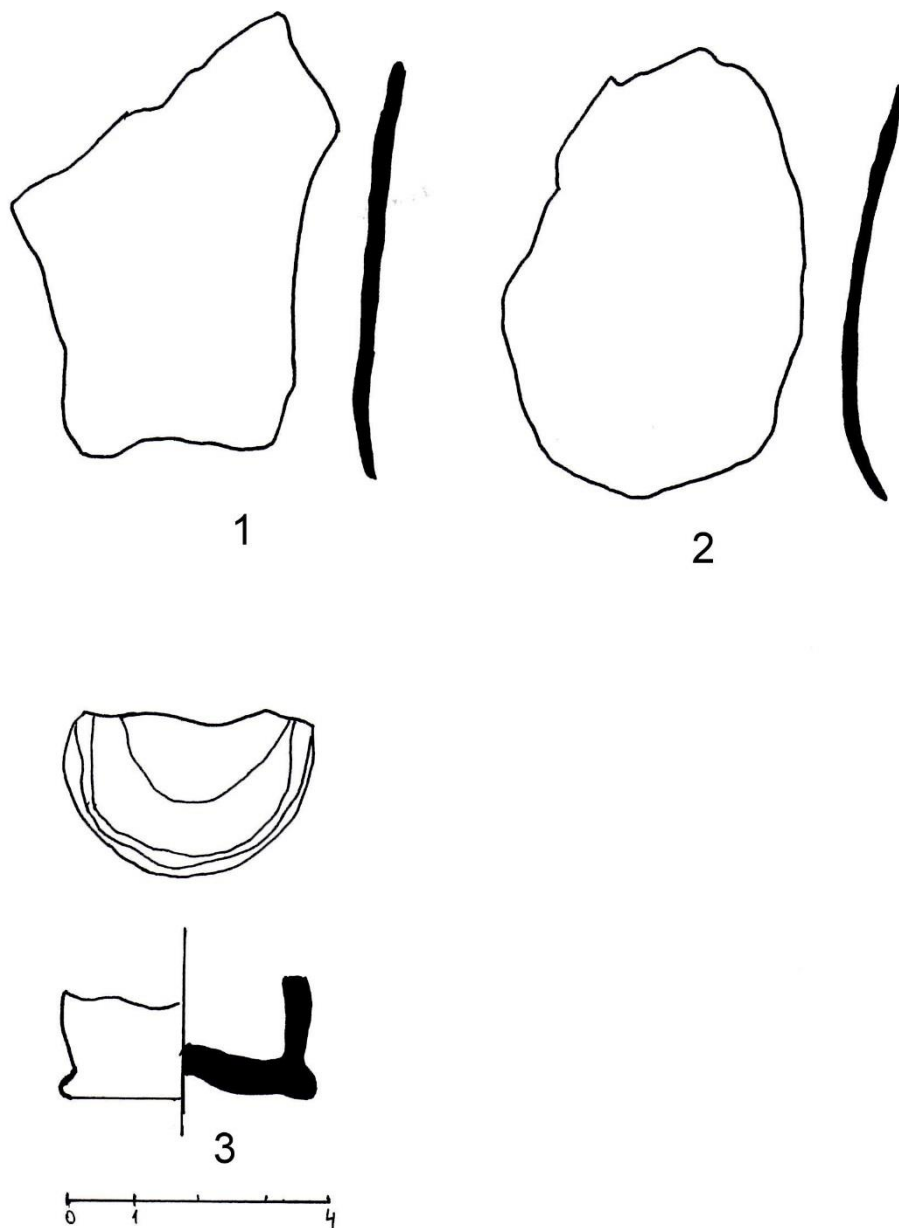
1

2

1 – дзвінкоподібний келих; 2 – штоф (фото Автора).

Скляні знахідки з Підгірців

1 – 2 – боковини скляних посудин; 3 – посудина для пиття (рисунок Автора).

Фрагменти дзвінкоподібних келихів з Підгірців

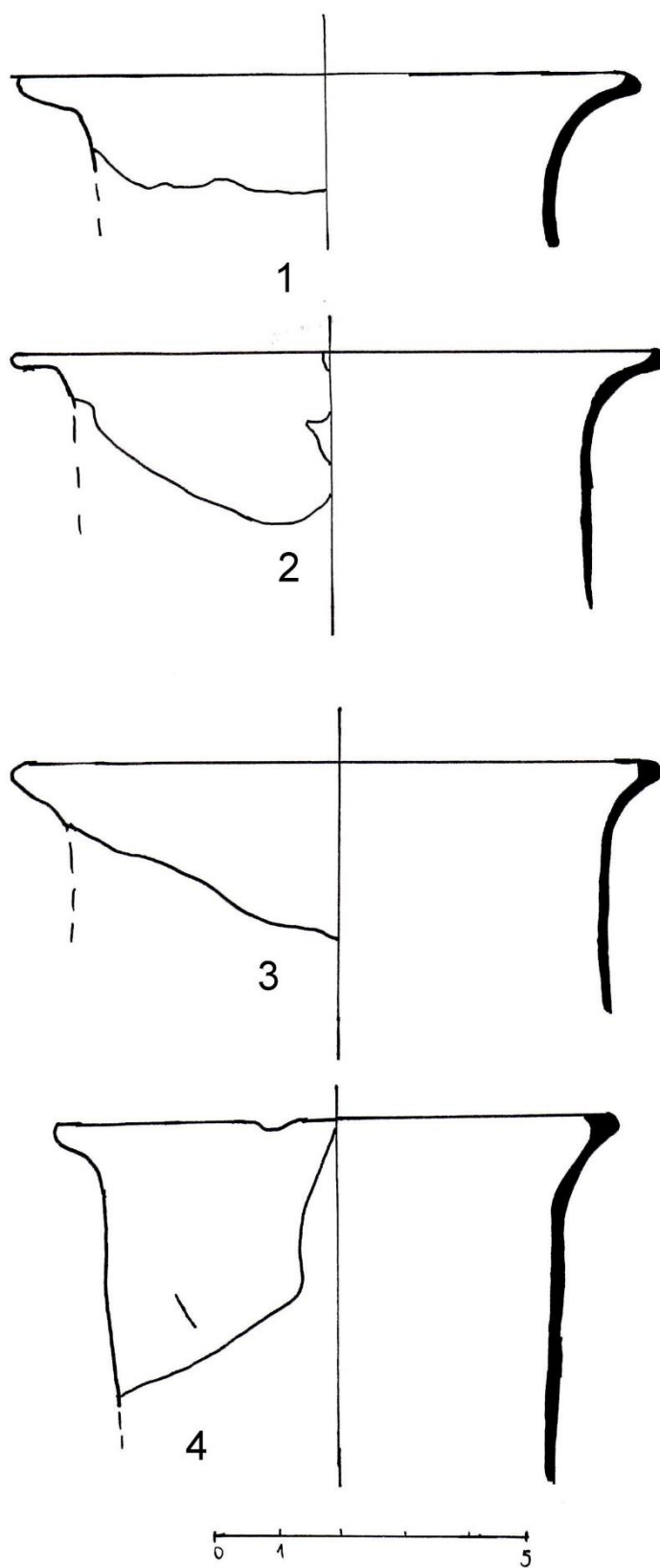
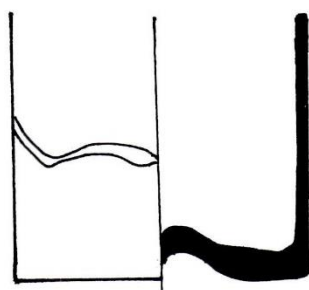
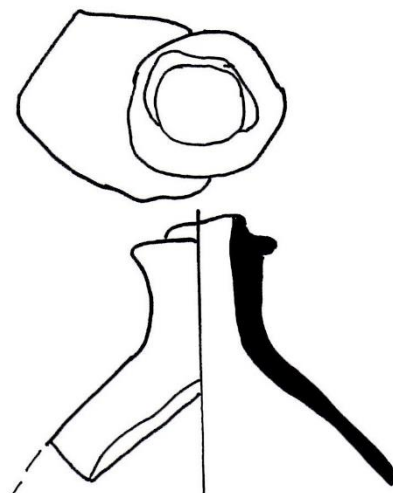

Рисунок Автора.

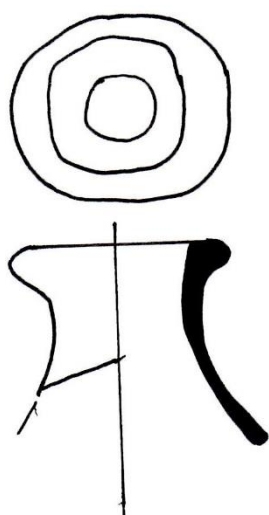
Пляшки з Підгірців

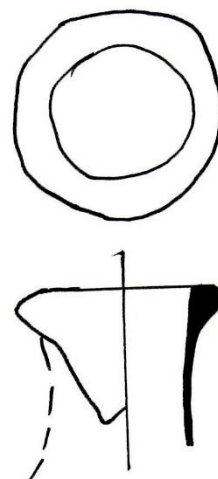
1

2

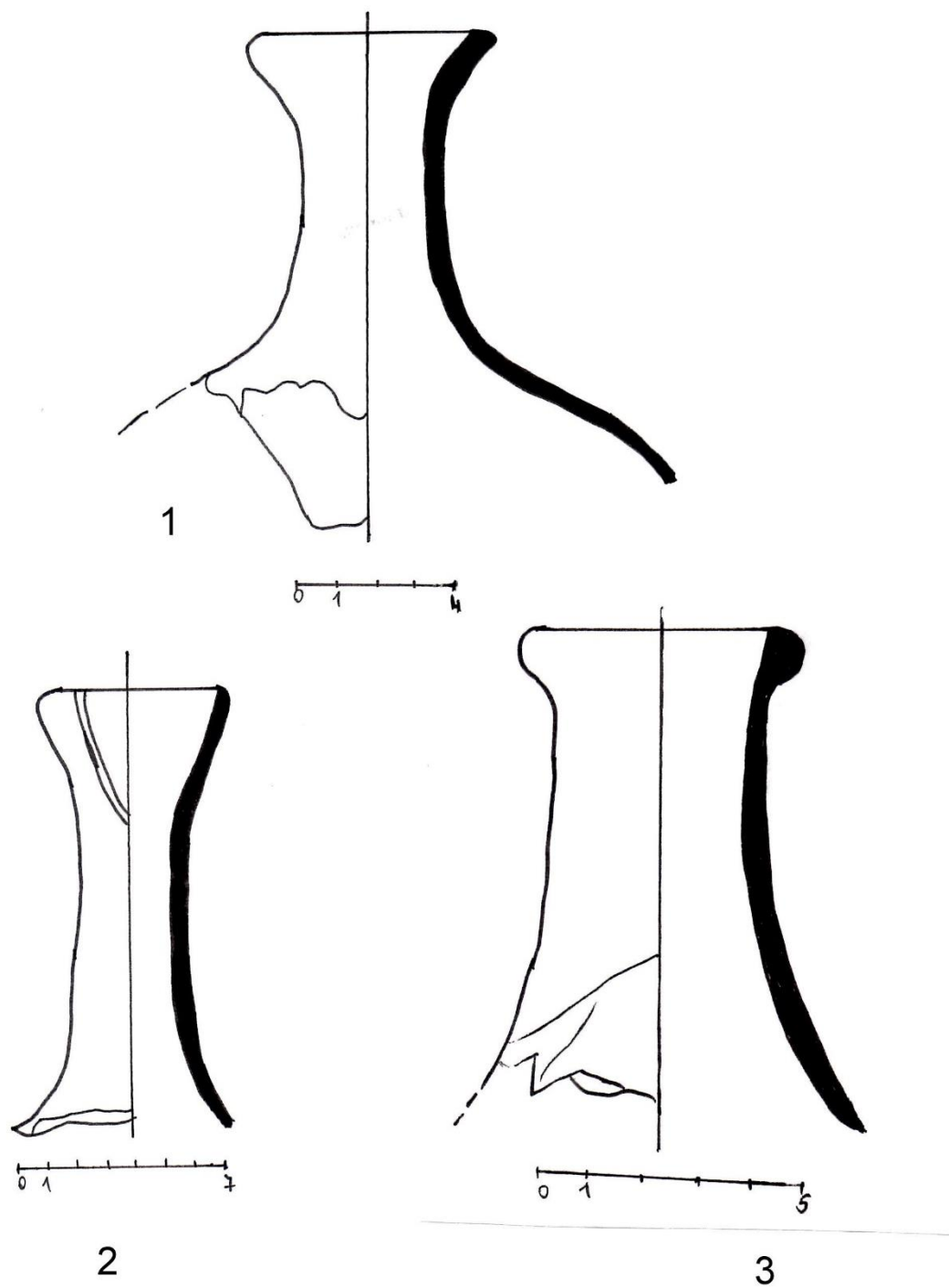
3

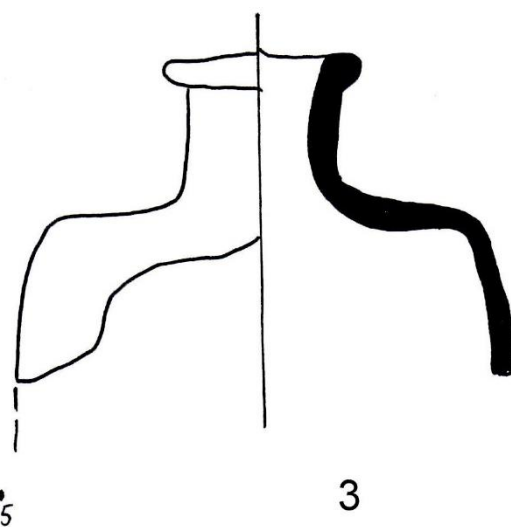
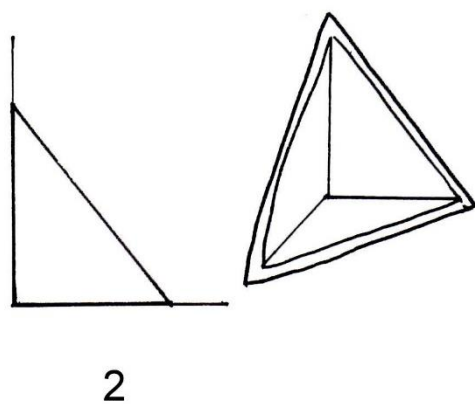
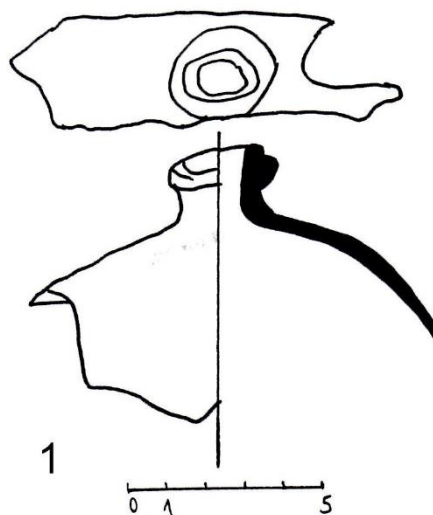
4

рисунок Автора

Товстостінні пляшки з Підгірців

Фрагменти пляшок з Підгірців

1 – плесканка; 2, 3 – штофи (рисунок Автора).

Плесканки

1

2

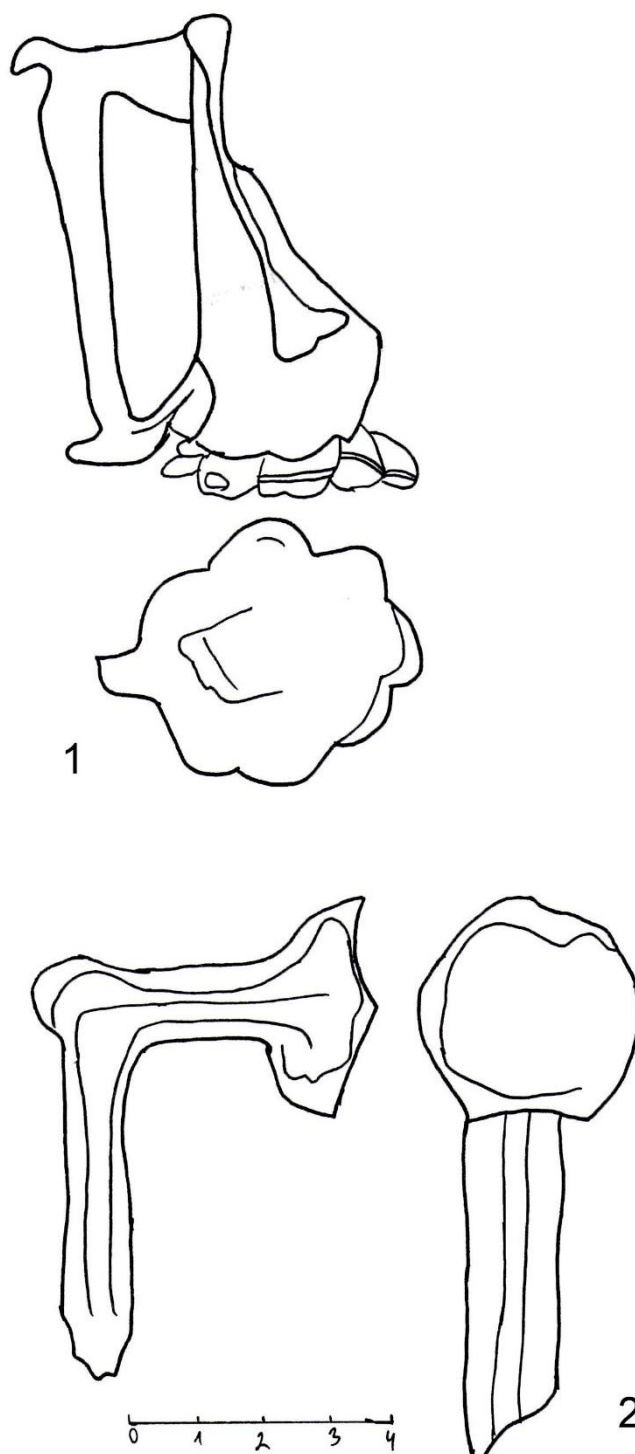
3

4

1 – 3 – фрагменти плесканок з Унівської гути (фото з особистого архіву Р. Береста); 4 – плесканка з колекції Львівського історичного музею (фото Автора).

Фрагменти кухлів з Підгірців

1 – кухоль; 2 – ручка кухля (рисунок Автора).

Скляні вироби з Музею скла ЛІМу

1 – ручки зі збірки П. Лінинського; 2 – куваль з Олеська; 3 – ручки з Унева; 4 – куваль з Потелича (фото Автора).

Фрагменти неідентифікованих скляних речей з Підгірців

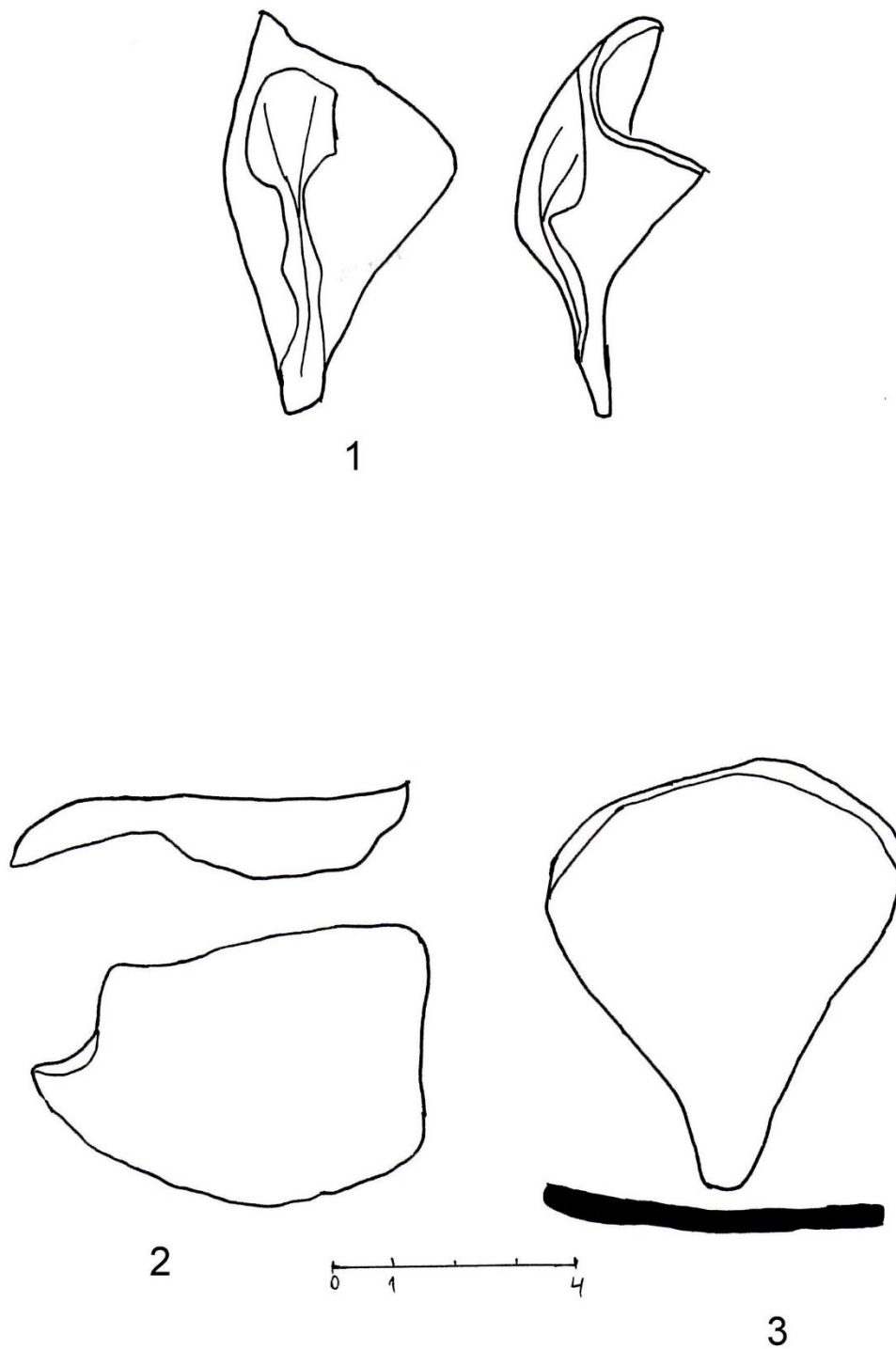

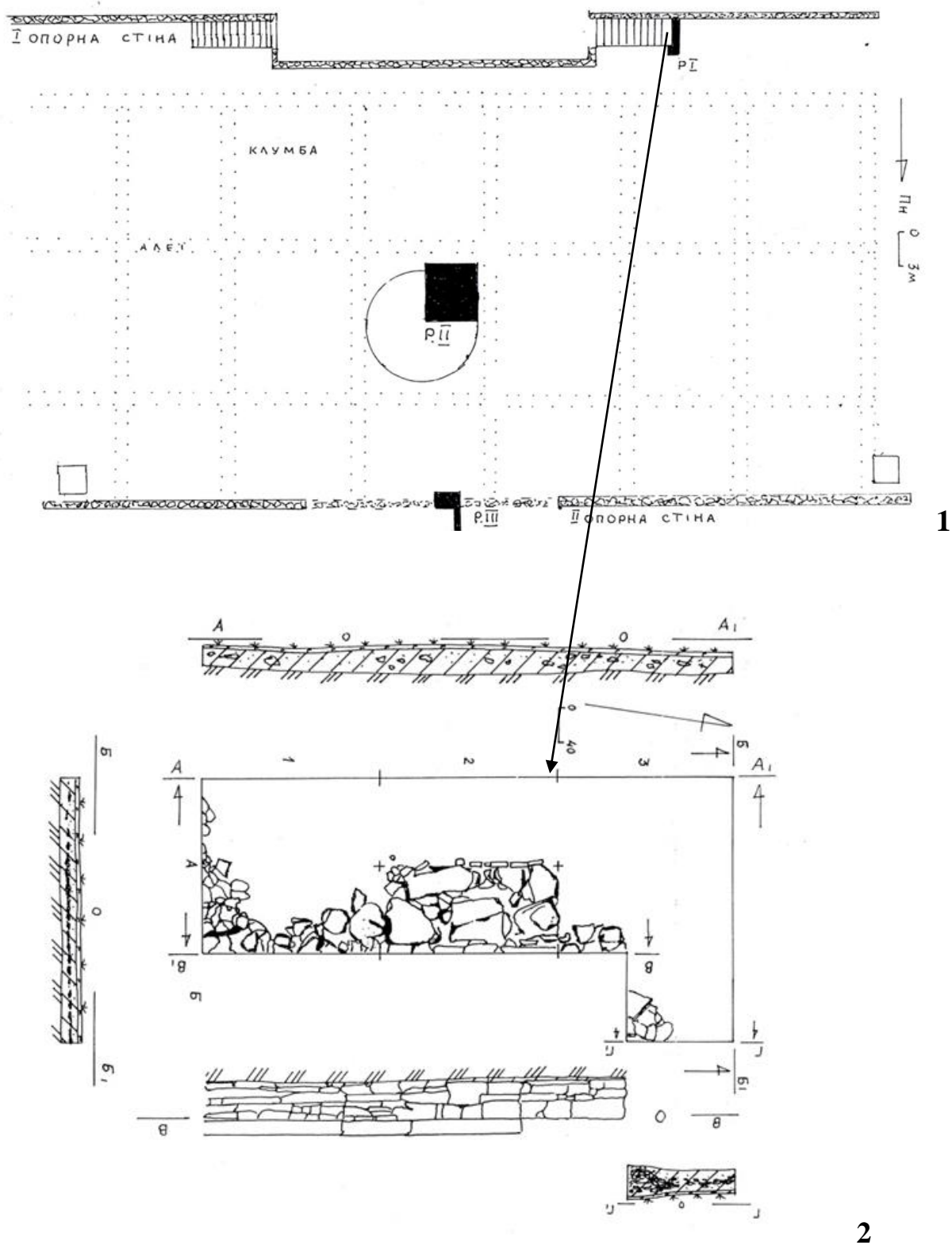
Рисунок Автора.

Денця скляного посуду XVI – XVII ст., що зберігаються в ЛІМі

Фото Автора.

План розкопів в Підгірцях

1 – загальний план розкопів; 2 – план Розкопу № 1 (за М. Филипчуком).

Скляні вироби з Історико-краєзнавчого музею м. Володимира-Волинського

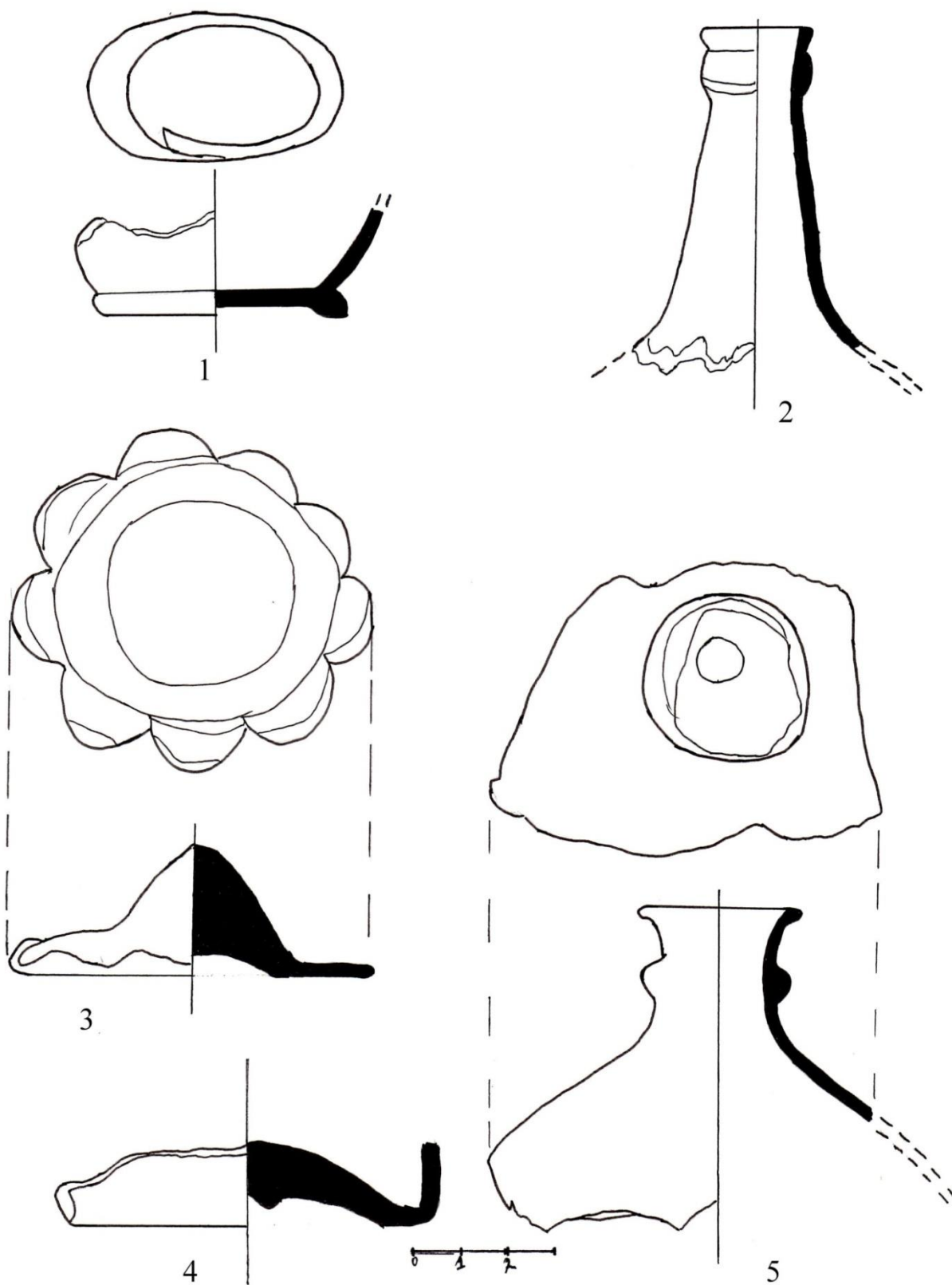

Рисунок Автора.

Скляні знахідки з Володимира-Волинського та околиць

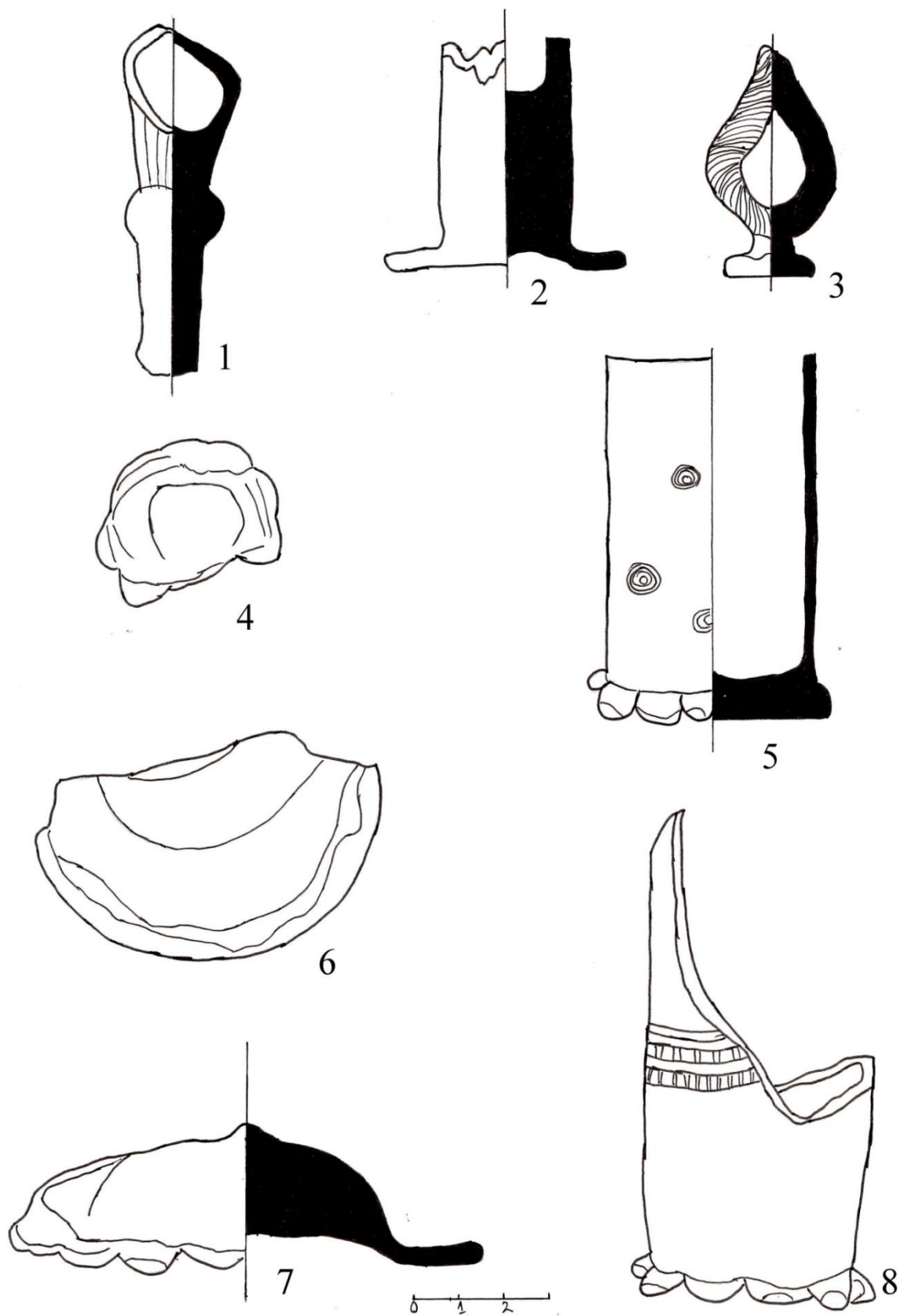

Рисунок Автора.

Скляні вироби із Кременецького музею

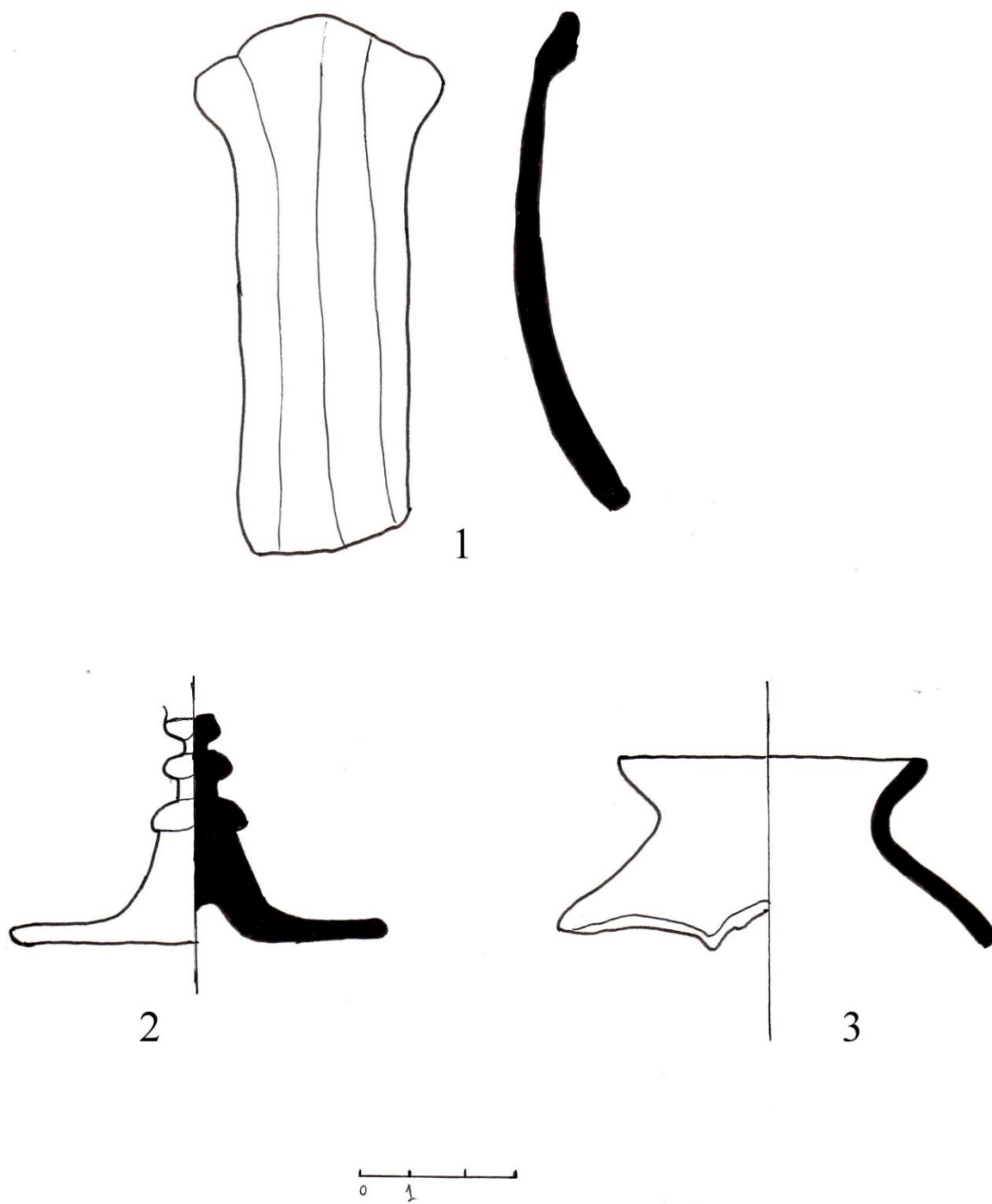
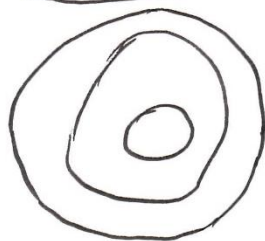
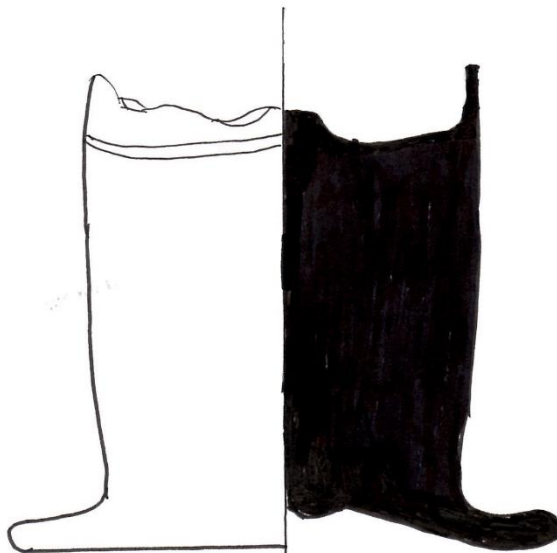

Рисунок Автора.

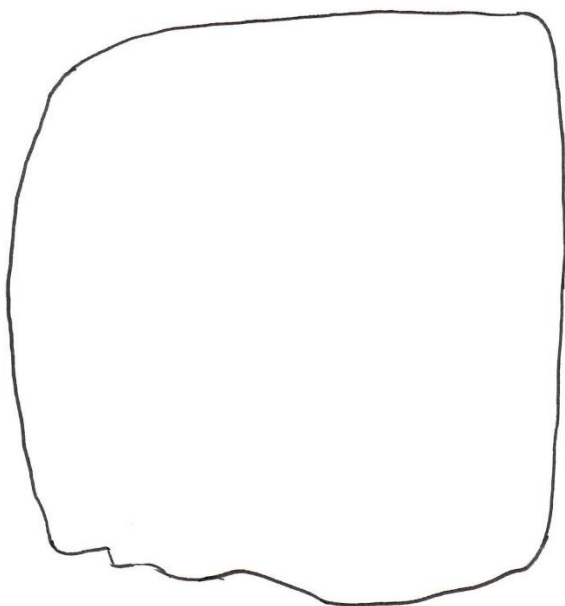
Скляні вироби з Кременця та околиць

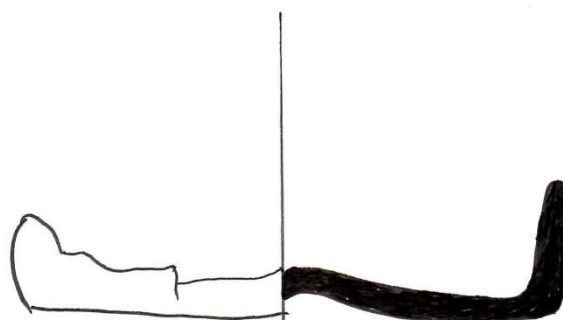
1

2

3

4

Рисунок Автора.

Скляні знахідки із площі А. Міцкевича, 10 у Львові

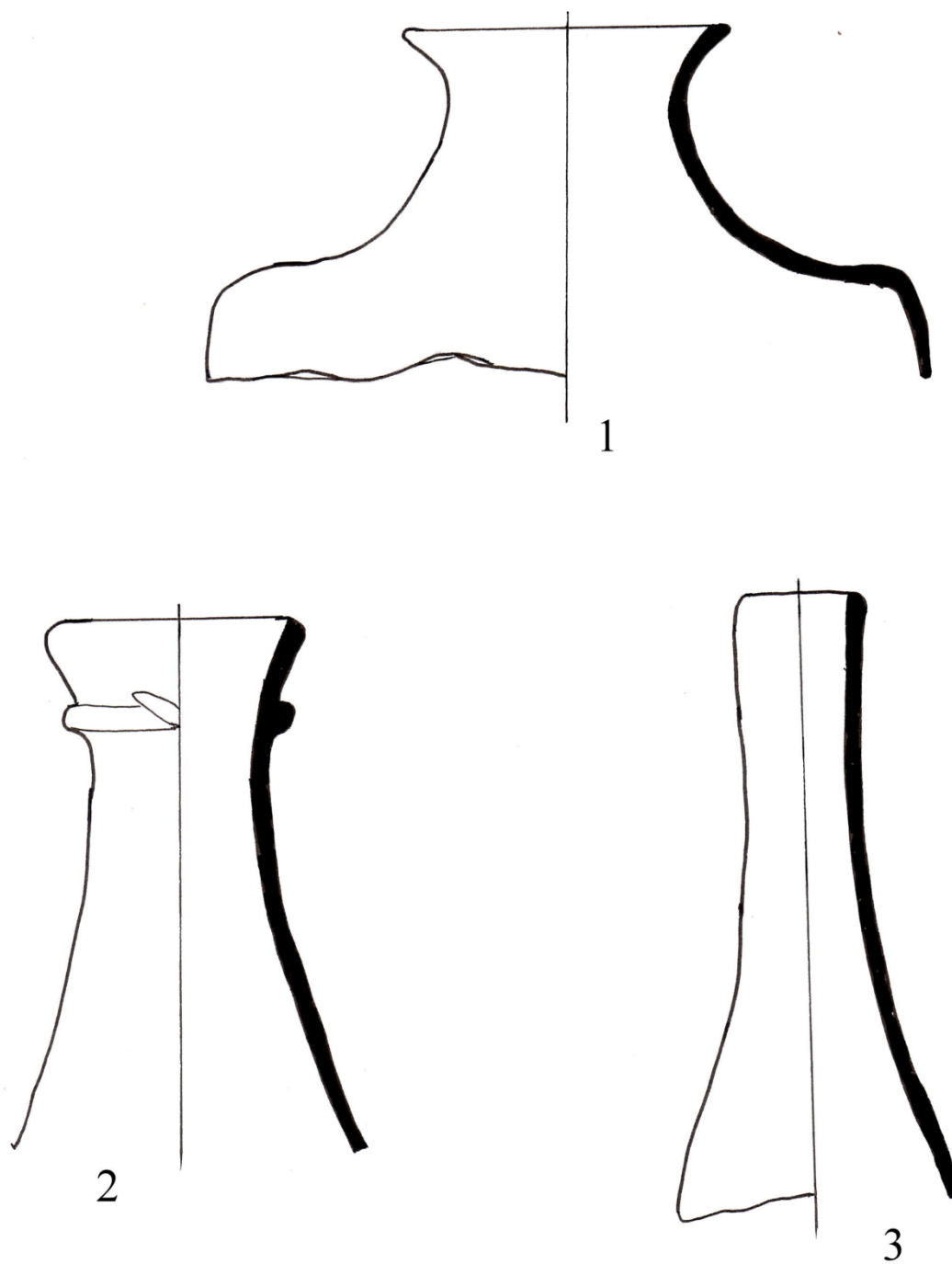
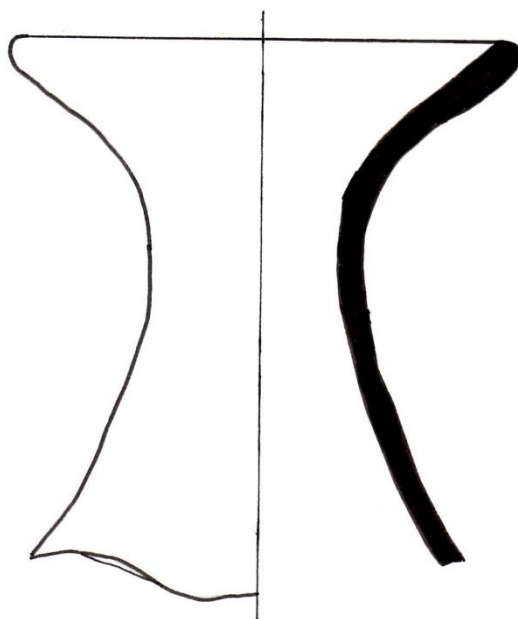
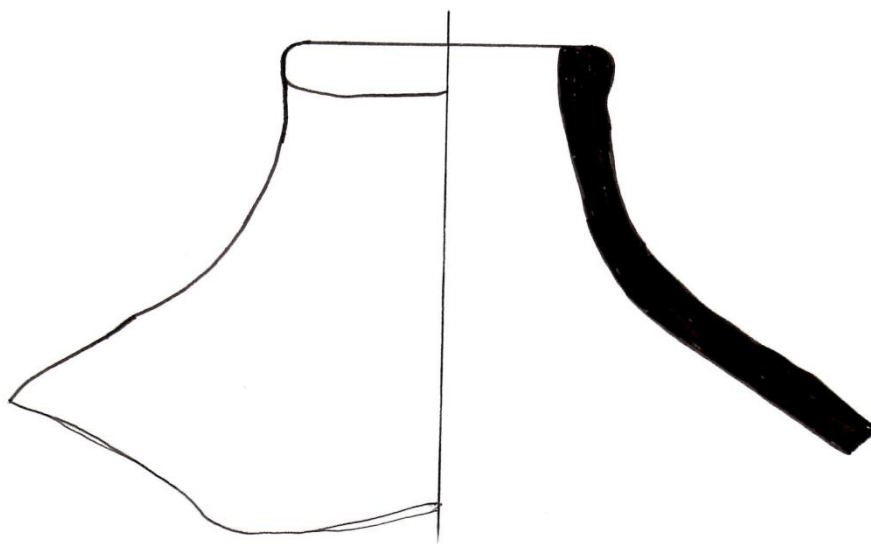

Рисунок Автора.

Товстостінні посудини з пл. Міцкевича, 10

1

2

Рисунок Автора.

Скляний посуд з пл. Міцкевича, 10

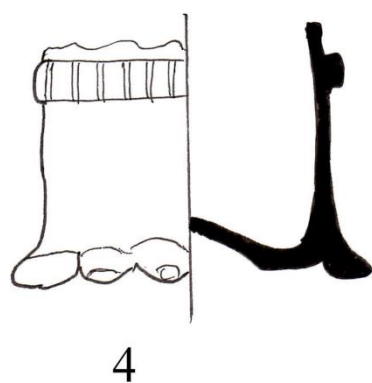
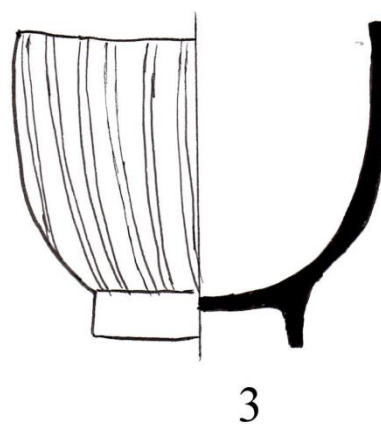
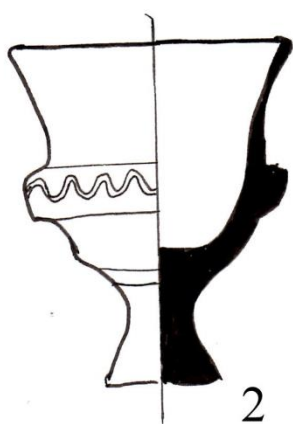
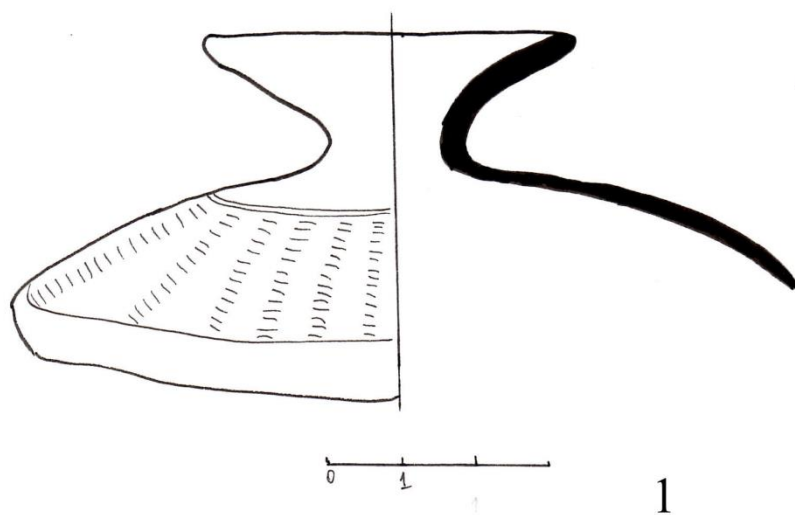

Рисунок Автора.

Фрагмент піддону та стінок скляних виробів з пл. Міцкевича, 10

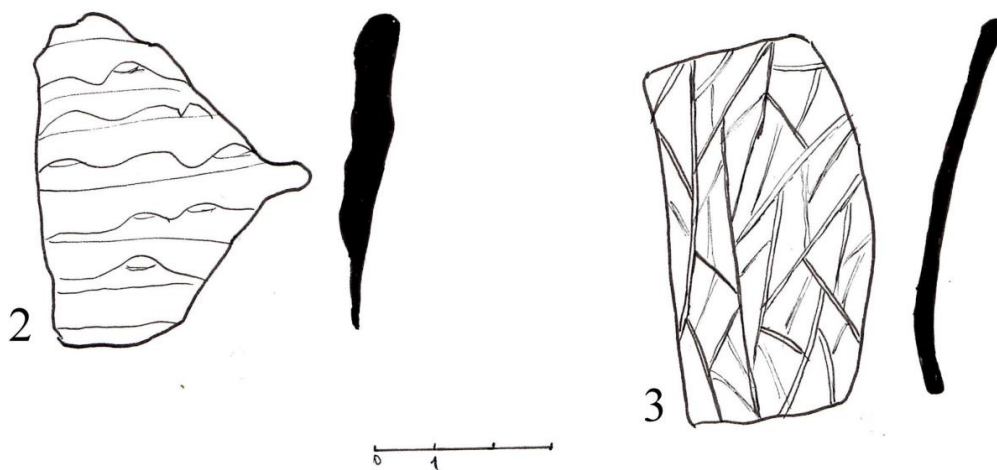
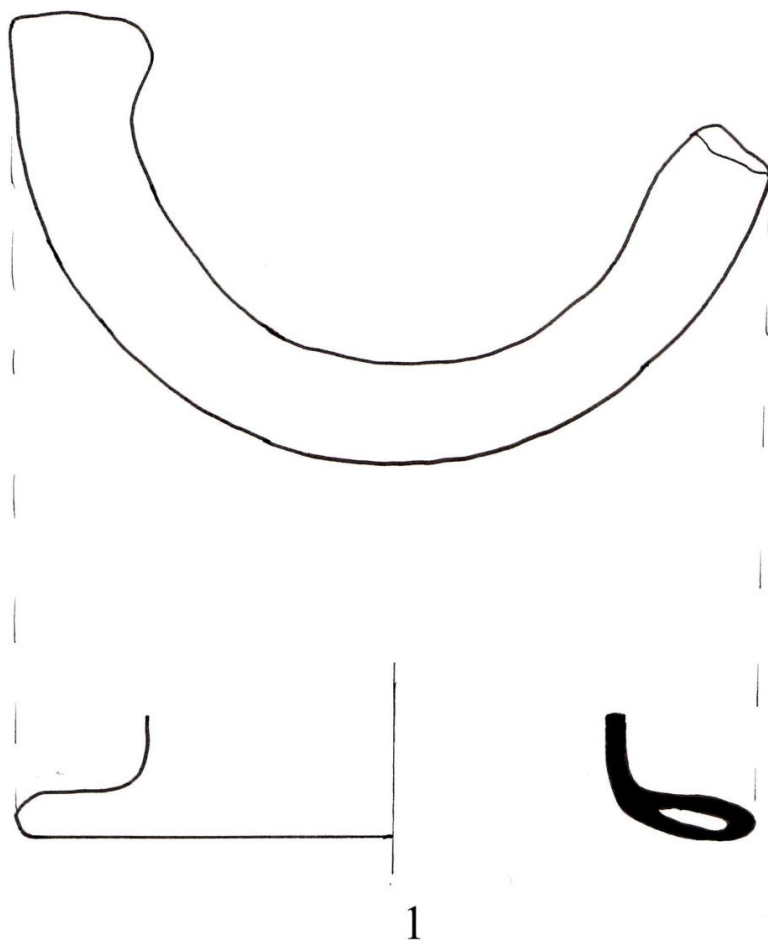
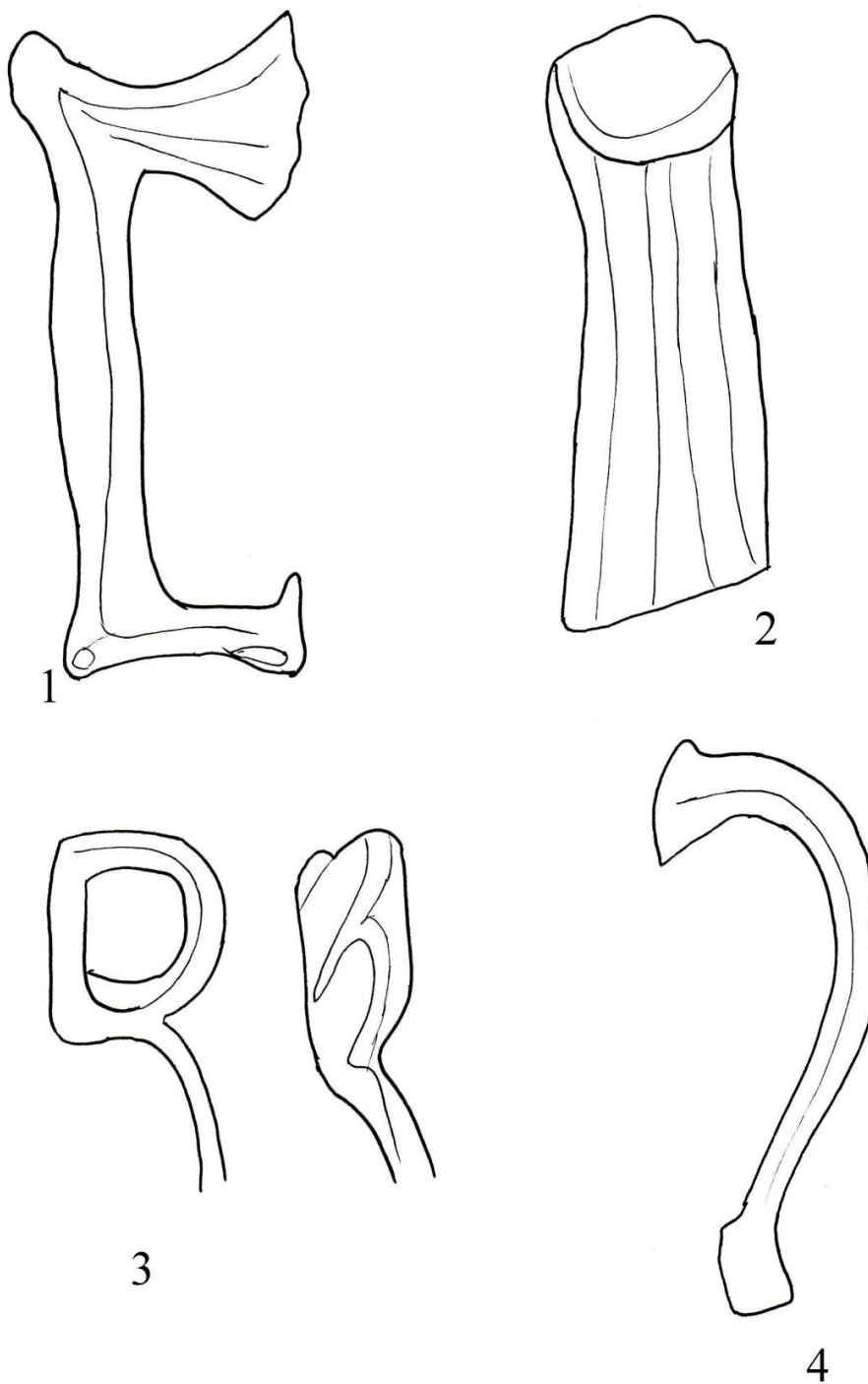

Рисунок Автора.

Скляні ручки з пл. Міцкевича, 10

Скляні вироби, виявлені у Львові на пл. А. Міцкевича, 10

№	Назва	Інвентарний номер	Опис
1	Денце штофа	ЛІМ АНД 679	Є слід від понтії, покрите патиною, розміри основи 9x7, товщина стінок 0,2 – 0,3 см
2	Денце пляшки	ЛІМ АНД 680	Дно сильно увігнуте всередину (на 6 см), зелене скло, покрите фіолетово-голубою патиною. Діаметр денця – 9 см.
3	Денце плесканки	ЛІМ АНД 687	Світло-зелене скло з бульбашками, товщина збереженої частини стінки – 0,1 см
4	Денце пляшки	ЛІМ АНД 682	Синє скло, вкрите білою патиною. Діаметр – 8, 5 см. Денце увігнуте всередину на 4 см
5	Фрагмент штофа	ЛІМ АНД 683	Світло-зелене скло, вкрите патиною
6	Денце пляшки	ЛІМ АНД 684	Діаметр денця – 10 см; світло-зелене скло.
7	Денце пляшки	ЛІМ АНД 685	Коричнєве скло; діаметр виробу 8, 5 см, дно увігнуте всередину на 4,5 см.
8	Фрагмент пляшки	ЛІМ АНД 686	Темно-зелене скло, покрите патиною. Діаметр денця – 8см; товщина збереженої частини стінки 0, 3 см.
9	Денце штофа	ЛІМ АНД 687	Розміри 10,5x9,5 см; безбарвне скло, покрите фіолетовою патиною
10	Ручка кухля	ЛІМ АНД 678	Висота ручки – 10 см, прозоре безколірне скло, незначна кількість бульбашок
11	Фрагмент ручки	ЛІМ АНД 677	Прозоре скло
12	Фрагмент ручки	ЛІМ АНД 676	Зелене скло
13	ручка	ЛІМ АНД 675	Зелене скло, покрите білою патиною
14	ручка	ЛІМ АНД 674	Зелене скло, висота – 9,5 см; прикрашене рельєфними поздовжніми лініями
15	Ручка подвійна	ЛІМ АНД 673	Прозоре скло
16	ручка	ЛІМ АНД 672	Зелений колір
17	ручка	ЛІМ АНД 671	Прозоре скло
18	ручка	ЛІМ АНД 670	Темно-зелене скло
19	ручка	ЛІМ АНД 669	Синє скло
20	ручка	ЛІМ АНД 668	Прозоре безбарвне скло
21	ручка	ЛІМ АНД 666	Темно-зелено скло, вкрите фіолетовою патиною
Денця скляних виробів (діаметр від 4,5 – до 6, 5 см)			
22	денце	ЛІМ АНД 639	Прозоре скло, вкрите патиною
23	денце	ЛІМ АНД 656	Фіолетове скло, прикраса у формі пелюстки
24	денце	ЛІМ АНД 654	Світло-коричнєве скло; з пелюсткою
25	денце	ЛІМ АНД 653	Прозоре безбарвне скло; денце з пелюсткою
26	денце	ЛІМ АНД 662	Світло-зелене; денце з пелюсткою
27	денце	ЛІМ АНД 638	Світло-коричнєве, вкрите білою патиною; з пелюсткою
28	Ніжки келихів (11 шт)	ЛІМ АНД 624 – 634)	Світло-зелене скло; на двох денцях є сліди вогню (№ 624, 625)

Таблиця складена Автором.